

MÓRÉ TÜNDE

Utazás és hírnév

Wittenbergi magyar diákok
latin nyelvű búcsúztatóversei
(1560–1600)

Irodalomtörténeti füzetek

MÓRÉ TÜNDE

Utazás és hírnév

Wittenbergi magyar diákok
latin nyelvű búcsúztatóversei
(1560–1600)

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

185. szám

Szerkeszti:

FÓRIZS GERGELY

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET, ELKH

MÓRÉ TÜNDE

Utazás és hírnév

**Wittenbergi magyar diákok
latin nyelvű búcsúztatóversei
(1560–1600)**

r e c i t i

Budapest · 2022

A kötet az MTA BTK Lendület Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500–1800) projekt keretében készült, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat (ELKH) támogatásával

Lektorálta: SZABÓ ANDRÁS

A latin versidézeteket fordította: PETNEHÁZI GÁBOR

A borítón Giuseppe Fagnani *Polyhymnia* c. festménye (1869),
alnyomatban Wittenberg 1536-os látképe

Könyvünk a Creative Commons

Nevezd meg! – *Ne add el!* – *Így add tovább!* 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)

feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 0075-0840

ISBN 978 615 6255 35 8

978 615 6255 36 5 (pdf)

Kiadja a reciti,

a BTK Irodalomtudományi Intézete (ELKH)

tartalomszolgáltató portálja • www.reciti.hu

Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa

Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

TARTALOM

Bevezetés	7
Az utazás mint kulturális gyakorlat a 16. században	23
A zarándoklat kritikája a <i>Speculum exilii</i> -ben	33
Forgách Mihály és az utazás dicsérete	49
Bonchidáról Wittenbergbe – Baranyai Decsi János útleírása	67
A propemptikon szövegtípusa a kora újkorban	79
Miért éppen a propemptikon?	
A műfaj és hagyománya	
Az 1560-as évek eleje Wittenbergben: az első búcsúztatók	99
Az 1560-as évek második fele: hol lehet versszerzést tanulni?	119
1580-as évek wittenbergi költészete	145
Az 1590-es évek változásai	201
Örök búcsú – funerációs kiadványok Wittenbergben	213
A peregrinusokhoz köthető alkalmi költészet. Összegzés	229
Feldolgozott szövegek időrendben	235
Felhasznált irodalom	263
Névmutató	313

BEVEZETÉS

A 16. században Wittenberg fontos célpontja volt a magyarországi egyetemjáró diákoknak. A külföldi egyetemjárás hátterében az állt, hogy az országban nem volt állandó felsőoktatási intézmény, így a diákok kénytelenek voltak utazni a továbbtanulás érdekében. A wittenbergi egyetem tanárai között tudhatta Martin Luthert is. Ő hívta meg Philipp Melanchthont görög professzornak 1518-ban, aki később a humanista oktatási modell alapján meghatározó módon formálta át az egyetem bölcsészettudományi tanítását és tananyagát. Luther és Melanchthon, valamint tanítványaik tevékenységének köszönhetően vált az egyetem a reformáció egyik vezető műhelyévé, ez tette igen vonzó célponttá az intézményt a magyarországi egyetemjárók szemében is, noha Krakko, Bécs, vagy éppen Padova egyeteme szintén nagy népszerűségnek örvendett. Az első magyarországi reformátorok többnyire jártak Wittenbergben, többen személyes kapcsolatba kerültek Philipp Melanchthonnal is. 1555-ben a wittenbergi magyarországi diákok saját szervezetet hoztak léte. Ez a diákszervezet, vagy latin kifejezéssel coetus saját anyakönyvvvel (matrikulával) is rendelkezett, amely a magyar diákok wittenbergi életének nagyon fontos forrása. A diáktársaság anyakönyve mellett rendelkezésünkre áll az egyetem matrikulája, valamint a promoveáltak listája és az ordinációs jegyzőkönyvek is hozzáférhetőek, ezek a dokumentumok igazíthatnak el a diákok tevékenységével kapcsolatban. Ezek alapján körülbelül 1200-ra becsülik a kutatók azoknak a hallgatóknak a számát, akik a 16. században Wittenbergben jártak, a diákszervezet anyakönyvébe pedig 439 név került be. A coetus matriku-

lájában az alapvető adatok szerepeltek: az érkezés dátuma (néha csak évszám, vagy csak a hónap) mellett esetleg jelölték az együtt érkező diákokat, valamint a nemesi származást. Többségben vannak a mezővárosi, polgári családból érkező diákok, jóval kevesebb nemesi származású diákot tartalmaz az anyakönyv.

A coetus közössége érzékenyen reagált azokra az egyházpolitikai változásokra, amelyek a század folyamán zajlottak Wittenbergben: az 1570-es években azért csökkent a magyarországi diákok száma, mert a tanárokat kötelezték arra, hogy írják alá az egyetem lutheránus hitvallását. Ez értelemszerűen kevésbé volt vonzó az akkor már többnyire a kálvini irányú reformációval érintkező magyarországi peregrinus diákoknak, és számos konfliktus származott ebből a felekezeten belüli különbségből. I. Keresztély szász választófejedelem vallási preferenciái 1586 és 1591 között ismét kedvező környezetet teremtettek a számukra, de 1592 után újfent kizárólagossá vált a lutheranizmus az egyetemen.¹

Wittenberg jelentőségének felmérésekor a korabeli nyomdahelyzetet is figyelembe kell venni. Állandó nyomda ugyanis az egykori Magyarországon nem volt, mivel a mohácsi vész és az azt követő török terjeszkedés nem teremtettek alkalmas helyzetet egy üzleti vállalkozásra. Így a század nyomdái elsősorban ideiglenes műhelyek voltak, a leghosszabb ideig a kolozsvári Hoffgreff-Heltai tipográfia működött, 1550 és 1600 között. E helyzet egyik folyománya, hogy magyar szerzők külföldi nyomdáknak, jellemzően egyetemi városokban jelentettek meg számos szöveget, s ebben a tekintetben Wittenberg sem jelentett kivételt. Értekezések, beszédek, teológiai témájú kötetek láttak itt napvilágot, a megjelentetett kiadványok jelentős része valamilyen életeseeményt örökített meg, mint például a házasságot, a halált vagy éppen a külföldről való hazatérést.

A humanista oktatási modell és a reformáció tanai voltak a fő vonzerejei a wittenbergi egyetemnek, ezek játszották a legnagyobb szerepet abban, hogy a magyarországi diákok közül a 16.

¹ A wittenbergi folyamatokról, eseményekről, különös tekintettel a coetusra: SZABÓ A. 2017, 10–84.

században sokan ide utaztak, ha tovább akartak tanulni. A Philipp Melanchthon által megújított oktatásnak fontos része volt a szövegek írása, nem meglepő tehát, hogy a Wittenbergben hosszabb-rövidebb időt eltöltő diákok publikáltak is. Sokféle műfajú alkotást találhatunk ezek között, teológiai értekezések, vitairatok mellett nagy számban jelentek meg a különféle alkalmakra szerzett nyomtatványok. Ezek korábban is benne voltak az oktatási rendben. A diákok már a 15. században tanulhattak úgy, hogy klasszikus szerzőket olvastak, majd felsőbb osztályba lépve minták nyomán alkottak gyakorlószövegeket. A magyarországi adatok hasonló következtetéseket engednek meg, Mészáros István kutatásai a budai plébániai iskolával kapcsolatban tártak fel erre utaló forrásokat.² Ami viszont újdonságot jelentett a következő évszázadban, az a médiumváltás: nem hagyták kéziratban, hanem egyre nagyobb arányban nyomtatták ki ezeket a szövegeket is, és használták fel reprezentációs célokra. 1555-től kezdve a magyar diákoknak alapított coetus szervezeti egységként működött a század végéig. A társaság megszűnése azonban nem jelentette a Wittenbergbe irányuló peregrinációs utak végét, hiszen a későbbi időszakban is élénk magyar lutheránus érdeklődés nyilvánult meg az egyetem iránt, amit számos alkalmi nyomtatvány – disputáció, üdvözlővers, epicédium – is dokumentál.³

A kutatás jelenlegi helyzete

Az alkalmi szövegek kutatása először a 19. század végén és a 20. század elején kezdődött meg, ekkor figyeltek fel a hatalmas mennyiségű nyomtatványra. A németországi latin nyelvű anyagról Georg Ellinger nyújtott esztétikai szempontú értelmezést,⁴ néhány évtizeddel később pedig Karl Otto von Conrady tett közzé programtanulmányt a neolatin irodalom kutatási problémáiról –

² MÉSZÁROS 1981.

³ NAGY 2019b.

⁴ ELLINGER 1929.

kitérve az alkalmi költészetre is,⁵ hogy aztán később összefoglaló monográfiát is írjon a németországi neolatin és a vernakuláris költészet egymáshoz való viszonyáról.⁶ A neolatin irodalom kutatói igyekeztek számbavenni azt, hogy mekkora anyagról lehet szó, ezt jellemzően területenkénti bontásban tették.⁷ Az 1970-es évek végén a 17. századi német alkalmi költészet vizsgálata adott lehetőséget a fogalmi kérdések tisztázására, a Wulf Segebrecht és társai által kezdeményezett kutatási program révén. Egyik céljuk az volt, hogy meghatározzák azokat a jellemzőket, amik a *Gelegenheitsdichtung* kategóriáját leírhatóvá, katalogizálhatóvá teszik. Ezt egy 1977-ben megjelent tanulmánykötettel,⁸ valamint Segebrecht monográfiájával kísérelték meg.⁹ Mindazokat a szövegeket az alkalmi költészet (*Gelegenheitsdichtung*) körébe sorolták, amelyek deklaráltan az emberi élet jelentősnek tekintett életeseeményeit örökítették meg verses formában, klasszikus (latin, görög, héber), vagy vernakuláris nyelven. Segebrecht Martin Opitz *Buch von der deutschen Poeterey* című kötetének előszavát értelmezte újra: az Opitz által használt *silvae-Walden* megnevezést általánosságban a költészetre vonatkoztatta, ennek nyomán érvelt amellett, hogy Opitz a *Gelegenheitsdichtung* fogalmát írta le annak ellenére, hogy nem használta a kifejezést.¹⁰ A 2000-es éveket követően több olyan program is indult, amely nagyobb mennyiségű adatot dolgozott fel, így tendenciákat tudtak megfogalmazni az alkalmi költészetre vonatkozóan, ezt jellemzően a 17–18. századi anyagnál hasznosították. A terület kutatási problémáit legutóbb 2013-ban foglalta össze Annika Rockenberger átfogó recenziójában.¹¹

⁵ CONRADY 1955.

⁶ CONRADY 1962.

⁷ HESS 1979; ADAMS 1979; ROVIRA 1979. Rovira azt a konklúziót vonta le, hogy igen kis számú latin nyelvű nyomtatvány jelent meg Spanyol Birodalomban, és a kéziratban maradt művek sem képviselnek jelentősebb tömeget

⁸ SEGEBRECHT – FROST – KNOLL 1977.

⁹ SEGEBRECHT 1977.

¹⁰ WELS 2010, 18–21. A fogalom jelenlétét a 20. század első felének kutatásában áttekinti: KRUMMACHER 2013, 215–218.

¹¹ ROCKENBERGER 2013, 642–654.

Rockenberger fókusza szintén a németországi anyagon volt, írása Volkhard Wels Gelegenheitsdichtung-definíciójához¹² és Stefanie Stockhorst mezőelméleti megközelítéséhez¹³ fűzött észrevételeket, továbbá a forrásadottságokra és ezek kutathatóságára is reflektált.

A fogalom meghatározása ugyan tartalmaz vitatott elemeket, viszont a kutatók a kora újkori kisműfajok vizsgálata során ezt a fogalmat használják. Ebben a monográfiában is az alkalmi költészet kifejezéssel élek, mindazonáltal figyelembe kell venni, hogy a szókapcsolatot a 18. században kezdték el használni, amikor a szövegeket esztétikai szempontok alapján értékelték, és a szépirodalmon kívül eső munkákat értették alatta. A *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft* a *Gelegenheitsgedicht*, vagyis alkalmi vers fogalma alatt az emberi életút jelentősebb eseményeihez kötődő, címzettközpontú szövegeket érti.¹⁴ Ezt a leírást a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* annyival egészítette ki, hogy az alkalmi versek hasonlóak egyéb „nem lírai” szövegekhez, mint például a pásztorregény vagy az ünnepi játékokra írt színdarabok. Az *Enzyklopädie der Neuzeit* szócikkében Stefanie Stockhorst az alkalmi szövegek haszonelvűségére is felhívja a figyelmet, valamint kiemeli a keletkezési körülményeket is: gyakran megrendelésre készültek, vagy éppen álnév alatt.¹⁵

Átfogó műfajtörténeti megközelítéssel jellemzően az epicedium és az epithalamium esetében éltek a kutatók.¹⁶ A másik kutatási irány a kiemelkedő személyekhez kötődő, vagy általuk írt szövegek esettanulmány jellegű vizsgálata.¹⁷

A magyarországi kutatás is ezt a fogalmat hasznosította, például Heltai János monográfiája, amikor az alkalmi nyomtatványokat jellemzi. A magyarországi anyaggal kapcsolatban azon-

¹² WELS 2010.

¹³ STOCKHORST 2005; STOCKHORST 2010

¹⁴ WEIMAR 1997, 688–691.

¹⁵ JAEGER 2006, 354–362.

¹⁶ GAERTNER 1936; SPRINGER 1955; TUFTE 1970; SCHENKEVELD-VAN DER DUSSEN 1980; FUCHS 1994.

¹⁷ Néhány példa: GRÄßER 1994; FUCHS 2008.

ban felhívja arra a figyelmet, hogyan bővült az alkalmi költészet reprezentációra használók köre, továbbá, hogy a különböző társadalmi helyzetű csoportok más céllal készítették-készítették ezeket a munkákat.¹⁸ Heltai János könyvtörténeti vizsgálatai mellett Verók Attila kutatásai hasznosították az alkalmi szövegek kutatásainak eredményeit, továbbá 2019-ben Nagy Andor disszertációja a digitális forrásfeldolgozás segítségével vizsgálta 1650 és 1750 között keletkezett brassói szövegeket (nyomtatott és kéziratos),¹⁹ kapcsolattörténeti szempontból elemezve azokat.²⁰ Az alkalmi szövegeket elsősorban történeti forrásokként kezeli és értelmezi, hasonlóan Jozef Ijsewijn értékeléséhez.²¹

Tarnai Andor műfaj történeti vizsgálatokat folytatott a magyarországi latin szövegeken, általános áttekintés²² mellett foglalkozott a *consultatio*,²³ és a *parodia* műfajával.²⁴ A magyarországi kutatásról is elmondható az, hogy legtöbbször egyetlen szöveget, vagy egyetlen szerzőt vizsgálnak, általában tanulmány terjedelmében, az alkalmi szövegeket a reprezentációban betöltött szerepük felől, vagy kapcsolattörténeti szempontból interpretálva.

A propemptikonok kutatásában hasonló tendenciák zajlottak le, mint általában az alkalmi költészettel kapcsolatban. A pozitivista forrásfeltáró és történeti jellegű értelmezések mellett, a 20. század elején született meg az első olyan munka, amely egy életmű keretei között értelmezi a propemptikon szövegtípusát.²⁵ Azonban ezt követően csupán az 1990-es években fordultak ismét ezekhez a munkákhoz, köszönhetően annak, hogy a németországi neolatin kutatások nyomán elkezdődött a mai észak-európai országok állományainak (például Svéd Királyság, Livónia, Dán Királyság) a feltárása is. Mivel, hasonlóan a kora újkori Ma-

¹⁸ HELTAI 2008, 257–260.

¹⁹ NAGY 2019a.

²⁰ NAGY 2019b.

²¹ IJSEWIJN-SACRÉ 1998, 100.

²² TARNAI 1984; TARNAI 1987.

²³ TARNAI 1986.

²⁴ TARNAI 1990.

²⁵ JÄGER 1913.

gyarországhoz, itt is jelentős volt az egyetemjárás az oktatásban, így a peregrinációhoz kapcsolódó alkalmi szövegtípusok is nagyobb szerepet kaptak a kutatásokban. A propemptikon egyetlen monografikus feldolgozása is ehhez a témakörhöz kötődik: Kristi Viiding a dorpati akadémia gyűjteményét vizsgálta, kutatása elsősorban poétikatörténeti irányultságú volt.²⁶

A magyarországi diákok wittenbergi coetusával kapcsolatban azonban már jóval komolyabb mennyiségű kutatás és szakirodalom áll rendelkezésünkre: a 19. század végétől vizsgálták, hogy milyen hatást gyakorolt Wittenberg szellemisége a magyarországi kulturális, egyházi, politikai és oktatási változásokra. A coetusba belépett diákok névsora több változatban és különböző források alapján is ismert volt, először Szabó Géza 1941-es monográfiája közölt egy véglegesnek szánt névsort. Német nyelvű értekezése azért is jelentős, mert az első olyan szöveg volt, amely átfogóan tárgyalta a coetus tevékenységét, mindennapi életét.²⁷ Azonban, mint később kiderült, ezt a névsort is lehet még pontosítani. Ezt a munkát Szabó András végezte el 2017-ben megjelent monográfiájának adattár részében, amely több évtizedes kutatásainak összefoglalója is egyben.²⁸ Keveházi Katalin kifejezetten Melanchthon Wittenbergben tanult magyarokra tett befolyását és szellemi hatását vizsgálta 1986-os munkájában, egyértelművé téve azt is, hogy a coetus úgynevezett virágkora az 1586 és 1589 közötti időszak.²⁹

A szellemi hatás kutatásának egy másik iránya az volt, amit Szabó András választott: a sárospataki iskola történetének monografikus feldolgozásában ugyanis elsősorban azt a szempontot érvényesíti, hogyan hasznosították, amennyiben hasznosították a wittenbergi képzettséget a hazatérést követően.³⁰ Az iskola szervezeti felépítése mellett az ott oktatók személye is újabb támpontokat szolgáltatott e kérdés vizsgálatához.

²⁶ VIIDING 2002.

²⁷ SZABÓ G. 1941.

²⁸ SZABÓ A. 2017.

²⁹ KEVEHÁZI 1986.

³⁰ SZABÓ A. 2004.

A Wittenbergben tanulók pénzügyi támogatását tisztázták azok a kutatások, amelyek a korszak mecénatúráját elemezték. Szabó András a Mágocsy család, valamint örököseinek tevékenységét mutatta be,³¹ valamint a Forgách családdal kapcsolatban is jelentek meg írásai. Ezek a vizsgálatok viszont a coetus irodalmi tevékenységének kutatásához is kapcsolódnak: az 1580-as évtized utolsó évei azért is produkálhattak olyan sokszínű és mennyiségileg is jelentős nyomtatványt, mert a nemesi családok is nagyobb számban voltak jelen az egyetemen. Ennek az időszaknak egyik központi alkotása a Zrínyi-album, amelyet 1987-ben Szabó András kísértanulmányával jelentettek meg facsimile-kiadásban.³² A mecénatúra mellett az egyetemen szerzett kapcsolatok feltárása is elindult: Matthäus Dresser,³³ Nicodemus Frischlin³⁴ és Johann Jakob Grynaeus³⁵ mind az 1580-as években váltak a Wittenberget megjárt diákok levelezőpartneréivé.

A forráskorpusz és a vizsgálati módszerek

A coetus szervezetére, mindennapi életére, jelentősebb kiadványaira és kapcsolataira vonatkozóan tehát bőven rendelkezünk kutatási eredményekkel, ami viszont kimaradt az évek során, az az apró nyomtatványok szövegének vizsgálata. Monográfiám ezeket veszi górcső alá. Amennyiben a 16. századra koncentrálunk, azt látjuk, hogy a wittenbergi coetus körüli publikációs tevékenység élénk, noha fennmaradtak olyan magyar vonatkozású nyomtatványok is, amelyeknek szerzője, vagy címzettje nem volt a diáktársaság tagja. A nyomdába került szövegtípusokat áttekintve az figyelhető meg, hogy legtöbbször az egyetem elhagyását, a hazatérést örökítik meg az erre szolgáló latin, görög esetleg héber nyelvű tematikus vers-

³¹ SZABÓ A. 1987b.

³² DE SIGETHO 1987.

³³ SZABÓ A. 1990, 257–259.

³⁴ KECSKEMÉTI 2007, 252–277.

³⁵ SZABÓ A. 1989.

sel, vagy beszéddel (*propemptikon*, *epibaterion*, *apobaterion*), összesen 36 ide sorolható nyomtatványról tudunk, amelyek közül kettő lappang.³⁶ A halotti búcsúztatások (*epicédium*, *epitáfium* és társai) olyan személyeket gyászolnak, akik valamilyen kapcsolatban voltak a wittenbergi coetussal, vagy rokoni viszonyban álltak egykori wittenbergi diákokkal, 12 nyomtatvány sorolható ide. A könyv terjedelmű kiadványok elején szereplő ajánlóversekből kilencet ismerünk. Az egyetemi élethez kapcsolódóan fennmaradtak az egyetemi fokozatszerzést, magiszteri rangot ünneplő és köszöntő szövegek, 7 darab. A házasságkötést megörökítő *epithalamium*okból 6 jelent meg Wittenbergben, valamint két darab születésnap-i köszöntő (*genethliacon*) is ismert, az egyik Mágocsy András köszönti,³⁷ a másik pedig Jézus Krisztust.³⁸ Ebből a rövid áttekintésből is látszik, hogy a hazatérők búcsúztatására szerzett szövegek alkotják a legnagyobb korpuszt a wittenbergi magyar diákok irodalmi tevékenységének vizsgálata szempontjából.

A magyarországi anyag állapota részben feltárt. A *Régi Magyar Nyomtatványok* sorozat 1670-ig tette közzé azoknak a szövegeknek a bibliográfiai leírását, amelyek magyarországi nyomdákban jelentek meg. A külföldön megjelent szövegeket viszont utoljára Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtára* kísérelte meg összegyűjteni,³⁹ az azóta eltelt több mint egy évszázad kutatómunkája természetesen számos bővítéssel,⁴⁰ kiegészítéssel szolgált ehhez a munkához, nem beszélve azokról a szövegekről, amelyek a digitalizációnak köszönhetően váltak felfedezhetővé és elérhetővé a kutatók számára. A kéziratban maradt írások számáról csupán sejtéseink vannak.⁴¹

³⁶ Mindkét lappangó kiadvány eredetileg a brassói evangélikus gimnáziumban volt: RMK III 520 és RMK III 529.

³⁷ VD16 ZV21989.

³⁸ RMK III 675.

³⁹ SZABÓ-HELLEBRANT 1896.

⁴⁰ DÖRNYEI-SZÁLKAI 1990.

⁴¹ Nagy Andor 1650 és 1750 közötti brassói szövegeknél 36 példányt regisztrált, illetve Imre Mihály is hírt ad egy 16. századi kéziratról, így feltehetően létezik ez a változat is. Vö.: IMRE 2011.

A szakirodalom több megközelítést is alkalmaz ezekkel a szövegekkel kapcsolatban. Tüskés Gábor a használati irodalom fogalmát vezette be, amikor az egyházi elbeszélő irodalomhoz sorolható szövegeket elemzett Nádas Jánosról szóló monográfiájában.⁴² A kötet bevezetőjében olyan szövegeket sorol a használati irodalom körébe, amelyek nem rendelkeznek irodalmi értékkel, viszont szoros kapcsolatban vannak az irodalommal. Ezek az irodalom ún. másodlagos, használati formái, mint például a prédikációk, a színjáték, vagy az epikus költészet.

Heltai János a 17. század első felének nyomtatványanyagát áttekintve az alkalmi költészetet olyan kategóriaként jellemzi, amely a szövegek társadalmi funkcióját mutatja meg. A kötet előszava mutatja be azt a funkcionális és használati műfaji rendszert, amely mentén a 17. század első felének nyomtatványait vizsgálja.⁴³ Heltai négy kategóriát alakított ki a nyomtatott anyagra vonatkozóan: egyházi, iskolai, alkalmi és állami. Az átfedések és tartalmi összefonódások miatt e kategóriák közül az alkalmi nyomtatványoké több helyen is felbukkan. Az alkalmi kiadványokról a következőket írja: „Az élet ünnepélyes, nevezetes meghatározó eseményeinek emlékeztetése tétele az az igény, amely létrehozza a valódi alkalmi nyomtatványokat. Finanszírozásukban még meghatározóbb szerep jut a reprezentációnak és a mecenatúrának, mint az egyházi és iskolai nyomtatványokéban.”⁴⁴ Monográfiám Heltai nyomán használja az alkalmiság fogalmát, olyan verseket jellemezve vele, amelyek az iskolában elsajátított költészeti hagyományra épültek, és legtöbbször egy közösség – ez esetben a wittenbergi magyar diáktársaság – szokásaihoz kapcsolódtak. A szerzők ennek a közösségnek a képviselői, és a közösséghez tartozás a versírás motorja is, amit világosan mutat, hogy az egyetemjárás vége legtöbbször a versírás végét is jelenti.

⁴² Tüskés 1997, 9.

⁴³ „Funkcionális és használati műfaji rendszer fogalmán azt értjük, hogy a bele tartozó kiadványok meghatározott céllal keletkeztek, meghatározott funkciók ellátására voltak alkalmasak, és használatuk elsősorban e céloknak és funkcióknak megfelelően történt.” HELTAI 2008, 26.

⁴⁴ HELTAI 2008, 257.

A 19. század végétől kezdve a kutatók inkább történeti forrásként és adatbányaként tekintettek ezekre a munkákra, mintsem irodalmi szempontból is vizsgálható kiadványokra. Jelen kutatás az egyetemjáró diákok irodalmi tevékenységét, elsősorban búcsúztatóverseit vizsgálja, és arra keresi a választ, hogy a latin nyelvű irodalmi hagyományt hogyan alakítják és módosítják a szerzők, és milyen funkciót tölthettek be ezek a kiadványok. Az elemző fejezetek a wittenbergi peregrináció alakulástörténete mentén mutatják be az aprónyomtatványokat, és azt, hogy miként módosult a szövegek toposzhasználata, poétikai megalkotottsága az értelmezői közösség változásaival párhuzamosan.⁴⁵ Ennek következtében a szerzők Magyarországon megjelent munkáival, a peregrinációs utat követő tevékenységükkel csak érintőlegesen foglalkozom.

Monográfiámmal a korábban vázolt hazai és nemzetközi kutatásokhoz kívánok kapcsolódni, és a búcsúztatóversek szövegtípusának megalkotottságára, reprezentációs szerepére reflektálok. Ennek érdekében először az utazási gyakorlat kontextusában igyekszem elhelyezni a szövegeket, hogy ezt követően egyes időszakokhoz kapcsolódóan részletesebb elemzésekre is vállalkozzam.

Az elemzés középpontjában a propemptikonok (búcsúztatóversek) állnak, amelynek praktikus okai vannak: egyrészt ebből a típusból maradt fenn a legtöbb nyomtatvány, másrészt konzisztens, állandó megjelentetésről beszélhetünk, amely csak az 1570-es években csökken – ebben az évtizedben időszakosan meg is szűnik, ahogyan az 1590-es évek második felétől is látványosan esik a számuk.⁴⁶ A búcsúztatóvers volt a kiindulópontként szolgáló doktori disszertáció fókusza is: azonban az opponensi vélemények, bírálatok hívták fel arra a figyelmem, hogy egyetlen szövegtípus vizsgálata mellé érdemes beemelni a wittenbergi coetus tagjainak többi szövegét, hiszen nem csak búcsúztattak: fennma-

⁴⁵ Az egyetemjárás intézménye mint kulturális transzfer kérdéséről vö.: TóTH 2019, 725–726.

⁴⁶ Kassai Zsigmond Dávid ugyan járt Wittenbergben, azonban Tübingenben jelentette meg a legtöbb latin munkáját, propemptikonját is ott adták ki. SZABÓ A. 2017, 168–169.

radtak többek között orációk, epithalamiumok, epicediumok is. Az irodalmi teljesítményről alkotott kép ezek nélkül szükségszerűen töredékes. A javaslatot részben valósítja meg a kötet, a vizsgálat körét kibővítettem az orációkkal és a funerációs szövegekkel, az epithalamiumokat inkább kapcsolattörténeti szempontból említem, ahol indokolt. A fejezetek a latin nyelvű nyomtatványokat elemzik, azonban nem csak latin nyelven írtak verseket a peregrináló diákok: görög nyelvű alkotások mellett⁴⁷ héber nyelvű szöveg is maradt fenn.⁴⁸ A szövegtörzshoz kialakításához felhasználtam a *Régi Magyar Könyvtár* kötetait⁴⁹ és a pótköteteit,⁵⁰ a Teleki-Bolyai Könyvtár katalógusát,⁵¹ a németországi digitalizációs felületeket⁵² és az Apponyi-katalógust.⁵³ A vizsgálat a búcsúztatóversek elemzésére fókuszál, azonban a halotti búcsúversekkel megfigyelhető műfaji rokonság miatt néhány funerációs nyomtatvány is a vizsgálat része lett. Összesen 54 kiadványt dolgoztam fel, ezek címléírását táblázatban is közlöm.

A fejezetek kronológiai rendben haladnak, hogy kimutathassam az egyes periódusokban kialakuló, illetve a hosszán tartó kapcsolatrendszereket, a patrónusi rendszer érvényesülését és ezek megnyilvánulását a szövegekben. Kötetemben igyekszem a szövegalkotási technikákra helyezni a hangsúlyt. Mit jelentett a gyakorlatban az antik előzmények imitációjára épülő szövegalkotási technika, valamint milyen jellegzetes témák, toposzok foglalkoztatták a magyarországi szerzőket ebben az időszakban. Hogyan változtak ezek az évtizedek folyamán? Azért ezt a megközelítést választottam, mert korábban nem fordított erre figyelmet a magyarországi kutatás a neolatin alkalmi költészettel kapcsolatban, így a vizsgálat új eredményekkel szolgálhat.

⁴⁷ A búcsúztatóversek között is felbukkannak görög nyelvű szövegek, de az epithalamiumokat is jellemzően ezen a nyelven írták.

⁴⁸ JUHÁSZ 2021.

⁴⁹ SZABÓ-HELLEBRANT 1896.

⁵⁰ DÖRNYEI-SZÁLKAI 1990.

⁵¹ SEBESTYÉN-SPIELMANN 2001.

⁵² BAYER 2018–2022.

⁵³ APPONYI 2004.

A Wittenbergben kinyomtatott szövegek nagy része a diákokhoz kötődik, néhány alumnus pedig hazatérését követően sem szakította meg a kapcsolatot az egyetemvárossal. Ez nem csak anyagi támogatás, vagy levelek formájában jelenhetett meg: küldtek ki nyomtatás végett szövegeket is. Ugyanezt a gyakorlatot alkalmazta igen hatékonyan például a Forgách család, amikor az általuk patronált reprezentatív kiadványok Wittenbergben jelentek meg. A másik jellegzetesség, hogy azok a diákok, akik szerzővé váltak a peregrinációs időszak alatt, nem feltétlenül törekedtek a hazatérést követően arra, hogy írjanak. Mindössze néhányukat tartjuk számon, mint olyan wittenbergi diákot, akiket később is publikáltak Magyarországon. A háttérben természetesen nem csak saját döntés állhatott, ugyanis túl kevés adattal rendelkezünk ahhoz, hogy eldönthessük, hogy milyen tényezők álltak a versírás mögött: több peregrinus diák esetében Wittenberg az egyetlen hely, ahol megörökítették őket matrikulabejegyzések, vagy egy-egy alkalmi vers révén.

A kutatás célja és a monográfia szerkezete

Mindezeket figyelembe véve úgy véltem, hogy érdemes feltenni a kérdést, hogy a búcsúztatószövegek értelmezhetőek-e utazási szöveggént. A 16. századi magyarországi események, és ezek következményei, vagyis: a mohácsi csata, az ország három részre szakadása, az értelmiség képzési fókuszának tartósan az országhatárokon kívülre tolódása,⁵⁴ a nyomdák hiánya mind közrejátszott abban, hogy a Wittenbergben (is) elsajátított-gyakorolt szövegalkotási technika csupán a 16. század végén, a 17. század elején válik tendenciává a magyarországi nyomtatott anyagban. A vizsgált munkák jelentős hányada kapcsolódik a wittenbergi magyar coetushoz, így azt a kérdést is érdemes feltenni, hogy beszélhetünk-e egységes értelmezői közösségről ebben az időszakban. Ar-

⁵⁴ KLANICZAY 1985b.

ra törekedtem, hogy a hosszú reformáció fogalmához kapcsolódó módszertani és irodalomtörténeti perspektívát érvényesítsem az értelmezés során, a peregrináció gyakorlatát abból a szempontból is vizsgálom, hogyan mutatják be ezt az alkalmi versek, és milyen szerepet tulajdonítanak neki a „vera religio”-val kapcsolatban.

Ennek megfelelően az első fejezet az utazás szerepét mutatja be a 16. században, a második fejezet pedig egy olyan szöveggel foglalkozik, amely az utazáshoz kapcsolódó elméleti kérdésekre reflektált. Laskai Csókás Péter *Speculum exilii* című munkájának egyetlen fejezetét értelmezem, azzal a szándékkal, hogy az utazás megítélését, valamint az utazást kiváltó okokat ismertessem, különös tekintettel a kíváncsiság fogalmának a tartalmára. Laskai Csókás elméleti reflexiói után Forgách Mihály 1587-es orációját mutatom be, és azt, ahogyan a szónok az ideális utazás fogalmát értelmezi. Az utazás kontextusához tartozik még a Baranyai Decsi János *Hodoeporicon*-ját tárgyaló egység is, amely az nevelő beszámolójára és szemléletére helyezi a hangsúlyt. Az utazáshoz kapcsolható számos szöveg közül a wittenbergi magyar peregrinus diákok a propemptikont, vagyis a búcsúztatóverset részesítették előnyben, viszont a szövegtípus részletesebb tárgyalást eddig nem kapott, mivel alapvetően egy kisebb, ritkábban előforduló alkalmi versműfajról van szó. A negyedik fejezet összegzi az eddigi szakirodalmi ismereteket a propemptikon műfajtörténetéről, kitér arra, hogyan tárgyalja a praeceptum-irodalom a verstípust. Emellett bemutatja azt a két kolligátumot, amelyben jelentősebb korpuszt képeznek a Wittenbergben kinyomtatott propemptikonok, és egy-egy példával megmutatja azt is, hogy milyen egyéb változatai jelentek meg a szövegtípusnak a 16. században.

A kötet jelentős részét a propemptikonok meghatározó jellegzetességeinek vizsgálata adja, ezeket kronológiai rendben tárgyalom. Először az 1560-as évek első felében megjelent kiadványokat mutatom be, kitérve a Szikszai Fabricius testvérek wittenbergi kapcsolataira. A hatodik fejezet az 1560-as évek második felét tárgyalja, itt kerülnek elő elsőként olyan szövegek, amelyek szerzői Wittenberget megjárta oktatóktól tanultak, és a verseik a Wittenbergbe utazást

tematizálják. A hetedik fejezet az 1580-as évek költészetét tárgyalja, a monográfia legterjedelmesebb része vizsgálja egyrészt az 1570-es évek elszórta megjelent nyomtatványait, s másrészt kiemelten azt a három évet (1587–1589), amelyek messze a legtöbb szöveget és kapcsolatot hozták a diákoknak. Ebben az egységben jellegzetes témák alapján mutatom be a verseket: az emlékezet búcsúztatáson belüli szerepének tárgyalását követi a propemptikonok barátságértelmezése, valamint annak vizsgálata, milyen mitológiai párhuzamokat használnak a humanista barátság ábrázolására. A dicsérettel és szomorúsággal foglalkozó rész viszont arra reflektál, hogy a propemptikonok alapvetően egy retorikai kettősséget valósítanak meg: egyszerre elvárt a barát elvesztése feletti gyász és veszteség poétikailag adekvát kifejezése, valamint a laudáció, amely kiterjedhet nemcsak a távozó barátira, hanem városokra is. A szövegek költői képhasználatát vizsgálom részletesebben, mégpedig három nagyobb egységre bontva: a humanista tudáshoz kapcsolódó toposzok és metaforák körébe soroltam a méh-toposzt, a fény metafora használatát, a bukolikus természetábrázolás eszközkészletét, valamint az erudícióhoz kapcsolt érzelmeket. A következő egységben a wittenbergi történelemszemlélet nyomait és hatását, valamint ezek hiányát mutatom be, kitérve azokra a történelmi eseményekre, amelyek rendszeresen beépültek a búcsúztatóversek háborút tárgyaló passzusaiiba. A propemptikonokkal foglalkozó utolsó fejezet az 1590-es évek anyagát mutatja be, kitérve azokra a kiadványokra is, amelyek az 1600-as évek első felében jelentek meg, mielőtt a diákok coetusának matrikuláját hazahozták volna.

A gyász ábrázolása adja az apropót, hogy a monográfia utolsó fejezete a funerációs versekre is kitérjen, és ismertesse a Wittenbergben publikált epicédiumok és epitáfiumok körét. A szövegátlomány áttekintése után egy-egy példán keresztül mutatom meg a nyomtatási gyakorlat sajátosságait, továbbá azt, ahogyan a szövegek viszonyultak a Wittenbergben tanult egykori diákok kapcsolatrendszeréhez.

Munkám során törekedtem arra, hogy a szövegek közötti kapcsolatok is teret kapjanak, így keztem minél több neolatin forrást

bevonni a vizsgálatba, és feltüntetni az esetleges intertextuális utalásokat, ahol lehetséges. Noha a kötet Wittenbergre összpontosít, mivel tendencia lett a magyarországi diákok körében, hogy önálló propemptikonkiadványokat prezentáljanak, a szövegtípus vizsgálata szempontjából indokoltnak tartottam, hogy azokat a magyarországi diákokhoz kötődő búcsúztatásokat is számba vegyem, amelyek máshol jelentek meg.⁵⁵

A névhasználattal kapcsolatban: követem Szabó András adat-tárának névhasználatát, amennyiben nem coetustagról van szó, akkor a legismertebb névváltozatot alkalmazom. Mitológiai neveknel, amennyiben nem idézetről van szó Kerényi Károly *Mitológiájának* névalakjait követem. Ahol külön nem tüntetek fel fordítót, az idézetek Petneházi Gábor fordításában szerepelnek.

Szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Imre Mihálynak, valamint a Debreceni Egyetem Kora Újkori Művelődéstudományi- és Reformációkutatási Műhelyének, Kecskeméti Gábornak, Tóth Zsombornak és az Irodalomtudományi Intézet munkatársainak támogatásukért és értékes javaslataikért, tanácsaikért.

Köszönöm disszertációm opponenseinek, Bartók Istvánnak és Szabó Andrásnak alapos bírállataikat, valamint Tóth Orsolyának, Darab Ágnesnek és Takács Leventének hozzászólásaikat.

Hálásan köszönöm Fórizs Gergely szerkesztői munkáját és Petneházi Gábor javaslatait, kiegészítéseit, amelyek a kézirat könyvvé való átdolgozásához járultak hozzá. Kutatásaim során a MÖB ösztöndíjával Marosvásárhelyen, a Herzog August Bibliothek ösztöndíjával Wolfenbüttelben, valamint a Campus Hungary és a Collegium Hungaricum ösztöndíjával Bécsben járhattam. Köszönettel és hálával tartozom még Mór András Istvánnak, Farkas Evelinnek, Gesztelyi Herminának és Pém Eszternek, akik támogatása nélkül ez a könyv nem készült volna el.

⁵⁵ Egyelőre két példát találtam erre az esetre, az egyik Kassai Zsigmond Dávidé, aki Tübingenbe utazott és ott jelent meg a Wittenberghez kötődő búcsúztatás. A másik pedig Fegyverneki Izsáké, aki személyesen nem járt Tübingenben, viszont a szövege szintén ott jelent meg.

AZ UTAZÁS MINT KULTURÁLIS GYAKORLAT A 16. SZÁZADBAN

Az utazás és a hozzá kapcsolódó történetek egyidősek az emberi kultúrával. A legkorábbi ókori szövegek is felhasználják az utazás motívumát, gondolhatunk például a *Gilgames-eposzra*, vagy éppen az *Odüsszeiára*. Ahogyan az utazásnak számos fajtáját számon tartották, úgy az utazókat is megkülönböztették egymástól. Több kutatás dokumentálta és elemezte azt a folyamatot, amelynek során a kora újkorban az utazás mint kulturális gyakorlat vált jelentőssé. Ebben az időszakban a kereskedők, katonák és zarándokok mellett számos más utazótípus is megjelent: például az Európán kívüli tájakra hajózó felfedező, az egyetemeket járó peregrinus diák, vagy a nevelőjével utazó nemes ifjú. A kora újkori utazás összefonódott az ismeretek megszerzésével és feldolgozásával, valamint azzal, hogy miként hat mindez az utazóra. A magyarországi forrásokat Kovács Sándor Iván tekintette át részletesen, tárgyalta az utazási irodalom fogalmi kérdéseit, valamint az ide sorolható fontosabb szövegeket is.¹ Jelen fejezet elsősorban az oktatási célú utazás általános kérdéseivel foglalkozik, valamint azokat a szövegeket tekinti át, amelyek wittenbergi diákokhoz köthetők.

A „peregrinus” szó eredeti jelentése még nem kapcsolódott az utazáshoz, mert a római polgárjog hiányára, az idegen származásra utalt. Később kezdték el általában az utazókra használni a kifejezést, és a 11. századtól kezdődően a zarándokokat nevezték peregrinusoknak. A Szentföldre indított hadjáratokkal együtt járt bizonyos szintű keveredés is a fogalommal kapcsolatban, a keresz-

¹ Kovács 1988; Ennek nyomán: SZIRÁK 2016.

tes lovagok ugyanis egyszerre voltak zarándokok és egy vallásos háború katonái. A két szerep fogalmi elkülönülése a 13. századra datálható.² A zarándoklat a középkorban olyan intézménnyé vált, amelynek központi eleme volt, hogy egy meghatározott földrajzi hely elérése során nemcsak fizikai, hanem spirituális utazás is történik, ezáltal a vállalkozók közelebb kerülnek az üdvösséghez. Ez a gyakorlat összefüggött a kereszténységnek azzal a felfogásával, hogy maga a világi lét sem más, mint vándorút, vagy éppen száműzetés. Ezért már a középkori egyházatyák is tárgyalták az utazás során előforduló kísértéseket és azt, hogyan lehet ezeket elkerülni. Az egyházzal szembeni kritikus hangok a 14. századtól kezdődően felerősödtek és bírálták a zarándoklat gyakorlatát is: kíváncsisággal vádolták a zarándokokat. A középkori teológusok a kíváncsiságot a vágyakozással kapcsolták össze, amelyet a halálos bűnök között tartottak számon, ezért utasították el azt a lehetőséget, hogy a kettő egyidejűleg legyen jelen egy olyan kulturális gyakorlat során, amelynek a célja, hogy az utazó a spirituális igazsághoz kerüljön közelebb. A teológiai kételyekhez történelmi-politikai változások is társultak, mivel a Szentföld egyre inkább elérhetetlenné és megközelíthetetlenné vált: az Oszmán Birodalom terjeszkedése, Nikápoly (1396), valamint Konstantinápoly (1453) elfoglalása jelentősen megnehezítette a Szentföldre jutást. A zarándoklattal kapcsolatos kritikák azért is fontosak, mert hasonló argumentumok jelennek meg a protestáns érvrendszerben is: a 16. századi utazással kapcsolatos elméleti szövegek rendszeresen említik, hogy a zarándoklat intézménye megkérdőjelezi Isten mindenhol jelenlévőségét, ugyanis bizonyos helyeket szentebbnek nyilvánít, sőt ezekhez olykor a bűnbocsánatot is társítja.

A 16. század elejétől kezdve az utazás egyre népszerűbb lett, a század végére kialakult a *Grand Tour* vagy *Kavalierstour* gyakorlata, amelynek során nemesifjak járták be Európát nevelőjükkal. Legtöbbször Itáliában zárták ezeket a körutakat, és hamar kialakult az állomások, látni- és tennivalók sztenderd hagyománya. Az utazás

² TONK-SZABÓ 1993; ZACHER 1976, 46–49.

egy másik típusa a *peregrinatio academica* volt. Ahogyan a neve is mutatja, a nevelés része volt, általában a középfokú oktatás lezárása után került sor arra, hogy külföldi egyetemeket látogassanak a diákok. A *Grand Tour* és a *peregrinatio academica* között számos hasonlóság van, mivel a nemesek sokszor jártak egyetemeken is. Mindkettő célja többek között az volt, hogy új tapasztalatokat szerezzenek a diákok, minél több professzort és tudóst ismerjenek meg, gyarapítsák tudásukat és nem utolsósorban dokumentálják is mindezt.

Az utazással szemben felmerülő teológiai aggályokat alapos szabályozásokkal igyekeztek kiküszöbölni, amelyeket összefoglaló néven *ars apodemica*knak nevezünk. Az *ars apodemica* – amelyek elsősorban tanácsadó céllal íródtak – mellett pedig elérhetőek voltak az utazási utasítások is, ezekből magyar példák is maradtak fenn, elsősorban a 17–18. századból.³ Az *ars apodemica* körébe sorolt szövegek nem előzmény nélküliek: a középkori zárándokok számára *itinerarium*okat, esetleg *navigati*okat adtak ki tájékoztatás végett. Az *itinerarium*ok általában a Szentföldre jutáshoz készültek, szöveges (*itineraria scripta*) és illusztrált (*itineraria picta*) változatuk is létezett. A kutatás egyetért abban, hogy a legnagyobb hatású elméleti szövegek Theodor Zwinger, Hieronymus Turler, Hilarius Pyrckmair és Guglielmo Grataroli munkái voltak, amelyek külön-külön, valamint később egybekötve is megjelentek.⁴ A szerzők különböző felekezetekhez tartoztak, az utazásra vonatkozó tanácsaik is mindenkihez szóltak, felekezeti-teológiai háttértől függetlenül. Zwinger, Turler és Pyrckmair ráamista elköteleződése nem volt titok: az utazás metodikájának kialakítása 1568–1569 során merült fel Ramus, Blotius és Zwinger között.⁵ Az *apodemikák* szerzői igyekeztek eltérő szempontokat érvényesíteni az utazás tárgyalásánál: Zwinger az utazás fogalmát, elle-
ne és mellette szóló érveket, aprólékos, a ráamista módszertant fel-

³ Bethlen Gábor utazási instrukciói 1625–1628, Nadányi Mihály utasítása Nadányi Jánoshoz, Széchényi György utasítása Toronyi Lászlónak 1699-ből. Kovács-Monok 1990.

⁴ ZWINGER 1577; TURLER 1574; PYRCKMAIR 1577; DE ARTE PEREGRINANDI 1591.

⁵ STAGL 1990.

használó tipológiát közölt, valamint négy várost (Bázel, Párizs, Padova és Athén) is részletesen bemutatott aszerint, hogy melyek a főbb jellemzőik, mi mindent érdemes bennük megtekinteni, mire kell figyelni az utazás során. Pyrckmair hasonló megközelítést választott: értekezés formájában mutatta be az utazás hasznát és annak veszélyeit, kitért a felfedezőkre, valamint a nélkülözhetetlen útitársak között említette a kegyességet (*pietas*) és az istenfélelmet. Nála sem hiányzik a megtekintésre ajánlott dolgok felsorolása, a szövegben bőséges példaanyag is szerepel, a nevezetességeket pedig országról országra haladva tekinti át. Turler konkrét utazást dolgozott fel, amikor egy nápolyi peregrinációról írt részletesen. Ő a kérdés-felelet formát választotta, továbbá aprólékos áttekintést találhatunk munkájában a téma mitológiai vonatkozásairól. Grataroli szövege a praktikumokra koncentrált: mit csináljon az utazó, ha lóval közlekedik, mire kell figyelni a vízi utazás során, a különböző mértékegységek átváltására használt táblázatot is közöl. Ezek azok a szövegek, amelyeket a leggyakrabban forgothattak a korban.⁶ Azonban azt is érdemes megjegyezni, hogy az utazás *ars*-át tárgyaló szövegeknek is kialakult egy hagyománya, amely az átvételre, az imitációra épült.

Az utazási elméleteket ugyan számbavették a kutatók,⁷ arra azonban még nem irányult vizsgálat, hogy milyen szövegszerű kapcsolatok vannak a különböző kiadványok között. Legutóbb éppen az *Artes apodemicae* című tanulmánykötet hívta fel arra a figyelmet, hogy vannak még kiaknázatlan források. Robert Seidel itt közölt tanulmánya a disszertációkat emeli be ebbe a körbe,⁸ míg Thomas Haye ugyanitt egy olyan orációt tárgyal, amely több évtizeddel azelőtt tárgyalta az utazás elméleti kérdéseit, hogy a jól ismert *ars apodemica*k megjelentek volna a könyvpiacra.⁹ Nyilvánvaló, hogy az utazásmódszertani munkák nem az utazásról szolgáltatnak adatokat, hanem inkább arról nyújtanak körképet, hogyan értelmezték

⁶ Ezekről a kötetekről részletesebben lásd: Kovács 1988, 101–108.

⁷ Justin Stagl bibliográfiája mellett: Carey 2016–2022.

⁸ Seidel 2019.

⁹ Haye 2019.

a 16. századi szerzők a helyes utazást, valamint ennek ábrázolását. Az ars apodemicák olyan rendszer létrehozására törekedtek, amely arra az állításra épül, hogy az utazás hasznos tevékenység, ezért az utazóknak a lehető legtöbbet kell profitálniuk belőle. Voltak természetesen ellenzők is, például Roger Ascham *The Scholemaster* című nagysikerű,¹⁰ több kiadást megért munkája a semmirekellő utazó archetípusait veszi sorra. A helyes úti oktatást bemutató munkában Ascham nem az intézményekre, hanem a magánoktatásra összpontosított, ebben a keretben mutatta be az ateista, a katolikus, a bolond, a hazug, vagy éppen az erkölcstelen utazót.¹¹

Elméleti szöveget sem Luther, sem Melanchthon nem szentelt az utazás témájának. Luther a 16. század elején Európa jelentős részét bejárta, és útjai többször gyakoroltak befolyást döntéseire, spirituális életére. Noha a leghíresebb feltehetően az 1510–1511 során tett római útja, szerzetessé válásához is kapcsolódik egy utazás. Szülei mansfeldi házából Erfurtba tartva Luthert elérte egy óriási vihar, és a megrettent joghallgató azt ígérte az Úrnak, hogy szerzetesi fogadalmat tesz, ha megőrzi az életét. 1505-ben lett ágoston-rendi szerzetes, 1507-ben szentelték pappá. Néhány évvel későbbi római látogatása során pedig saját szemével győződhetett meg a későbbi reformátor arról, hogy micsoda romlottság és erkölcstelenség jellemzi a katolikus egyházat. Ez az utazás hivatkozási alapként szolgált későbbi írásaiban is, noha viták alapját is képezi, azért, mert az információk szinte kizárólag Luther *Asztali beszélgetéseiből* származnak, ami egy több évtizeddel később készült visszatekintés. Heinrich Böhmer felhívja arra is a figyelmet, hogy az eltelt idő, valamint Luther életének későbbi eseményei alaposan átalakíthatták a reformátor Rómáról alkotott véleményét, sőt azt is, ahogyan visszaemlékezett az utazás során tapasztaltakra.¹²

Melanchthon leveleiben és az oktatásról szóló deklamációiban számos említést tesz a témával kapcsolatban, valamint 1551-ből

¹⁰ Először 1570-ben jelent meg, 1600-ig összesen 7 kiadást ért meg.

¹¹ WARNEKE 1995, 5–9.

¹² BÖHMER 1914.

fennmaradt egy *Precatio in peregrinatione* című epigrammája is.¹³ Platónt tárgyaló deklamációjában például a következőket olvashatjuk az utazással kapcsolatban: „Digna est etiam admiratione eorum virtus, quod non dubitaverunt tam longinquas peregrinationes magno cum labore et periculo suscipere, veritatis quaerendae causa.”¹⁴ Az utazás során szerzett ismeretekről a *De Basilio Episcopo* című szöveg egyik passzusa nyilatkozik részletesebben:

Quare cognoscite adolescentes tum Basili, tum aliorum piorum scriptorum historias: et ut in peregrinatione non solum aedificia et arces, sed etiam mores et sensus hominum considerandi sunt, ut de Ulysse Homerus inquit, qui mores hominum multorum videt et urbes: ita in his historiis non tantum privatas virtutes clarorum virorum, sed doctrinae genera contemplamini.¹⁵

Odysseus egyik legjellegzetesebb tulajdonsága – kíváncsisága – itt abból a szempontból válik követendő példává, hogy a nagy utazó az emberi szokásokra, erkölcsökre is figyelmet fordított. Ez pedig azért lehet hasznos a kora újkori utazónak, mert nemcsak egy-egy kiváló ember erényeinek megfigyelésére ad lehetőséget, hanem általánosabb tanításokéra is. Odysseus alakja nem ravaszsága vagy furfangos észjárása miatt érdekes, hanem azért, mert

¹³ „Gnate Dei tibi perpetuum qui colligis agmen / In terris, pure quod tua dicta sonet: / Nos rege et ad nidos clementer ducito nostros, / Nulla salus nobis te nisi dante venit. / Et fac praecones laudum nos esse tuarum, / Notitiam extingui nec sine Christe tui.” MELANTHONIS 1834–1860, 10: No. 244., 603.

¹⁴ [Csodálatra méltó az erényességük (ti. Platóné és Eudoxoszé), mivel az igazság kereséséért nem haboztak fáradozással és veszedelemmel teli messzi útra vállalkozni.] MELANTHONIS 1834–1860 11: No.54., 416.

¹⁵ [Ezért ismerjétek meg, ifjak, mind Basilius, mind más szentéletű szerzők történetét: mert ahogyan utazás közben nem csak az épületeket és várakat, hanem az emberek szokásait és jellemét is jól meg kell szemlélni, ahogyan Homéros mondja Odysseusról, aki „sok nép városait s eszejárását kitanulta” (Hom. Od. 1,3 Devecseri G. ford.): úgy ezekben a történetekben is nem csak a híres emberek személyes erényeit, hanem az általános tanításokat is meg kell fontolnunk.] MELANTHONIS 1834–1860 11: No. 81. 677.

világjáró utazó, ezért lett az utazási szövegekben rendszeresen hivatkozási alap Odysseus története.¹⁶

A Wittenbergbe áramló diákokkal kapcsolatban Melanchthon *Testimonium* című szövegei igazítanak el. Ez a cím beszámolókat és változó terjedelmű ajánlásokat takar, utóbbiak állásokhoz, előadásokhoz, peregrinációs utakhoz készültek. Az utazásokhoz készült ajánlásokban jellemzően szerepel, hogy az ajánlott személy megfelelő indokkal vállalkozik a peregrinációra, ahogyan egy 1553-ból származó ajánlásban olvasható.

Nunc hanc peregrinationem suscepit, ut celebres Academias videat, Cracoviensem et Viennensem, et doctorum virorum iudicia de multis rebus audiat. Cum igitur hic Magister Bernhardus ait vir honestus et eruditus et causas habeat honestas peregrinationis, commendo eum omnibus bonis viris, ac peto, ut eum contra iniurias defendant.¹⁷

Justus Lipsius utazási instrukciója szintén nagy hatást gyakorolt arra, ahogyan gondolkodtak az utazásról, elsősorban a 16. század második felében. Először 1586-ban látott napvilágot az unokaöccsének, Philippe de Lannoy-nak 1578. április 3-án címzett levél, amely aztán számtalan kiadást és fordítást ért meg. A neosztoikus hatás elsősorban abban nyilvánul meg, ahogyan a szövegek az utazás során javallott viselkedést, magatartást jellemzik. Lipsius értelmezésében az utazás nem céltalan bolyongás, hanem megtervezett cselekedet, amelynek a gyönyörködtetés és a hasznosság is a célja. A levél az utóbbira helyezi a hangsúlyt. A megtervezettség azért fontos, mert csakis ekkor sajátíthatja el az utazó a *prudentia*-t,

¹⁶ Odysseus alakjának megítéléséről ad áttekintést: HOFFMANN-KELEMEN 2019, 384–385.

¹⁷ [Azért vállalkozott most erre az utazásra, hogy Krakkó és Bécs híres egyetemét felkeresse, és mindenféle dologról meghallgassa a tanult férfiak véleményét. Mivel tehát Bernhard magiszter állítása szerint tisztességes és művelt férfi, és utazására tisztességes indokai vannak, minden jó ember kegyelmébe ajánlom, és kérem, hogy mindenfajta jogtalanságtól őt megóvják.] MELANTHONIS 1834–1860, 8: No. 5448. 137.

a *sapientia*-t és a *virtust*. A *prudentia* központi fogalom a szövegben: az aprólékos megfigyeléssel szerzett ismeretek jelentőségét bizonyítja az is, hogy a *prudentia* megtestesítője Odysseus.¹⁸

Az utazási szövegek esetében a legfontosabb retorikai követelmény az objektivitás és a hitelesség volt, legyen az akár peregrinációs napló, akár tengeren túli felfedezőútról hírt adó beszámoló. Ezeknek a szövegeknek már maga a nyomtatás ténye hitelességet kölcsönzött, a tárgyilagosság mellett a kanonizált források használata járult hozzá ahhoz, hogy egy munkát valós beszámolóként olvasson a korabeli közönség. Az utazásról szóló szövegekben kiemelt szerepet töltött be az antik hagyomány, amit a neolatin irodalom kontextusában Hermann Wiegand vizsgált meg *Hodoeporica* című monográfiájában.¹⁹ Wiegand kimutatta, hogy az utazási szövegekben használt szerkezeti mintákat, valamint gyakran regisztrált tematikus elemeket, toposzokat – mint például barátság, vagy az utazás leírása, a fenyegető veszélyek bemutatása – Horatius és Ovidius szövegeihez köthetjük.

A népszerűbb szövegekből a század második felében terjedelmes antológiákat állítottak össze: Nathan Cythraeus 1575-ben,²⁰ míg Nicolaus Reusner 1580-ban és 1592-ben is kiadta a saját gyűjteményét.²¹ Ezek abból a szempontból is érdekes válogatások, hogy milyen típusú szövegeket olvasnak útleírásként. A két népszerű gyűjtemény tartalomjegyzéke alapján Reusner válogatása átfogóbb, és érezhetően arra törekedett, hogy rendszerbe foglalja a beemelt írásokat. Cythraeus mindössze két kategóriát használt: régi és kortárs szövegek. Előbbi az antik szerzőket tartalmazza, Horatius, Ovidius, valamint Propertius és Rutilius Claudius egy-egy szövege került be a gyűjteménybe. A kortárs szerzőket tartalmazó fejezetek pedig a német neolatin költészet jelességeit vonultatják fel, mint Georg Fabricius, Georg Sabinus, Jacob Mycillus, illetve maga Nathan Cythraeus. Nicolaus Reusner öt évvel későbbi kiadványa részle-

¹⁸ PAPY 2019.

¹⁹ WIEGAND 1984.

²⁰ CYTHRAEUS 1575.

²¹ REUSNER 1580.

tes előszóval alapozza meg saját gyűjteményét, amely majdnem háromszor akkora terjedelmű, mint Chytraeusé. Az apodemikák alapos ismeretére vall, hogy beemeli Hieronymus Turler előszavát, valamint Theodor Zwinger táblázatát a peregrináció céljairól. Az egyes könyvekben arra törekedett, hogy a beutazott tájak szerint rendezze el a hodoeporiconokat. A két válogatás magyar vonatkozású anyagában fellelhetjük Janus Pannonius Marcellushoz címzett panegyricusát, a Paulus Rubigallus konstantinápolyi útját elbeszélő hodoeporicont, Caspar Ursinus Velius pozsonyi beszámolóját, valamint Kassai Zsigmond Dávid egyetemjárásának megverselését. Az antológiaszerkesztők által kiválasztott munkák számíthattak a legjelentősebbeknek a korszakban, azonban Kovács Sándor Iván további példákat is bemutat ebből az időszakból. A század végén már jellemzően a nemesifjak nevelői írták meg a beszámolót, viszont még 1589-ből is találhatunk ennek ellenkezőjére is példát, ekkor keletkezett Georg Deidrich peregrinációs beszámolója saját útjáról, amely a strassburgi akadémiát vette célba.²²

A tanulmányaik külföldi folytatása céljából útra kelő egyetemjáró diákok számára az utazás természetesen jelentős anyagi terhet jelentett,²³ de egyben biztos életpályát, karriernek elindítását is eredményezhette egy-egy sikeres peregrináció. Az észak-európai területek peregrinációs gyakorlatában a kettő között szoros kapcsolat volt: például a Dán Királyságban már a 16. században királyi ösztöndíjat hoztak létre az utazók támogatására. Ezek a diákok szinte kizárólag a lutheránus egyetemekre jártak, és hazatérésük után magasabb pozícióhoz juthattak, mint amilyenhez a peregrináció előtt jutottak volna. A Magyar Királyság és Erdély területén távolról sem volt ennyire egyértelmű kapcsolat a sikeres életpályák és az egyetemjárás között.²⁴ A peregrináció egyeseknek csupán annyit jelentett, hogy valahol felszenteltethetik

²² RMK III. 789.

²³ Az utazás gyakorlatáról általában: MACZAK 1995.

²⁴ A 16. században a Báthoryak támogattak peregrinus diákokat ösztöndíjjal, ezt később Bethlen Gábor is szorgalmazta, de nem volt folyamatos támogatási rendszer. vö.: HORN 2009, 54, 156.

magukat, másoknak hosszú évek tanulását hozta. Az egyetemjárás időtartamát legtöbbször praktikus okok határozták meg: volt-e megfelelő mennyiségű pénz a hosszabb tartózkodásra, várta-e állás a diákot a külföldi hazatérés után? A peregrinációs utazások a szakirodalomban azért is kaptak különleges figyelmet, mert a reformált tanok terjedésének az egyik módjaként tartják számon.²⁵ E megközelítést igazolhatja Dévai (Bíró) Mátyás példája, aki katolikus papként került Wittenbergbe, hogy az ott töltött egy év, valamint Melanchthon tanításai a reformáció felé fordítsák érdeklődését. Szintén a wittenbergi egyetemre iratkozott be Mélius Juhász Péter is, azonban a korai magyarországi reformátorok jelentős része még Krakkóban tanult, hogy aztán életük későbbi szakaszában jussanak el Wittenbergbe, mint például Szege-di Kis István. Életrajzaikban gyakran előkerül az a fordulat, hogy hazahozták Luther tanait, vagyis a peregrinációs út ebben az értelmezésben a saját karrier előmozdításán túl a kulturális transzfer eszköze is lesz. Ez a felfogás általánossá vált: ahogy a későbbiekben látni fogjuk, az utazásokhoz kapcsolódó szövegek – legyenek azok orációk, alkalmi versek vagy levelek – ugyanezt az értelmezést követik, a hazatérés után fontos kötelesség a Wittenbergben tanultak terjesztése, a tanok elhintése.

A beszámolók és útmutatók mellett az album amicorumok és különböző alkalmakra írt szövegek sorolhatók a kora újkori utazási irodalom tág körébe. A prózai munkák és a verses hodoeporiconok abból a szempontból érdekesek, hogy témáik rokoníthatók a wittenbergi diákok által olyannyira kedvelt propemptikonnal. Az utazás áll mindkét szövegtípus látóterében, azonban az egyik az utazásról készít verses dokumentációt, míg a másik esetben a barát, rokon, illetve a közösség búcsúja rögzül az utazás előtt. A következőkben olyan szövegeket tárgyalok a wittenbergi diákoktól, amelyek az utazásra, és ennek elméleti kérdéseire reflektálnak.

²⁵ Ehhez a szakirodalmi megközelítéshez lásd: CSEPREGI 2014a, 9–11.

A ZARÁNDOKLAT KRITIKÁJA A *SPECULUM EXILII*-BEN¹

A középkorban a kegyes utazás jellegzetes, intézményesült formája a zarándoklat. Az utazók legtöbbször a Szentföldre igyekeztek, és az volt a céljuk, hogy közelebb kerüljenek az üdvösséghez. Ennek a felfogásnak az etikai, valamint teológiai vetületét illetve kritikával a protestáns teológia, ezek közé a bírálatok közé sorolhatjuk Laskai Csókás Péter munkáját is. A *Speculum exilii* 1581-ben, Brassóban jelent meg és alapvetően az imádság kérdéseivel foglalkozik. A munkát a szakirodalom eddig nem vizsgálta átfogóan, Hubert Gabriella bizonyos részeit elemezte, a 4.,² valamint a 6. caputot.³ 1993-as tanulmányában a *Speculum* ezen fejezeteit az ars apodemica felől olvasta,⁴ és peregrináció-elméletnek nevezte, noha az elemzés nem válaszolta meg megnyugtatóan azt a kérdést, hogy olvashatunk-e egy imádságelméleti munkában szereplő rövid részt ars peregrinandi-ként?⁵

A *Speculum exilii* megjelenésekor Laskai a marosvásárhelyi iskola rektora, valamint fogarasi lelkész is volt.⁶ Ezek az információk szerepelnek a *Speculum* címlapján, valamint az előszóban is.

¹ MÓRÉ 2015.

² H. HUBERT 1993.

³ H. HUBERT 1990.

⁴ H. HUBERT 1993, 550.

⁵ A munkát Bartók István tanulmánya vizsgálja imádságelméleti szempontból: BARTÓK 2021.

⁶ Bod Péternél címváltozatként szerepel: *Libellus de invocatione & adoratione Dei auctore Petro Laskovio de Barovia, Ludirectore Scholae Vásárhellyinae, Pastore Fogarasio designato*, BOD 1766, 158.

A brassói nyomtatás tényét már önmagában figyelemre méltónak tarthatjuk, hiszen Laskai általában nem magyarországi nyomdákat választott műveinek megjelentetésére.⁷

Balázs László 1973-as írásában a *De homine* című Laskai-mű apropóján igyekezett felderíteni a szerző életének homályosabb részleteit,⁸ és tisztázni az ezekhez kapcsolódó ellentmondásos adatokat.⁹ Laskai életének főbb elemeiben a források megegyeznek, azonban az egyetemjárás időszakára vonatkozóan eltérő adatokat közölnek.¹⁰ Laskai tanulóéveit Fogarason és Gyulafehérvárott kezdte,¹¹ majd több évig tartó peregrinációra indult: Svájc, Itália, a Francia Királyság és a Német-római Császárság egyetemein járt, Wittenbergben 1578-ban iratkozott be.¹² Az ezt követő időszak már nehezebben rekonstruálható, a források szerzői eltérnek egymástól az újabb külföldi utak számában és időtartamában is. Bod Péter szerint 1581-ig Laskai kétszer volt külföldön, rövid marosvásárhelyi rektorságot és fogarasi papságot követően ismét peregrinálni indult, ezúttal nevelőként, ez a szakasz nyolc évig tartott.¹³ Ezzel összhangban van a Horányi Elek közölte biográfia,¹⁴ viszont a később keletkezett életrajzok tagoltabbnak jelenítik meg a peregrinációs utakat. Szinnyei József a fogarasi iskola igazgatójának tudja Laskait első útja kezdete-kor, amelyből összesen hármat adatol 1578-ban, 1582-ben és 1584-ben, ez utóbbi egyben az utolsó ismert esemény is Laskai életéből. Zoványi Jenő ezeket az adatokat azzal egészítette ki, hogy Laskai

⁷ Többi műve Wittenbergben és Bázelen jelent meg.

⁸ BALÁZS 1973.

⁹ Nevéről vö.: HEREPEI 1972.

¹⁰ BOD 1766, 157–159.

¹¹ RÉVÉSZ 1937.

¹² 1578. december 16-a szerepel a matrikulában, de már júniusban az egyetemen tartózkodott. vö.: BALÁZS 1973, 1010.

¹³ „De nem sokára ismét valami Urfiakkal, nagy Embereknek gyermekeikkel elküldetett Olasz országba, akkor ismét egybe járta és lakta Bononiát, Rómát, Francia és Német országai Oskolákat; mellyekben nyöltz esztendő el-folyások alatt tanúlt sok nyelveket és Tudományokat.” BOD 1766, 158.

¹⁴ HORÁNYI 1776, 470.

élete utolsó éveit gyulafehérvári elsőpapként töltötte, első wittenbergi tartózkodását pedig 1577 végére datálta, december 16-ai beiratkozással.¹⁵ Balázs László nem említi az 1578 előtt viselt iskolai tisztségét, és 1581-ben Gyulafehérvárról indítja második útjára Laskait,¹⁶ ezek az adatok Joannes Bartholomaeidesnél is szerepelnek,¹⁷ mindkét szerző a *De homine* előszavát használta forrásként. A szövevényes adatokból biztosnak tűnik az erdélyi iskolázottság, három peregrinációs út 1578 és 1586 között, valamint a marosvásárhelyi és a fogarasi tartózkodás, ezeket támasztja alá Szabó András adattára is.¹⁸

A gyakori külföldi utak mellett Laskai Csókás folyamatosan publikált is. Életművét több szempontból is megközelítette a kutatás: a filozófiatörténet,¹⁹ a neveléstudomány, a nyelvészet,²⁰ az egyház- és irodalomtörténet is vizsgálta egy-egy munkáját vagy részletét valamelyik munkájának. Teljes portrét Balázs László adott Laskairól, írásában az egyháztörténeti szempontot érvényesítette.²¹ Műveltségével kapcsolatban további adalékokhoz juthatunk Dankanits Ádám kutatásai révén, aki Laskai könyvtárjegyzékét állította össze.²²

A *Speculum exilii* felépítése nem szolgál meglepetésekkel: az ajánlást előszó, majd üdvözlőversek követik. Az üdvözlőversek szerzői között felbukkan Kopácsi Ferenc neve, aki már diákkorában élénk kapcsolati hálót alakított ki és később Sárospatakon folytatta pályáját.²³ A *Speculum exilii* fennmaradt példányai egybe vannak kötve Laskai *Nablium praecanum* című munkájával. Erdélyi János²⁴

¹⁵ ZOVÁNYI 1977, 363–364.

¹⁶ BALÁZS 1973, 1011.

¹⁷ BARTHOLOMAEIDES 1817, 67–68.

¹⁸ SZABÓ A. 2017, 184–185.

¹⁹ ERDÉLYI 1857; MÁTRAJ 1961; BOLBERITZ 2005

²⁰ A Calepinus-szótár szóanyagát vizsgálta az orvostudomány is.

²¹ BALÁZS 1973.

²² DANKANITS 1990.

²³ Lásd SZABÓ A. 2017, 178–179.

²⁴ ERDÉLYI 1857, 58.

és Koncz József úgy vélte,²⁵ hogy két külön nyomtatványról lehet szó, azonban mivel minden ismert példányban együtt szerepelnek a szövegek, jelen álláspont szerint Laskai eredetileg is együtt tervezte a két mű kiadását.²⁶ A második füzet görög és latin nyelvű verseket tartalmaz, amelyeket Laskai erdélyi főuraknak címzett.

A magyarországi nyomtatás ténye alapján Hubert Gabriella elképzelhetőnek tartotta, hogy magyarországi olvasóknak is szánta művét a szerző.²⁷ Hubert hangsúlyozta továbbá a mű enciklopédikus jellegét, amelyre Balázs László is kitért, noha utóbbi azzal a megállapítással folytatja, hogy ez hátrányára vált az olvashatóságnak.²⁸ Mindkét tanulmányában *loci communes*ként határozza meg a *Speculum exilii*-t:²⁹ első része szerinte *ars orandi*ként működik, amelyben a szerző általánosságban tárgyalja az imádságot és annak kérdéseit, a második része pedig a *Miatyánk* szövegmagyarázatát tartalmazza. A felosztás, valamint a *Miatyánk* kiemelt helye harmonizál a protestáns felfogással, hiszen Luther szerint „az minden imádságnak imádsága (das Gebet aller Gebete, das Vaterunser).”³⁰

Keletkezésének ideje, módja, valamint Laskai kapcsolata Wittenberggel indokoltta teszik, hogy foglalkozzunk a *Speculum exilii*ben – elsősorban a 4. fejezetben – található peregrináció-felfogással.

A mű előszava (*praefatio*-ja) alapján a szerző kézikönyvnek szánta a szöveget. Ahogyan fentebb már említettem, a szakiroda-

²⁵ KONCZ 1896, 12–13.

²⁶ RMNY 483

²⁷ H. HUBERT 1993, 550.

²⁸ „valószínűleg élő szóval előadott formájában adta nyomdába, nem számítva azzal, hogy más az élő szó, más a nyomtatott betű. Túlságosan részletező, szerkesztésében skolasztikus. Sokszor definiálja a dolgokat, majd a tételeket szétágaztatja, premisszákat állít fel, azután a logika szabályai szerint levonja a konklúziókat; ellenvetéseket tesz, majd megcáfolja azokat.” BALÁZS 1973, 1011.

²⁹ Hubert Gabriella azonosította az egyik forrását is, Petrus Martyr Vermilius *Loci communes* című munkáját. Első kiadása 1580-ban jelent meg, noha Laskai részleteiben korábban is találkozhatott a művel. vö.: H. HUBERT 1993, 554.

³⁰ IMRE 1995, 127.

lom úgy ítélte meg, hogy a szerző ezirányú törekvése összességében sikertelen maradt.³¹ A modern olvasó számára valóban nehezen befogadható szövegről van szó, ehhez járul hozzá a fennmaradt példányok olvashatóságának romlása. Az előszóban szerepel, hogy a főszöveg tulajdonképpen az írott változata annak, amit Laskai tanított, illetve lediktált diákjainak Marosvásárhelyen.³² Amennyiben hitelt adunk a praefatio kijelentéseinek, akkor feltételezhetően 1579 vagy 1580 során a marosvásárhelyi kollégiumban imádságelmélettel is foglalkozó előadásokat tartott a szerző, majd ezeket kibővíthette és kézikönyvvé alakítva kerülhetett a szöveg a brassói nyomdába. Természetesen az előadások témájára mindössze a *Speculum exilii* tartalmából következtethetünk, így a megjelent munka általános jellege szinte végtelenné teszi azoknak a témáknak a számát, amiket Laskai feldolgozhatott, az előszóban pedig nem túl bőbeszédű tanári munkáját illetően.

Az előszó kitér arra is, hogy az imádságot azért is kell tárgyalni, mert a halálra való felkészülésben nagy szerepet játszik a helyes imádkozás. Az ember számára három célt határoz meg a szöveg, az igazság keresését, az erény választását és megőrzését. A munka így a kegyes életmód gyakorlati útmutatóihoz csatlakozik, az imádkozás helyének tárgyalása mellett kitér az imádkozás megfelelő idejére, valamint többek között az imádkozás közben mutatott érzelmekre is.

³¹ BALÁZS 1973; H. HUBERT 1993.

³² „[...] brevem hanc eius explicationem quam olim in publica nostra Schola Varsahelina, doctissimos homines secutus auditoribus proposueram, nunc tandem (et utinam cum venia doctiorum, rudiorumque commodo) quoad fieri per nostram lucubrationem potuit, retornatam, incudique redditam in lucem proferre ad manum iudicis mei, coactus sum.” [(az imádság) e rövid magyarázatát, amit egykor a marosvásárhelyi nyilvános iskolánkban, művelt férfiak nyomában járva a hallgatóknak előadtam, s most – a tanultabbak engedelmével, és a tanulatlanabbak hasznára remélhetőleg – kényszerűségből hozom nyilvánosságra és adom bírám kezébe, miután, amennyire tőlem tellett, kicsinosítottam és sajtó alá rendeztem] LASKAI CSÓKÁS 1581, A₄¹. RMNy 483.

A 4. fejezetet Hubert Gabriella elemzéséig egyetlen szakíró sem értelmezte peregrináció-elméletként,³³ Justin Stagl bibliográfiájában sem bukkan fel,³⁴ ami nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy noha a fejezet így is interpretálható, mégsem kézenfekvő ez az olvasat. A Laskai által közölt peregrináció-tipológia ugyanis ahhoz a protestáns érveléshez kapcsolódik, amely kritikával illette a zárándoklatokat. A katolikus kegyességi gyakorlat meghatározott földrajzi helyek kiemelt jelentőségére épült, ezt a protestánsok azon az alapon utasították el, hogy az Istennel történő kommunikáció, a szakrálishoz való közeledés nem a helytől, hanem az isteni kegyelemtől függ.³⁵ A *Speculum exilii* 4. fejezetének egyetlen része tér ki a peregrináció témájára, mégpedig a harmadik egység.

Amennyiben a szakasz elején szereplő rövid áttekintést olvasuk, a következő tartalmi adatokhoz jutunk: 1. hol lehet imádkozni (*ubi sit orandum*) 2. az előbbihez kapcsolható ellenérvek áttekintése (*obiectiones adversariorum*) 3. a katolikus peregrináció (*de peregrinationibus papisticis*) 4. bálványimádó templomok elkerülése (*salva conscientia in templis idolatricis*) 5. az eretnek házastárs kérdése (*coniuges fideles impias coniuges ducere possunt et cohabitare*) 6. zárásképpen a hasznok (*usus*). Laskai felsorolásában észlelhető, hogy az imádkozás helyére vonatkozó kérdések áttekintését tartja feladatának, a fejezetet pedig az úzusok ismertetésével zárja.

Az imádság/könyörgés helyének tárgyalása Laskainál azon a tételen alapszik, hogy az imák egyenrangúak, függetlenül attól, hogy hol hangzanak el. A magán- és a közös imaalkalmak is eljutnak Istenhez, noha a templomokban elhangzott könyörgés-

³³ *De loco orationis, ubi doctrina de peregrinationibus papisticis coniungitur* Uo., 282–283.

³⁴ STAGL 1983.

³⁵ „Nam effectus orationis non a templorum sanctitate, sed a Dei gratia pendet. Jer.7:4-5.” [Mivel az imádság ereje nem a templomok szentségétől, hanem Isten kegyelmétől függ]. LASKAI CSÓKÁS 1581, 268.

sek felélesztik a lélek érzéseit és kegyességét.³⁶ Ehhez kapcsolódik a 'peregrinatio' tárgyalása, mégpedig kifejezetten a 'papistica peregrinatio'-val szembeni állásfoglalás, amelyet azzal kezd a szerző, hogy felvonultatja azokat a lehetőségeket, amelyek elfogadhatóak, sőt kívánatosak a peregrinálni induló protestánsok számára.

Összesen öt kategóriával találkozunk az olvasó: a 'peregrinatio Christiana', valamint a 'peregrinatio philosophica' esetében olyan körülményeket ismertet a szerző, amelyek ezeket a gyakorlatokat indokolják. Amennyiben nem lehetséges az igaz hit gyakorlása, akkor az előbbi, amennyiben pedig az Istennel kapcsolatos tudás bővítése a cél, akkor az utóbbi tanácsolható. Egyértelműen az ajánlott magatartások körébe sorolja Laskai az 'apostolica peregrinatio' esetét, a fogalom alatt a hit terjesztését értve. A 'vitae peregrinatio' pedig az ember természetes állapota, amely abból fakad, hogy kiűzetett a Paradicsomból, és az utolsó ítéletig száműzöttként kell bolyongania a földön, amíg vissza nem térhet az Édenkertbe.

Teljes egészében a katolikus egyházhoz köti a 'papistica peregrinatio' gyakorlatát, amely a bűnbocsánati zárándoklatokat takarja. Számos érvet sorakoztat fel Laskai arra vonatkozóan, hogy a katolikus fél tulajdonképpen a bűnbocsánat helyhez kötésével azt kérdőjelezi meg, hogy Isten mindenhol jelen van:

Praeterea cum Deus sibi vendicet universas terras, et plenitudinem eius, cum non minus sit in uno loco quam etiam in alio est, stultitia est dicere Deum hoc vel illo loco melius exaudire, salvare, peccata purgare, quam etiam in isto.³⁷

³⁶ „Deinde multitudo orantium in publicis templis excitat animi affectum et pietatem.” [Továbbá a nyilvános templomokban imádkozók sokasága a kegyességre és áhitatra serkent.] Uo., 267–268.

³⁷ [Továbbá, mivel Isten magáénak mondja az egész földet, mindenható, és nem lehet kevésbé jelen az egyik helyen, mint a másikon, ostobaság azt mondani, hogy Isten ezen vagy azon a helyen jobban meghallgat, üdvözít, eltörli a bűnket, mint amott.] LASKAI CSÓKÁS 1581, 282.

Az bizonyos, hogy a *Speculum exilii* nem utazási metodikát tartalmaz, hiszen ez a rövid rész jelentős különbségeket mutat az ekkortájt elterjedő apodemikák felépítéséhez, tartalmához képest. Hiányoznak a táblázatok, és a rámista módszer is, amely a legnépszerűbb metodikák formai jellegzetességei közé tartozott. Maga a peregrináció fogalma sem egyezik meg az általánosságban értett utazással. A bevezető szakasz elsősorban a 'papistica peregrinatio' értelemben használja, ahogyan a fejezetet záró tanulások (úzusok) szövegében is erre vonatkozik a kifejezés.³⁸ Amennyiben nem a bűnbocsánat gyakorlathoz kötött utazásról szól, akkor is alapvető, hogy az utazás legfőbb előnye az „Istennek tetszés”. Megfogalmazhatjuk azt az állítást, hogy a *Speculum exilii* szövegében az utazás egy kegyességi gyakorlat, a probléma tétje pedig ennek a kegyességi cselekedetnek a módja és megítélése.

Laskai nem használ általános érvényű definíciót, hanem a peregrináció oka lesz az, ami minősíti az utazást, ez határozza meg az ideális utazó és utazás egy-egy változatát is. Mivel egyértelmű, hogy csak a bűnbocsánatért megtett zarándoklat számít pogány cselekedetnek, a *Speculum* kontextusában nem releváns a jó és a rossz utazás kérdése. Ez viszont nem jelenti azt, hogy az értelmezési problémák is mellőzhetőek lennének. A legtöbb kérdést az utazás során megszerzett ismeretek és a tanúsított magatartás vetette fel, mind az elméletírók, mind a szerzők sokat foglalkoztak ezekkel a témákkal. Maga Laskai is hangsúlyozza, hogy nélkülözhetetlenek az instrukciók azok számára, akik kegyes szándéktól vezérelve kelnek útra:

Illi praesertim qui studiorum et pietatis causa peregrinentur, non debent illud consilium? Sibi proponere, ut urbes, aedificia, flumina, campos, vineas, sylvas, et habitus hominum tantum contemplantur, et praesertim ut ludos exercent.³⁹

³⁸ Uo., 308.

³⁹ [Akik tanulmányaik vagy a lelki épülésük miatt utaznak el, azoknak főleg nem szabad úgy elindulniuk, hogy csupán a városokat, épületeket, folyókat,

Az idézet a látás és hallás szerepének tárgyalásánál kerül elő Laskainál, így érdemesnek tűnik elidőzni amellett, hogy miért látták szükségesnek az érzékszervek irányítását az utazás során.

A kegyesség gyakorlása során lelki veszedelmek, kísértések leselkedtek az utazóra. A szövegben ez elsődlegesen a kíváncsiság bűnét jelentette. Noha a fogalom megítélése folyamatosan módosult, Laskai törekvése arra, hogy a kegyes szándékú vándort irányítsa, azt sugallja, hogy érvényes problémának tekintette a kíváncsiság jelenlétét. De miért is volt ez probléma?

A keresztény egyházatyák Pál leveléből indultak ki, amikor az intellektuális kíváncsiság veszélyeit taglalták:

A bálványáldozatok felől pedig tudjuk, hogy mindnyájunknak van ismeretünk. Az ismeret felfuvalkodottá tesz, a szeretet pedig épít. Ha pedig valaki azt hiszi, hogy tud valamit, még semmit sem ismer úgy, amint ismernie kell. Hanem ha valaki Istent szereti, az ismerteti őt tőle.⁴⁰

A kíváncsiságot olyan tulajdonságként ábrázolták, ami az üdvösség szempontjából érdektelen, sőt káros dolgokra irányult. Augustinus a *Confessiones* X. könyvében három szempontból határozza meg az őt ért kísértéseket: szól a testhez tartozó kísértésekről, a kíváncsiságról és a kevélységről. A második, *concupiscentia oculorum* kategóriáját nevezi *curiositas*nak.⁴¹

A valamennyi érzék gyönyörűségében és örömeiben rejlő testi kívánságon kívül ugyanis – igájában elvész a tőled messze távozó – lelkünkben is van kívánczóság. Ez a testi érzékekre támaszkodó, de nem testi élvezetet szerző, hanem a test útján tapasztalatok-

mezőket, szőlőket, erdőket és az emberek szokásait fogják megtekinteni, vagy még inkább, hogy csak szórakozzanak.] Uo., 286.

⁴⁰ Pál 1Kor8 1-3. Károli Gáspár fordítása.

⁴¹ 1Jn 2:16. „Mert mindaz ami a világban van a test kívánsága, és a szemek kívánsága, és az élet kérdése nem az Atyától van, hanem a világából.” Károli Gáspár fordítása.

ra törekvő hívságos és kíváncsi vágyakozás. A megismerés és a tudomány ürügyével kendőzzük ezt magunkban. Mivel ez a vágyakozás a tudásra irányuló kívánságban lappang, s mert ismereteink megszerzésében érzékeink között szemünk vezérkedik, azért az isteni szó ezt a „szemek kívánságának” nevezi.⁴²

A kíváncsiság a szemmel kezdődik, mivel ez az az érzékszerv, amellyel ismereteket szerzünk, azonban az elmében éri el a célját, ami a bűn. Az utazás így az egyik legveszélyesebb tevékenységgé válhat, amennyiben nincs megfelelő útmutatás, hogy Istennek tetsző tevékenységként vállalkozzanak rá. Így az a cél, hogy az ideális kegyes utazó olyan értelmezési kerettel ellátva induljon útnak, amely minden esetben sikeresen kerül el a kísértéseket, illetve azokat a kulturális tapasztalatokat, amelyek az üdvösség szempontjából haszontalannak minősülnek.

Laskai értekezésében az adja az érvelés vezérfonalát, hogy a peregrináció során Isten megismerésében kell előrejutni, ekkor tekinthető helyesnek az utazás, ahogyan azt a 'philosophica peregrinatio' tárgyalásánál is olvashatjuk:

Propinquum est quod filii Cinaei cognati Moysi, populum Israeliticum secuti sunt et cum illis peregrinati, nam quamvis domi unum Deum nossent et colerent, cuius ipsorum pater sacerdos fuerit, magis tamen adhuc erudiri cupiebant, et Dei leges instituta, cultumque absolutius imbibere. Haec causa fuit, cur olim Romani Athenas petierunt, ad discendas litteras Graecas et amplificandum ingenium. Haec etiamnum causa est, cur hodie multi studio sapientiae inflammandi, per infinitas itinerum ac nationum difficultates et molestias, per saxa, per ignes, per aquas et horrenda hominum monstra, ad uberiores, et plane divinam suorum studiorum mercaturam capiendamque ingenii laudem,

⁴² AUGUSTINUS 1982, 327.

Germanicam, Saxoniam, Helveticam et Italicam peregrinationem suscipere non abhorrescunt.⁴³

Noha a kíváncsiságot a reneszánsz humanizmus idején semleges előjelű, sőt néhol kifejezetten pozitív tulajdonságként értékelték, ez nem vált általánossá. A 16–17. században megítéléséhez háromféleképpen viszonyultak a szerzők: a dicséret, a feddés, valamint a kettő közötti ingadozás is előfordult.⁴⁴ Neil Kenny a 16. századi francia nyelvű filozófiai költészetet vizsgálta ebből a szempontból. A szerző kitér a felekezeti különbségekre is: a katolikus szerzők a legtöbb esetben nem nevezik meg a kíváncsiságot, ezzel azt is elkerülik, hogy érvelni kényszerüljenek mellette vagy ellene. A protestáns alkotóknál a kíváncsiság szerepeltetését legitimálja, hogy használják a szükséges tudás fogalmát, noha amennyiben szerepel a *curiosité* kifejezés, elsősorban negatív előjelű ismeretet jelölnek vele. Kenny példaanyagát a természettudományos ismereteket feldolgozó francia nyelvű kozmogóniai költészetből válogatta. Ez teljesen más kontextust tételez fel, mint a jelen fejezetben értelmezett enciklopédikus jellegű, latin nyelvű imádáselméleti munka. Kenny arra is felhívja a figyelmet, hogy érdemes megvizsgálni az olvasó(k) pozícióját, tekintve, hogy a költemények célja többek között az volt, hogy felkeltsék a közönség

⁴³ [Hasonló, mikor Mózes kenita rokonának fiai az izraeli népet követték [Bír 1, 16–18] és azokkal vándoroltak; mert bár otthon egyetlen Istent ismertek és tiszteltek, akinek papja az atyjuk volt, mégis tovább akartak művelődni, és Isten törvényeit, rendeleteit és tiszteletét teljesen el akarták sajátítani. Ez volt az oka, amiért egykor a rómaiak Athénba mentek, hogy megtanuljanak görögül és bővítsék ismereteiket. S ugyanez az oka, amiért ma sokan a tanulás és a bölcsesség iránti vágytól tüzelve nem riadnak vissza, hogy Németországba, Szászországba, Svájcba vagy Itáliába induljanak, vállalva az utazás nehézségét, az idegen nemzettel járó bajokat, s sziklákon, tűzön-vízen által [Hor. Ep. 1, 1, 46: Horváth István Károly ford.] a tanulmányok gazdagabb és valóban fenséges piacára jutva kamatoztassák tehetségüket.] LASKAI CSÓKÁS 1581, 279.

⁴⁴ KENNY 1991.

kíváncsiságát. Ennek a megítélése pedig ugyanúgy kérdéses volt, ahogyan a szövegekben elítélt, vagy laudált *curiositas*.⁴⁵

Kenny eredményei nem a latin nyelvű szövegekre vonatkoznak, a kora újkori szövegekben pedig közel sem egyértelmű, hogy milyen szó jelöli a kíváncsiság fogalmát. Az ágostoni *curiositas* a kíváncsiság bűnével egyenlő, azonban a 16. századi szótárak nem feltétlenül ezt a használatot igazolják. A *curiositas* kifejezés értelmezése a magyarországi alkalmazások vonatkozásában sem egyszerűbb. Noha fordítása mai szóhasználat alapján „kíváncsiság”, ez a kifejezés a 18. század végén jelent meg először, a *Történeti Etimológiai Szótár* 1785-re datálja a szó első feljegyzett használatát. Arra a kérdésre, hogy akkor mit is használtak helyette, a választ szintén innen kaphatjuk meg: a 14. században keletkezett *Jókaikódex*ben olvasható elsőként a ’kivánság’ alak, mely akkor használatos, amikor a szövegben azt jelölik, hogy valaki valamilyen tudás megszerzésére törekszik.

A helyzetet bonyolítja, ha a latin szótárirodalomhoz fordulunk további információkért. Szenci Molnár Albert szótárának 1604-es kiadásában ugyanis a *curiositas* mellett nem a kívánság szerepel magyar ekvivalensként,⁴⁶ ugyanúgy, ahogyan jó néhány évtizeddel később Pápai Páriz Ferenc sem így fordítja.⁴⁷ Mindkét szerzőnél a „fölötte való szorgalmatosság” értelmezés jelenik meg, a kívánság címszavánál pedig a cupiditas, cupido, concupiscentia, desideratio, desiderium, aviditas olvasható. A fogalmat nyilván ismerték, azonban nem feltétlenül alkalmazták azt a kifejezést, amely a korabeli retorikai kézikönyvekben használatos volt, hanem valószínűleg a Calepinus-szótár alapján dolgozhattak. A Calepinus-szótár tizenegy nyelvű kiadásában ugyanis szintén a fentebb idézett kifejezés olvasható,⁴⁸ ez pedig magának Laskai Csó-

⁴⁵ Uo., 270.

⁴⁶ SZENCI MOLNÁR 1604, K₁^v; H₄^r.

⁴⁷ PÁPAI PÁRIZ 1995.

⁴⁸ CALEPINUS 1605, 361.

kás Péternek a közreműködésével készült.⁴⁹ A *curiositas* fogalma Ambrosius Calepinusnál a *cura* alatt található meg. A vonatkozó szócikkben latin szinonimaként pedig a *nimia diligentia* kifejezést használja a szótárszerző.⁵⁰ A szorgalom előnyös, pozitív megítélése akkor változik meg, ha azt valaki túlzásba viszi: ezzel a mértékletesség igényét sérti meg. Odysseus alakja és sorsa példa arra, hogy milyen vékony a határvonal a pozitív és a negatív változat között. Amíg furfangos, kíváncsi, de alapvetően szabálykövető utazóként viselkedik, addig alakját példaképként használhatják fel, azonban amikor elveti a szabályokat, és az ismert világ határain túl akar hajózni, a büntetése már elrettentő példaként kerül az olvasók elé Danténél. Ezek az adatok szintén azt támasztják alá, hogy a *curiositas* próteuszi fogalom volt a kora újkorban, megítélése szorosan összefüggött a tudás és a tudás megszerzésének adott kontextusban történő ábrázolásával.

Ha Laskai egyik forrásához, Petrus Martyr Vermilius *Loci communes*-éhez fordulunk a kíváncsiság kérdésében,⁵¹ akkor azt olvashatjuk, hogy a *curiositas* a tiltott dolgok megismerésére irányuló törekvés. A Martyr által felsorakoztatott helyek egytől-egyig a Szentírásból származnak, ezek alkalmas példák arra, hogy a *curiositas* kontextusfüggőségét megmutassák. Kenny is ezt fogalmazta meg tanulmányának következtetéseként: a kíváncsiság tekintetében nincs egységes érvelés, vagy értékítélet a 16. századi művekben. A hozzá társított minőség függ a szerzőtől, a befogadótól, témától, retorikai megformálástól etc.⁵²

⁴⁹ Ennek bizonyítása: MELICH 1912; SZILY 1913

⁵⁰ A héber, ógörög mellett következnek sorban a francia (*curiosité*), olasz (*curiosita*), német (*Sorgfältigkeit*), spanyol (*curiosidad, diligencia*), lengyel, magyar (felettebb való szorgalmatosság), angol (*curiositie, piked diligence*).

⁵¹ MARTYR VERMILIUS 1624, 148.

⁵² „it depends on who is speaking, to whom or what they are referring and where (in what part of the poem) their utterance is positioned. It also depends on the genre in which they find themselves: writers who present curiosité as healthy in philosophical poetry can take exactly the opposite line in a devotional poem.” KENNY 1991, 274.

Laskai Csókás az ismeretszerzés problémájára a '*philosophica peregrinatio*' esetében tér ki, hiszen ez az egyetlen olyan típus, amely nem a hit tényleges gyakorlására, vagy terjesztésére irányul. A peregrinusnak ebben az esetben ismeretvágyát Istenre kell irányítania, emellett pedig meg kell szabadulnia az érzéseitől. Az utazónak Laskai Csókás érvei szerint el kell hagynia az affektusokat, amikor útnak indul: ezt azzal indokolja a szerző, hogy nem lehet ép ésszel befogadni a különbségeket:

Quo felicior et honestior sit peregrinatio, pii homines cum peregre proficiscuntur ad istas observationes sese accomodent. Ut inprimis, quemadmodum Seneca Epistola 150 [105] ad Lucilium pulchre monuit a nobis ipsis pregrinemur, id est ut nostros pravos affectus deponamus, quoniam locorum mutationes nihil sane poterunt, si eosdem affectus quos prius habuimus, nobiscum una circumferamus.⁵³

A fejezet zárlatában olvasható hasznok közül a negyedik, utolsó *usus* foglalja össze mindazt, amit az olvasónak le kell szűrnie a skolasztikus érvelésből. A szöveg azt a reményt fejezi ki, hogy hozzájárult a peregrináció dicsőségének lerombolásához, itt – hasonlóan a fejezet bevezetéséhez – kizárólag a pápista gyakorlatra utal a szerző.⁵⁴

⁵³ [Hogy az utazás minél szerencsésebb és tisztességesebb legyen, a kegyes embereknek, ha idegen földre indulnak, ezeket a szabályokat kell betartaniuk. Először is, ahogyan Seneca a 104. Luciliusnak írott levelében találóan figyelmeztet, önmagunktól kell eltávolodnunk, azaz tegyük le rossz beidegződéseinket, hiszen a helyváltoztatás semmit sem ér majd, ha ugyanazokkal az érzésekkel/gondolatokkal járkalunk mindenfelé, amelyeket korábban is bírtunk.] LASKAI CSÓKÁS 1581, 285.

⁵⁴ „Quartus usus facit ad destruendas peregrinationes, cum enim dignitas loci effectum orationis non praebeat, et locorum (ut dialectici loquuntur) non sit intensio et remissio, quia certis locis visendis aut perlustrandis efficaciam orationis, imo salvationis ascripserunt.” [A negyedik haszon a zárandoklatozat gyengíti. Mivel egy hely nemes volta nem jelenti azt, hogy az ottani ima hatásos, a helyek tekintetében (ahogyan a dialektikusok mondják) nem érvé-

A *Speculum exilii* szerepe nem határozható meg pontosan, noha valószínűnek tartom, hogy a későbbi peregrinusoknak bizonyos hányada találkozhatott a szöveggel. Laskai Csókás Péter érvelése a kegyességgyakorlás szempontjából tárgyalja az utazást, és annak lehetséges típusait: így a szövegben az ideális kegyes utazó/utazás rajzolódik ki, noha az úzusok egyértelművé teszik, hogy az intencionált olvasat az, hogy a peregrináció nem követhető példa – a szövegben pedig ennek megfelelően az érvelés előrehaladásával változik a *peregrinatio* szó érvényességi köre. Az utazást Laskai az imádkozás felől értelmezi, tipológiája alternatívát mutat az utazás katolikus értelmezésére, az elfogadottnak ítélt „peregrinációk” túlsúlya a zarándoklattel szemben (4-1) pedig nyomatékosítja annak eretnek voltát. A szöveg nem metódika, ennek ellenére igen fontos abból a szempontból, hogy reflektál – egy specifikus szemszögből – az utazás által felvetett problémákra és kérdésekre.

Laskai a polemikus cáfolat keretei között hasznosítja egy-egy érvként az utazás egy lehetséges tipológiáját. A religiózus retorika végig érvényes marad, így a szerző mindössze azokat az okokat foglalja bele a peregrináció kategorizálásába, amelyek alapján az utazás üdvtörténeti eseményként válik értelmezhetővé. Amennyiben áttekintjük Laskai öt kategóriáját, látható, hogy ezekben egyetlen kereskedő, katona vagy követ sem kerül említésre – azért nem, mert a kizárólag gyakorlati (kereskedelmi, hadi, politikai) célú utazások eleve kívül esnek az értekezés keretein.

A *Speculum exilii* tehát nem a szó szoros értelemben vett utazási szöveg, hanem elsősorban imádságelméleti munka. Laskai Csókás Péter ugyanakkor az egyik leggyakrabban peregrináló magyarországi diák és tudós volt a 16. században, akinek befolyását a wittenbergi coetusban azonban mindössze apró adatok sej-

nyesül sem intensio, sem remissio, vagyis mivel a hely nem oszt és nem szoroz, elismerhetjük, hogy hamis azoknak az ítélete, akik bizonyos helyek felkeresésének vagy meglátogatásának tulajdonítják az ima erejét, sőt az üdvözülést.] Uo., 308.

tetik – például feljegyezték érkezését akkor is, amikor nem írta be a nevét a matrikulába,⁵⁵ kiadásaira pedig a wittenbergi diák-társaság tagjai hazai támogatóiktól kértek anyagi fedezetet – és meg is kapták.

Az utazás fentebb értékelése bemutatott azonban csak az érem egyik oldala: az utazás üdvtörténeti eseményként történő interpretálása mellett jelentős népszerűsége tett szert Justus Lipsius unokaöccsének címzett levele is, amelyben a neosztoicizmus felől ad tanácsokat útra kelő rokonának. A következőkben a levél egyik feldolgozását tárgyaljuk részletesen.

⁵⁵ SZABÓ G. 1941, 140.; BALÁZS 1973, 1012.

FORGÁCH MIHÁLY ÉS AZ UTAZÁS DICSÉRETE¹

A Wittenbergben megforduló magyarországi diákok nemcsak alkalmi verseket írtak, hanem beszédeket is. Ezek között találhatunk orációkat, declamatiókat, illetve disputációkat is. Az orációk egyik korai példája az az 1540-ben megjelent declamatio, amelynek témája Mátyás király, és feltehetően Melanchthon útmutatása alapján jött létre.² Azonban a 16. században nem ez a műfaj vált meghatározóvá a diákok számára, hanem inkább alkalmi verseket adtak ki. Asztalos Miklós kutatásai rámutattak, hogy a disputációk a 17. században sokkal nagyobb számban jelentek meg Wittenbergben, mint az 1600-as években: 1711-ig 332 darab nyomtatványt regisztrált a wittenbergi egyetemi könyvtár disszertációgyűjteményében, ezek közül 159 nem szerepel a *Régi Magyar Könyvtárban*.³ Az 1600-ig megjelent orációk közül négy pedig a sárospataki iskolához köthető humanista funerációs emlékbeszéd. Szikszai Fabricius Balázs először patrónusa, Perényi Gábor halálára írt orációját adta ki Wittenbergben,⁴ hogy három évvel később, 1570-ben Perényi özvegye, Országh Ilona elhunytá szolgáltasson alkalmat egyrészt egy újabb temetési beszéd publikálására, másrészt Perényi funerációs beszédének újrakiadására.⁵ 1575-ben pedig Balsaráti Vitus János haláláról emlékezett meg, aki maga is wittenbergi diák volt, hazatér-

¹ FORGÁCH 1587; RMK III. 769.

² IMRE 2012b, 119–121.

³ ASZTALOS 1928. A coetushoz kapcsolódó disputációkat bemutatta: SZABÓ A. 2021.

⁴ RMK III 579.

⁵ RMK III 604.

te után pedig Szikszai Fabricius kollégája és sógora, egyszersmind Perényi Gábor orvosa lett.⁶ Ezt a szokást folytatta Kassai Császár György, aki Szikszai Fabricius tanítványa volt, és 1577-ben Wittenbergbe érkezve megjelentette tanárának halálára írt temetési beszédét.⁷ Az 1580-as évek második felében ismét több orációt publikáltak a coetus tagjai. Ez az időszak a coetus történetében kiemelkedőnek tekinthető: a diákok száma megnőtt, több nemesi származású peregrinusról van adatunk,⁸ valamint élénkebbé vált a nyomtatott kiadványok forgalma. 1587-ben Bánffy Ferenc rektori tisztséget töltött be,⁹ az év közepén pedig Strassburgból Wittenbergbe érkezett Forgách Mihály és kísérete (Péchy Zsigmond és Máriássy Zsigmond, valamint Forgách nevelője, Krakkai Demeter),¹⁰ szintén ebben az évben Forgách Imre támogatásával kiadták a *De Sigetho propugnaculo* (Zrínyi-album) című kiadványt.¹¹

Ezzel egy időben kezdték meg a diáktársaság tagjai az orációk kiadását, 1587 és 1589 között ugyanis öt darab is napvilágot látott. Forgách Mihályé kétségtelenül a legismertebb, mellette Sárközi Bálint,¹² Péchy Zsigmond,¹³ Debreceni Borégető Miklós¹⁴ és Csibrádi Mihály¹⁵ munkáit nyomtatták ki. Ezek közül Borége-

⁶ RMK III 658.

⁷ RMK III 665.

⁸ Ez négy nemesi származású diákot jelent: Bánffy Ferenc, Forgách Mihály, Péchy Zsigmond és Máriássy Zsigmond. Forgách Mihály nevelője volt Krakkai Demeter, Péchy és Máriássy Zsigmond pedig a kíséretében utazó nemesi származású peregrinusok, 1587. augusztus 8-án jegyezték fel a nevüket a coetus matrikulájába. SZABÓ G. 1941, 141.; Ennek jelentőségéről KEVEHÁZI 1986, 36–41.

⁹ 1588 végétől 1589 májusáig viselte ezt a tisztséget, nevelője pedig Baranyai Decsi János volt. vö.: SZABÓ G. 1941, 142.; SZABÓ A. 2017, 91–92.

¹⁰ Forgách Mihály Wittenbergben töltött peregrinációs időszakát, valamint ennek összefüggéseit újabban: KECSKEMÉTI 2007, 252–255.

¹¹ DE SIGETHO 1987.

¹² RMK III 783.

¹³ VD16 ZV 12252.

¹⁴ RMK III 775.

¹⁵ CSIBRÁDI Mihály, *Oratio de instabilitate rerum humanarum, in illustri Witebergensium academia scripta et recitata sollemniter a Michaelae Cibradio Ungaro* (Wittenberg: Simon Gronenberg, 1588) VD16 ZV 24395.

tő Miklós munkája teológiai témát dolgoz fel, a katolikus papok által nyújtott bűnbocsánat ellen érvel a szöveg.¹⁶ Ennek megfelelően az ajánló versek hiányoznak, az ajánlás pedig a beregszászi tiszteletesnek, Debreceni Mihálynak szól. Debreceni egyrészt rokona volt a szerzőnek, másrészt maga is megjárta Wittenberget, mégpedig a Mágocsy család támogatásával.¹⁷ A címlapon szerepel mottóként a következő idézet a *Vulgataból*: „Sanguis Iesu Christi purgat nos ab omni peccato.”¹⁸ A citátum felekezetek közötti vándorlását igazolja, hogy a mondatot fellelhetjük például Johann Eck 1531-es munkájában, ami a mise szentségéről szól, és Luther ellen érvel. Ebben a kontextusban a szentáldozás jelentőségét támasztja alá az idézet.¹⁹ A bibliai hely előkerül azonban Heinrich Bullingernél is, mégpedig az Isten természetéről szóló sermóban, ahol egyértelműen a keresztdozat vonatkozásában használja a mondatot a szerző.²⁰ Debreceni Borégető az ajánlás zárásában fogalmazza meg a beszéd célját, miszerint meg akarja mutatni pártfogójának tudását, a tudás iránti szeretét, valamint deklarálni hitét, mégpedig azelőtt, hogy hazaindulna.²¹ Vagyis ebben az eset-

¹⁶ DEBRECENI BORÉGETŐ 1588; RMK III 775.

¹⁷ SZABÓ A. 2017, 119.

¹⁸ 1 Jn 1:7 „Ha pedig a világosságban járunk, amint ő maga a világosságban van: közösségünk van egymással, és Jézus Krisztusnak, az ő Fiának vére megtisztít minket minden bűntől.” (Károli Gáspár fordítása)

¹⁹ „In qua voluntate sanctificati sumus per oblationem corporis eius: et quod Iohannes ait, sanguis Iesu Christi filii eius, emundat nos ab omni peccato. Et quia quotidie peccamus, quotidie egemus charitate Christi, qua nōs pacificet et emundet ac sanctificet sacrificio mundo et immaculato corporis et sanguinis sui, quod fit in sacro missae officio.” [Amely akaratából és teste felajánlása révén megszenteltettünk; s ahogyan János mondja: *Jézus Krisztusnak, az ő Fiának vére megtisztít minket minden bűntől* [1Jn 1, 7]. Ám mivel nap mint nap vétkezünk, nap mint nap szükségünk van Krisztus szeretetére, amellyel megbékít, megtisztít és megszentel bennünket testének és vérének világnak tett áldozatával, amely a szent mise elvégzésével jön létre] Eck 1531, C₃^v.

²⁰ BULLINGER 1564, 14.

²¹ „Quorum perniciosus erroribus ne quando inficiamur: hanc orationem, partim ut erga meos cum quibus biennii fere spacio bonas artes sectatus sum amorem declararem: maxime autem ut fidem confirmarem et studium amoris mei in te declararem sub finem discessus mei, contra Purgatorium atque Satisfactiones Pontificias pro more consueto in praesentia religiosissimi coetus nostri propo-

ben Borégető Miklós az orációt használja fel arra, hogy jelezze a hazatérését, bár készült nyomtatott propemptikon-kiadvány is ebből az alkalomból.²²

Sárközi Bálint és Péchy Zsigmond orációi előtt szerepelnek üdvözlőversek, Forgách Mihály például mindkettőhöz írt szöveget, Sárközinél Debreceni Németh Ferenc, Péchy Zsigmondnál pedig Krakкаи Demeter és Georg Helt a további versszerzők. Mindegyik név felbukkan a búcsúztatóversek szerzői között is. Péchy Zsigmond orációja, amely nem mellékesen Forgách Mihály dicséretével kezdődik, a test és a lélek viszonyát tárgyalja. Nagy mértékben támaszkodik Cicero *Tusculanae disputationes* című munkájára, de a szerző felhasználhatott filozófiai költeményekhez készített példatárakat is, ugyanis a beszédben idézett milétoszi Phokylidestől származó négy sor szerepel például Theodor Zwingernél is.²³

A beszédből itt csupán egyetlen vonatkozást emelnék ki, mégpedig a hírnévről szóló pár mondatot, amely a személyes üdvörtételbe emeli a műveltség és a hírnév kérdését. A szöveg kifejti, hogy az istenfélő élet, és az üdvösségre törekvés feltételek ahhoz, hogy a halhatatlan dicsőséget elérhesse valaki. Ehhez a célhoz szükséges, hogy az ember a kegyes, istenfélő emberek példáját kövesse, lelkét a művészetekkel, tudománnyal és fegyelemmel kell edzenie, valamint ugyanilyen jelentőséggel bír az is, hogy állhatatos legyen, a legnagyobb bűn pedig a fényűzés.²⁴ Ez a gon-

sui.” [Hogy veszedelmes tévelygéseik ne fertőzzenek meg bennünket. Részenben hogy megmutassam szeretetemet barátaim iránt, akikkel majdnem két éven át üztem a nemes tudományokat; illetve leginkább hogy távozáskor kinyilvánítsam irántad érzett elkötelezett szeretetemet, és hitet tegyek a purgatórium és a pápai bűnbocsánat ellen: ezért határoztam el e beszéd megtartását, ahogyan a szokás tartja, hívő közösségünk színe előtt.] DEBRECENI BORÉGETŐ 1588, A₂^v.

²² RMK III 778. Debreceni Borégető Miklós hazatérése után egy évig a tolnai iskolát vezette, majd haláláig lelkészként működött Jánkon, Hermánszázán, Csegöldön és Diósgyőrben. 1599-ben latin üdvözlőverse jelent meg Kákonyi Péter Croesus-históriájához. SZABÓ A. 2017, 120–121.

²³ ZWINGER 1575, Lib. I. 12.

²⁴ „Quod si itaque nos quoque Rerumpublicarum nostrarum status felices esse volumus, si publico consulere commodo cupimus, si petas, si timor Dei, si salus

dolatsor a propemptikonokban is megtalálható, noha mindössze néhány példát találunk a teljesen kifejtett változatra, legtöbbször az argumentáció egy-egy elemét használják fel a búcsúztatásoknál a szerzők.

Péchy Zsigmond útítársa, Forgách Mihály különleges helyet kapott a 16. századot érintő kutatásokban: a szakirodalom a magyarországi későhumanizmus egyik kultúraszervezőjeként értelmezi tevékenységét,²⁵ noha 1601-ben anélkül hunyt el, hogy nagyobb életművet hagyott volna hátra. Művei elsődlegesen peregrinációs útja alatt születtek: két szónoki beszéd,²⁶ valamint egy levél Justus Lipsiushoz.²⁷ A levél jelentőségét az adja, hogy a filozófus válaszolt Forgách episztolájára, sőt a válasz helyet kapott leveleinek válogatott kiadásában is.²⁸

Jelen fejezet Forgách 1587-es wittenbergi beszédével (*Oratio de peregrinatione et eius laudibus*) foglalkozik, amit a coetus előtt mondott el, miután megérkezett Strassburgból Wittenbergbe. További kiadásra valószínűleg nem került sor, nincs arra vonatkozó

nostra nobis cordi est, (ut merito etiam esse debet) si denique gloriam nominis nostri immortalem esse volumus: horum vestigiis insistentes, animum praeclaris artibus atque disciplinis imbuamus, inque congerendis divitiis non vanis et momentaneis, sed stabilibus atque firmis elaboremus, hisque velut armis instructi ad Respublicas accedamus: animadvertemus profecto doctrina et eruditione, divitiis animi pulcherrimis, nihil iucundius inque praeclare gerendis magis necessarium.” [Ha tehát mi is azt akarjuk, hogy közös állapotjaink virágozzanak, ha a kegyességet, az istenfélelmet és üdvözülésünket (ahogy az illendő is) a szívünkön viseljük, végül pedig ha azt akarjuk, hogy nevünket halhatatlan dicsőség övezze: az ő a nyomukban járva töltsük meg lelkünket nemes művészetekkel és tudományokkal; arra törekedjünk, hogy ne múlandó és pillanatnyi kincseket, hanem tartósakat és állandóakat gyűjtsünk, hogy ezekkel mintegy felfegyverkezve térjünk vissza a közügyekhez: ügyeljünk arra tehát, hogy a tudománynál, a műveltségnél és a lélek szépséges javainál semmi sem kellemesebb és semmi sem fontosabb ahhoz, hogy kitűnjünk a közügyek gyakorlásában.] PÉCHY 1588, D₄^v-E₁^r. RMK III 5490.

²⁵ SZABÓ A. 1989; SZABÓ A. 1999

²⁶ RMK III. 769; magyarul FORGÁCH 1990; RMK III. 794 (*Oratio de magnanimitate regia...*, Wittenberg, 1589).

²⁷ FORGÁCH 1970.

²⁸ LIPSIUS 1591, 97–98. És a Lipsius-szal folytatott levelezés rangjáról lásd: BENE 2012.

adatunk, hogy gyűjteményes, vagy egyéb formában újranyomtat-
ták volna a szónoki beszédet. Mostanáig két példányról van tuda-
másunk, az egyik az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményé-
ben, míg a másik Marosvásárhelyen, a *Collectanea Varia* nevezetű
kolligátum részeként található meg.²⁹

Részletes elemzésre mindössze három tanulmány vállalkozott
Forgách orációjával kapcsolatban. A beszédet Klaniczay Tibor, Ko-
vács Sándor Iván,³⁰ valamint Justin Stagl is interpretálta.³¹ Kovács
Sándor Iván Justus Lipsius itáliai utazásról szóló levelét mint imi-
tációs példát olvasta össze Forgách beszédével, így elemzése a két
szöveg kapcsolatára helyezi a hangsúlyt. Stagl pedig nagyjából kö-
veti – átveszi Klaniczay Tibor megállapításait Forgách Mihályról.³²

Justus Lipsius utazási episztolája 1586-ban jelent meg, és az
utazási szövegek újabb hullámát indította el. Kovács Sándor Iván
bizonyította, hogy a levél nem elhanyagolható befolyással lehe-
tett Forgách témaválasztására és annak retorikai kialakításá-
ra, viszont az elemzés az utazás felől közelíti meg a beszédet. Az
oráció újbóli vizsgálata elsősorban arra a kérdésre keresi a vá-
laszt, hogy a peregrináció retorikai ábrázolása milyen ideális uta-
zást implikál, és ez milyen kapcsolatban áll az apodemikákban
intencionált utazásmódozatokkal.

A címlapon olvasható szöveg alapján a beszéd elhangzott:
a szerző a nyilvánosság előtti megszólaláshoz szabta a *captatio*
benevolentiae-t is, a nyomtatáshoz való előkészítés, esetleges át-
írás és bővítés során is megtartotta a beszédszituáció jellegzetes-
égeit. A médiumváltást a beszéd előtt szereplő három üdvözlő-
vers tudatosítja,³³ amelyek már az olvasót szólítják meg. A né-
hány soros epigrammák szerzői között ott találhatjuk Csanádi
Jánost, Krakкаи Demetert, valamint a Forgách Mihály kíséretébe
tartozó Máriássy Zsigmondot és Péchy Zsigmondot.

²⁹ A marosvásárhelyi nyomtatvány leírása: KONCZ 1891.

³⁰ KOVÁCS 1988, 123–125.

³¹ STAGL 2002, 118.

³² KLANICZAY 1985a, 27–28.

³³ FORGÁCH 1587, A₂^r.

A prelimináriák tanácsadó szándékkal szólítják meg a beszéd olvasóit: a versek a szónokot úgy jelenítik meg, mint akit érdemes imitálni, azonban nem tekintik szükségesnek az aemulatio, a meghaladás elérését. A szövegek azért biztatják az olvasót a példakövetésre, mert így dicséretre méltóak lehetnek. Másrészt minősítik a lehetséges olvasót; azáltal, hogy képes elolvasni a beszédet, saját magát is a művelt emberek közé sorolhatja. Az olvasás segítheti hozzá őket ahhoz, hogy megtudják, miben rejlik a szónok alakjának exemplum jellege. Forgách szónokként és utazóként is alkalmas arra, hogy kövessék a kortársai, vagy a későbbi utazók, diákok. A paratextusok kijelölnek egy olyan olvasásmódot, amely az orátor személyét trópusként értelmezi, a tulajdonképpeni szöveg viszont nem erre a lehetőségre épít: a beszéd exemplum jellegét nem a szónok alakítja ki.

Forgách a beszéd elején kicsinyítéssel (*minutio*) él – lévén a közönség jóindulatának elnyerése a célja – ez pedig kizárja azt a lehetőséget, hogy a szónok magára exemplumként tekintsen. A kicsinyítés a hallgatóságával szemben jön létre: losonci Bánffy Ferencet név szerint szólítja meg, majd ezt a kiemelést bővíti, amikor a teljes coetust említi mint elnéző közönséget. A beszédhelyzet tovább módosul, amikor Forgách a közösség egyik tagjaként azonosítja magát azáltal, hogy rámutat arra, mi az a tapasztalat, ami a már ott lévő peregrinusokat és őt, mint újonnan érkezett egy halmazba helyezi. Ez a közös nevező az otthon elhagyásának, és a folyamatos távollétnek az élménye:

Quod enim hoc tempore, rationibus vestris aptius ac accommodatius esse potest, quam, cum vos culturae ingenii disciplinarumque liberalium causa longe a patria dulcissima in hanc exteram regionem tot difficultatibus exhaustis, tot sumptibus factis commigrastis, audire rationes, quibus et molestias, quas aut recordatio desideriumque patriae forte adfert aut insolita nec ante usurpata victus ratio iniicit abtergere, et invidiam ac obrectationem in quam nonnulli hoc nos tempore vocare depellere possitis. Quod si vel exiguum mihi brevis temporis usuram concesseritis,

efficiam profecto, ut et vos non operam ludere in peregrinando intelligatis, et adversariis causam nostram probem, ut aut mandare victi cogantur, aut certe a criminatione qua hactenus in nos sunt usi desistant.³⁴

A hasonlóságok és párhuzamok kinyilvánításával a szónok egy közösség részévé válik, noha grammatikailag mindvégig kerüli a T/1. személy, a 'mi' alkalmazását, inkább fenntartja a beszéd során azt a távolságot, amit az 'én' – 'ti' névmások használata kínál fel. Ennek a megoldásnak abból a szempontból lehet szerepe, hogy az utazás laudációja során identitásképzésre tesz kísérletet az orátor, amikor kifejezi azt a meglehetősen közhelyes reményét, hogy ilyen komoly témát megfelelően tud ábrázolni. A laudáció sikeres teljesítése így bizonyítékként szolgál arra, hogy Forgách rétori képességei kompatibilisek hallgatóságának tehetségével és képzettségével, ez pedig végleg biztosítja a közösséghez tartozását.

A fentebbiek egy olyan megszólalásmódot hoznak létre, amely eltér Justus Lipsius már említett levelétől, amely sorvezetőként szolgálhatott Forgách számára. Lipsius unokaöccsének címezte a levelet,³⁵ egyértelműen a *genus demonstrativum* keretein belül gondolkodva, vagyis végig az E/2. személyt alkalmazza, és a tanácsadó pozícióját veszi fel. Ami a két szövegben közös, az a téma megközelítése, amennyiben mindkét mű abból az állításból indul

³⁴ A beszédből vett idézeteket KULCSÁR Péter fordította, lásd FORGÁCH 1987 [Ugyanis mi lehet alkalmasabb és illőbb a ti gondolkodásotokhoz most, amikor a szellem művelése és a szabad művészetek kedvéért annyi nehézséget kiállva, oly sok költséget viselve az édes hazától távol, ebbe a messzi városba vándoroltatok, mint meghallgatni azokat az érveket, melyekkel elűzhetitek a haza emléke és hiány vagy a szokatlan és azelőtt nem kóstolt élelem által okozott kellemetlenségeket, melyekkel elháríthatjátok azt az ellenséges és rosszindulatú hírt, amibe manapság minket sokan keverni látszanak. Ha nekem bármily rövidke időt hagytok is, feltétlenül elérem, hogy ti is megértitek, nem hiábavaló az utazás, és az ellenfeleknek is felfedem az okainkat, hogy vagy legyőzvetve kezet nyújtani kényszerüljenek, vagy legalább a vádaskodással, mellyel eddig irányunkban éltek, felhagyjanak.] FORGÁCH 1587, A₃.^v

³⁵ Kovács 1988, 123–124.

ki, hogy a peregrináció alkalmas tevékenység arra, hogy az utazó barátokat gyűjtsön. Noha nyilvánvaló, hogy Lipsius munkássága jelentős hatással volt a magyarországi peregrinusok egy részének műveltségére, az utazás és a barátság közötti összefüggés nem csak a neosztoikus hagyományra épül. A peregrináció korabeli elméleti irodalma is hangsúlyozza ezt a vitathatatlan előnyét az utazásnak, de a barátság kérdéseit tárgyaló szövegek egyik fontos előképének tekinthető Cicero-dialógus, a *Laelius* is hasonlóképpen vélekedik erről a kérdéstről, amikor a kettő között egyértelmű kapcsolatot lát. Az ókori szöveg hagyományával Forgách tiszta volt,³⁶ hiszen citál a dialógusból, amikor beszédében a barátság összekötő erejét tárgyalja. A sok évszázados múlta visszanyúló érvrendszeren alapuló eszmefuttatás szerint az utazás hasznát az mutatja meg, hogy a peregrináció során kötött barátságok mennyire lesznek tartósak a hazatérést követően. A szónok ezeket a kapcsolatokat magasabbra értékeli, mint az otthoni ismeretségeket, mivel az új barátok kizárólag az utazó erőnyei alapján döntenek arról, hogy barátnak fogadják-e őt.

Cicero ezzel több ponton rezonáló logikai ívet rajzol dialógusában, amely a barátság különböző fajtáit az erény mértékével hozza összefüggésbe. A *Laelius*hoz hasonlóan Forgách Mihály szintén etikai alapon érvel a barátság kérdésében, így a szövegek egymás tükörképei, ami a két fogalomkör kezelését illeti. Amíg Cicero dialógusa a barátság ábrázolására alkalmas érvként használja fel az utazás témáját, addig Forgách számára az utazás tárgyalásához bizonyul megfelelő úzusnak a barátságok gyarapítása.

A peregrinációval kapcsolatban több problémakört igyekszik tisztázni a szónok, noha a beszéd ellenérveket cáfoló (*refutatio*) részére mindössze az utolsó oldalakon kerül sor. Korábban nem szerepeltet egyértelmű ellenérvet a szöveg. A peregrináció és a becsületesség (*honestia*) kapcsolatának igazolásához a beszéd bibliai érveket vonultat fel: az Ószövetségből Ádám, Noé és Áb-

³⁶ Töretlen népszerűségét igazolja, hogy az 1544-es kiadást Melanchthon látta el jegyzetekkel.

rahám szolgálnak a hasonlítás alapjaként.³⁷ Mindhárom pátriárka útnak indult, mégpedig Isten parancsára, ebből válhat nyilvánvalóvá az olvasó számára, hogy az utazás nem elítélendő tevékenység, épp ellenkezőleg. Nem csak a bibliai ősatyák, hanem

³⁷ „Nam ubi, quaeso, fixas Adam sedes habuit? quo certo in loco proxima eius posteritas stationem firmam collocavit? nonne subinde his relictis sedibus solum vertit, et sparsim hinc inde orbem peragrando tabernacula potius quam domicilia erexit? Ut vero primum sese aaedibus tectisque homines receperunt societatemque coeuntes in unum conferri et coalescere coeperunt, mox tanta se scelerum et flagitiorum vis effudit, tanta omnium cupiditatum sflamma exarsit, ut diluvium tandem eos dissociare atque ab invicem distinractus submergere cogeretur.” [Mert, kérdek, hol volt Ádámnak állandó székhelye? Mely meghatározott helyen ütöttek fel állandó tanyát az ő közvetlen utódai? Nemde időnként ezt a helyet elhagyva környezetet cseréltek, és mindenütt a világon ide-oda bolyongva inkább sátrakat, mint házakat állítottak? Ahogy pedig az emberek először szereztek maguknak épületeket és tetőket, és társadalmat alkotva egyesülni és összeállni kezdtek, rövidesen a bűnöknek és gázságoknak oly nagy tömege áradt szét, minden kapzsiságnak oly nagy tömege támadt, hogy végül is az özönvíznek kellett őket szétszlatni és az ismét szétválasztottakat alámeríteni.] „Nam et ipse Noah vitam egit nulla certa sede fixam et vagabundam: et vero ubi rursus propagato hominum genere certis se sedibus mortales concludere, Deus ipse Abrahamum ex media superstitionum atque impietatis sentina evocatum, in incognitas remotissimasque terras migrare et peregrinationem suscipere iussit, qui etiam dicto audiens, de relictis laribus patriis, totum vitae circulum varias regiones perlustrando in peregrinatione confecit, quem postea longo ordine posterit comitati, idem vitae genus ingressi suo nobis exemplo peregrinationem commendarunt. Dubitabimus ergo hanc vitam honestissimam dicere et ducere, quam tot summi homines, et tum primi hominum fatores, tum religionis primi praecones sequendam sibi existimarunt?” [Mert maga Noé is állandó helyhez nem kötött és vándorló életet élt, s amikor az emberi nem ismét elterjedve a halandók magukat állandó lakásokba zárták, maga Isten parancsolta Ábrahámnak – kit a babonáságok és istentelenség szennyéből hívott el –, hogy ismeretlen és távoli földekre menjen, s ő meghallgatva a parancsot, elhagyva a házi tűzhelyet, élete egész folyását különböző vidékek látogatásával vándorlásban töltötte, kit azután az utódok hosszú sorban követtek, s ugyanazt az életmódot folytatva saját példájukkal ajánlották nekünk a vándorlást. Kétkedhetünk-e tehát abban, hogy tiszteletre méltónak nevezzük és tartsuk azt az életet, melyet annyi nagy ember és mind az emberiség megalapítói, mind a valóság első hirdetői maguknak követésre javallottak?] FORGÁCH 1587, A₄^v-B₁^r.

az ellenpéldák emlegetése is segíti abban a szónokot, hogy teljesen világossá tegye az utazás-maradás kérdésének tétjét: a beszéd szerint, ha túl sokat maradunk egy helyben, felszaporodnak a bűnök, terjedni kezd a romlás, és az emberek hajlamosabbak a vétkekre. Amíg a bevezetés kimondott célja az volt, hogy egy választott téma dicséretével a szónok retorikai tudását igazolja, addig az első passzusok megemelik a beszéd tétjét, mivel a kétirányú bibliai érvek kikerülhetetlenül beléptetik az Istennek tetsző élet problémáját, noha Forgách nem tereli teológiai indoklás felé az érveket, hanem megmarad a klasszikus locusok használatánál.

A fejtegetés dinamikáját a lépten-nyomon alkalmazott retorikai kérdések alakítják ki, amelyeknek egy része a szónoklat tematikus egységei elején helyezkedik el, ezzel előkészítik az újabb témákat a beszédben.³⁸ A másik részük számos esetben a tagadás (*negatio*) keretei között jelenítik meg a peregrináció mellett szóló érveket,³⁹ amellyel tulajdonképpen kizárják a cáfolatukat. Ezzel az eljárással már jóval azelőtt megkérdőjelezhetetlenné válik a szövegben az utazás pozitív hatása a hallgatóság előtt, hogy a szónok rátérne az ellenérvek cáfolatára. Ez annak is köszönhető, hogy a bevezetésben a szónok leszögezi: tisztában van azzal, hogy a téma nem újdonság, éppen ellenkezőleg; mindenki számára ismert dolgokat mond el a következőkben. Viszont ez szükséges redundancia, mivel a peregrinusok igen régóta vannak távol hazájuktól, és rengeteg nehézség érte őket. A beszéd sikere nemcsak abban áll, hogy biztosítja Forgách Mihály helyét egy közösségben, hanem hogy ezt azáltal éri el, hogy vigasztal, és enyhíti a

³⁸ „Sed quid ego de communibus his amicitiiis hominumque visendorum studio tot verba facio?” [De miért beszélek annyit ezekről a közös barátságokról és az emberek megszemlélésére való törekvésről?] Uo., B₂^v.

³⁹ „Quid enim, obsecro, aut honestius, aut fructuosius, aut delectabilius magisque homine dignum dici aut esse potest, quam plurimos homines videre, eorum notitiam conciliare, ad familiaritatem eorum se applicare, in amicitiam denique intrare?” [S ki nem látja, mennyi és mily jeles előny virágzik ki a sokak között megkötött barátságból, s ez azokra háramlik vissza, akik ezt szorgalmazzák és ápolják?] Uo., B₁^v.

hallgatóság honvágy okozta érzelmi terhét. Ez a vigasztaló szándék különbözteti meg a szöveget előképeitől, noha Forgách argumentumai megegyeznek a késő humanista laudációkban olvasható érvekkel, mivel az eredetiség helyett éppen az imitáció, a követés tudja igazolni retorikai képzettségét.

A beszéd a barátságok lehetséges típusai közül kiemeli a művelt és híres férfiakkal kialakított kapcsolatokat, amelyek a tudós tekintély miatt képesek jó útra téríteni a tévelygőket. Ez tovább nyomatékosítja az utazás etikai értelmezését Forgách szövegében, amennyiben egyértelművé teszi, hogy a peregrináció gyarapítja az erényt. Az erény (*virtus*) ezen értelmezése véletlenül sem érinti a teológia területét, ahogyan az *Ószövetséget* is mindössze példatárként hasznosította a szónok, úgy a bűn fogalma és kérdésköre sem képezi gondolatmenetének részét. Forgách erényképzete a humanista tudós utazóhoz kötődik: a műveltség megszerzésére irányuló törekvés legitimálja a módszereket, míg az ellenvélemény nemcsak, hogy kizárt, hanem megfogalmazása együtt jár azzal, hogy képviselője kizárja magát a művelt értelmezői közösségből, *barbarusnak* minősül.

A *virtus* Forgách laudációjában a műveltség, az erudíció lehető legalaposabb elsajátításában áll, a barátságok gyűjtésén kívül a peregrináció mellett szóló másik nagyobb érvcsoporthoz a tudás elsajátításának ismertetéséből bontja ki a szónok. Eszerint a tudás két forrása az olvasás és a hallás. Az utazás szükségességét a két érzékeléstípus hatékonysága közötti eltéréssel indokolja Forgách: amíg a tudományos szövegek olvasása ellátja olvasóját a kívánt ismeretekkel, addig a hallás, különösen a tudósok meghallgatása a szívben fejt ki hatását, a lélekben megül és megmarad – vagyis az ismeretek gyarapítása biztosabban történik meg hallás útján. Az érvelés itt sem maradhat hitelesítő tekintély nélkül, Arisztotelész *Metafizikája* szolgáltatja a megkérdőjelezhetetlenséget. A peregrináció értelmezésével kapcsolatos problémák, vagyis az ismeretszerzés kérdései, az utazás kiváltó okainak megítélése, a kísértések legyőzése Forgách beszédében nem válnak explicit cáfolat tárgyává, ahogyan elméleti megközelítésként vagy

értekezésként sem állja meg a helyét a szöveg. Noha Kovács Sándor Iván az utazási elmélet elnevezést is használta jelen munkával kapcsolatban,⁴⁰ a szöveg nyíltan felvállalt célkitűzése nem teszi lehetővé azt, hogy a szónok rendszerszerű áttekintésre tegyen kísérletet.

Az ószövetségi példák mellett nem maradhat el az antik mitológia, valamint az ókori történelem köréből származó alakok szerepeltetése sem: Nagy Sándor, Héraklész, Pompeius, Caius Iulius Caesar emlékének felidézése arra szolgál,⁴¹ amire a bibliai alakok is. Mindegyik ókori mitológiai-történelmi személyiség egyben alaptagja egy hasonlatnak, ez a megoldás hívja fel az olvasó figyelmét arra, hogy az erényeket azért nem szabad elhallgatni, mert elmaradhat az utókor megbecsülése, és ennek következtében a hírnév és az emlékezet.

⁴⁰ „egyetlen XVI. századi utazáselméletünk a Forgách Mihályé, épp az ő (Justus Lipsius) nagy hatású episztolájában gyökerezik” Kovács 1988, 122.

⁴¹ „Nam quid ego Herculem in medium proferam, quem propter emensum infinitis pene itineribus orbem terrarum, Poetae ad Stygia ipsa Ditisque domos penetrasse finxerunt? quid Alexandrum illum Magnum memorem, quem quod ipse etiam hic domitus ab eo orbis iam pene non caperet, celsitudinem coeli, altitudinemque maris mensum esse opinio confirmavit? quod Pompeium eodem nomine Magnum producam, cuius res gestas iisdem quibus Solis cursus regionibus ac terminis contineri Cicero testatur? quid C. Iulium Caesarem in memoriam revocem, quem gentes immanitate barbaras, multitudine innumerabiles, locis infinitas domuisse, et disiunctissimas terras non solum cursibus sed etiam victoriis illustrasse idem affirmat?” [Mert mit hozhatnék én fel Herculestről, akiről a költők azt állítják, hogy csaknem végtelen utazással bejárva a földkerekséget a Styxig és Pluto házáig hatolt, mit említhetnék arról a Nagy Sándorról, akiről azt tartja a közvélemény, hogy – mivel ez az általa meghódított világ már alig fogadhatta be – az ég magasságát és a tenger mélységét mérte meg, mit adhatnék elő az ugyancsak Nagynak nevezett Pompeiusról, akinek tetteit – Cicero tanúsága szerint – ugyanazok a tájak és határok zárják magukba, mint a nap futását, mit idézhetnék emlékezetbe C. Julius Caesarról, akiről ugyanő állítja, hogy meghódította a vadságukra nézve barbár, sokaságukra nézve megszámlálhatatlan, lakóhelyükre nézve határtalan népeket, s a legkülönbözőbb földeket nemcsak beszáguldotta, hanem győzelmekkel meg is világította?] FORGÁCH 1587, C₂^r.

Forgách természetesen reflektál az érzékelés, a bűn, a hit és az utazás kérdésére is, amikor a beszédben cáfolja az oktatási célú utazásokkal szemben tett ellenvetéseket. Amíg Laskai Csókás Péter szerint a peregrinusnak meg kellene szabadulnia érzelmeitől,⁴² amelyek befolyásolhatják, irányíthatják érzékeit és így az utazás során elsajátított ismereteket, addig Forgách ezt teljesen elveti: az útnak induló nála egyáltalán nem kiszolgáltatott »tabula rasa«, és amennyiben valaki bűnös, az nem magyarázható az-
zal, hogy a tudásvágy miatt bármennyi időre elhagyta otthonát.

At clamitant, peregrinantium pravi mores imbibuntur: Quid ita? quia animus pravus: Cur enim potius pravi et contaminati quam recti et honesti imbibuntur et concipiuntur. Sua vitia insipientes et suam culpam in peregrinationem transferunt. Nisi enim iam prius infectus animus labe vitii fuisset, nunquam certe pravos potius mores arriperet, quam rectos amplectetur.⁴³

Forgách azt állítja, hogy a bűn az utazásoktól függetlenül alakul ki, ezért nem válik problematikussá a peregrináció során szerzett ismeretek egyik kiváltó oka, a kíváncsiság (a tudományos érdeklődésű) sem. A *curiositas* kifejezés használata amúgy sem túl gyakori a 16. századi szövegekben,⁴⁴ a 16. századi latin művekben a *cupiditas*, vagy a *desiderium* használata gyakoribb; ezek a kifejezések többször szerepelnek Forgách laudációjában is. A jelölők nem rendelkeznek állandó jelentéssel, az éppen adott szövegkörnyezet alakítja ki az érvényes jelentésváltozatot.

⁴² LASKAI CSÓKÁS 1585, 285.

⁴³ [Mégis lármáznak és a rossz szokásokat az utazóknak tulajdonítják. Miért? Mert romlott a lélek, mert ugyanis inkább a rosszra és kárhozatost, mint a jót és becsületet sajátítja el és fogadja be. Saját hibáik miatt bolondok, és saját bűneiket róják fel az utazásnak. Ha ugyanis a lélek nem volt már eleve megfertőzve a bűn szennnyével, bizonyára sosem szedi föl inkább a rossz szokásokat, mint hogy a jót fogadná magába.] FORGÁCH 1587, D₃^r.

⁴⁴ Lásd a Laskai Csókás Péterről szóló fejezetet

Porro si quis forte sit tanta immanitate naturae, ut eum non amicitiarum praesidia, non familiaritates bonorum, non consortia doctorum, non doctrinae cupiditas, non denique sapientiae studium moveat et ad peregrinandum impellat, quis non, nisi omnem ex eius animo extirpatam humanitatem velimus, clarissimi huius et amplissimi orbis terrarum domicilii, theatri omni ornatu splendidissimi, machinae omnibus numeris absolutissimae circumspiciendae et perlustrandae desiderio tangatur?⁴⁵

A retorikus kérdésben szerepel mind a *cupiditas*, mind a *desiderium*, mégpedig a tudással összefüggésben. A szöveg az utazás egyik kiváltó okaként értelmezi a tantételre vonatkozó kíváncsiságot (kívánságot), ahogyan a kérdést záró 'perlustrandae desiderio' jelentése is barangolás iránti vágyat jelent. Ezzel ellentétes értelemben szerepel a *cupiditas* néhány oldallal korábban:

Ut vero primum sese aedibus tectisque homines recipiunt societatemque coeuntes in unum conferri et coalescere coeperunt, mox tanta se scelerum et flagitiorum vis effudit, tanta omnium cupiditatum flamma exarsit, ut diluvium tandem eos dissociareatque ab invicem distractos submergere cogeretur.⁴⁶

⁴⁵ [Továbbá, ha valaki netalán olyan nyers természetű lenne, hogy sem a barátság ereje, sem a derekak meghitt bizalma, sem a tudósok közössége, sem a tudós vágy, sem a bölcsességre való törekvés ne indítaná és ösztönözné a vándorlásra, ki az – hacsak nem feltételezzük, hogy lelkéből minden emberi érzés gyökereستől kiszakadt –, akit ne lepne meg a vágy, hogy körüljárja és megfigyelje a földkerekség e széles-fényes tanyáját, a minden ékességgel ragyogó színházat, a minden részletében végtelenül tökéletes szerkezetet?] Uo., C₁^v.

⁴⁶ [Ahogy pedig az emberek először szereztek maguknak épületeket és tetőket, és társadalmat alkotva egyesülni és összeállni kezdtek, rövidesen a bűnöknök és gazságoknak oly nagy tömege áradt szét, minden kapzsiságnak oly nagy tömege támadt, hogy végül is az özönvíznek kellett őket szétosztani és az ismét szétválasztottakat alámeríteni.] Uo., C₁^r.

Amíg a korábbi idézetben a *cupiditas* a teremtmő, kreatív kíváncsiság jelölőjeként működik a tudás és az erény viszonylatában, addig a most citált, szintén a peregrináció melletti érvelésből származó idézet a letelepedés következtében elterjedő bűnöket ismerteti részletesen. A *cupiditas* itt már nem csupán ártalmatlan kíváncsiság, hanem a sóvárgás értelemben kártékony, pusztító bűnt jelent. Az utazás tevékenysége viszont végig megtartja büntelenségét, hiszen természettől fogva jó.⁴⁷ Erre hívja fel a figyelmet Forgách a beszéd utolsó részében, amikor az esetleges ellenérveket cáfolja – a refutatio során teljesen egyértelműnek tekinti, hogy könnyedén elvethetőek a kifogások az utazással szemben. Az olvasónak ismertek lehetnek az ellenérvek a beszéd első feléből, amikor ugyanezek az argumentumok részletesebben ismertetve az utazást laudálták: felbukkannak a klasszikus auktorok, és nem maradnak el a már felidézett ószövetségi pátriárkák sem az érvrendszerből, azonban sokkal tömörebben beszél róluk a szónok, mint a dicséretnél. A két egység terjedelmi különbségei szintén arra szolgálnak, hogy érzékeltessék Forgách véleményét – nincs szükség

⁴⁷ „Nam si id culpa peregrinationis accideret, eadem certe omnibus usu veniret, quod tamen est secus. Multos.n. probatis moribus eximiaque doctrina praeditos ex peregrinatione et revertisse et adhuc revertitum vidimus, tum videmus. Sed omnis huius quaerela in moribus culpa est, non in peregrinatione. Etenim peregrinatio natura bona, in medio quasi collocata tum a bonis tum ab impiis usurpatur, ab illis quidem ad emolumentum et fructum, ab his ad suam pestem ac perniciem. Latet enim in peregrinantium animis illa scaturgio et radix, quae liberum peregrinationis campum, adepta sensim emergit, ac postea latissime se spargit atque diffundit vel in rivos virtutis vel in coenum vitiorum.” [Mert ha ez az utazás hibájából történnék, bizonyára mindenki esetében így lenne, ami azonban másképp van. Láttuk és látjuk ugyanis, hogy sokan derék erkölcsökkel és kiváló tudománnyal térnek vissza az útról, és visszatérve meg is maradnak ezekben. E panasznak minden vétke azonban az erkölcsökben van és nem az utazásban. Ugyanis a jó természet által mintegy közkinccsé tett vándorlást mind a jók, mind a rosszak felhasználhatják, mégpedig azok ellőmenetelre és haszonra, ezek kárukra és veszedelmükre. Ugyanis a vándorlók lelkében rejtőzik az a forrás és gyökér, mely az utazás nyílt mezején lassan kifejlődve felnő, később elterjedve vagy az erények patakjává, vagy a bűnök mocsarává dagad.] FORGÁCH 1587, D₃^r.

hosszas cáfolatra, hiszen a korábbiak során teljesen világossá vált, hogy az utazás hasznos, a dicséret pedig megalapozott.

A laudáció záró bekezdéseiben Forgách összefoglalja az utazás eredményeit: barátságok, műveltség, erény, bölcsesség megszerzésének lehetőségével jár együtt a vállalkozás. A *bona fama*, *amicitia*, *doctrina*, *sapientia* hívószavak szerepeltetése a zárlatban a peregrináció legfőbb vonzerejét foglalják össze, az utolsó mondat pedig az ismeretszerzés fő csatornáját emeli ki:

quanto longius latiusque mores urbesque exterarum gentium
perspiciendo et perlustrando in peregrinatione processerit.

A világjáráshoz és a megfigyeléshez a bizonyosság és az erény társul Forgách beszédében, amelyet érdemes Odysseus alakjának beemelésén szemléltetni. Korábban már említettem, hogy Odysseus alakja a prelimináriákban is előfordul – Máriássy Zsigmond epigrammájának első sorában olvasható kérdés éppen arra kíváncsi, hogy kerülhet hasonlósági viszony Odysseus és a szónok közé.

(Unde sibi laudem, nomenque pararit Ulisses
Quaeris? ad extremas iverat usque plagas
Viderat et varios mortales, viderat urbes,
Unde fuit vasto dignus in orbe cani)⁴⁸

A nem ismert nép(ek), azok városainak látogatása és a szokások regisztrálása alkalmas az erény gyarapítására, ez az Odysseusra jellemző magatartás ábrázolása szintén a Lipsius-levélhez kapcsolja az orációt, ugyanis ott pontosan ugyanezek a jellemzők bizonyítják, hogy Odysseus alkalmas példakép lehet az utazók szá-

⁴⁸ [Kíváncsi vagy, mivel szerzett dicsőséget és hírnevet magának Odüsszeusz? Elment a világ végére, felkeresett sokféle emberfajt, sokféle várost, s ezzel szolgált rá, hogy kerek e világon verseljenek róla.] Uo., A₂^v.

mára.⁴⁹ Az üdvözlőversben olvasható érvek Forgách Mihály beszédében is szerepelnek, azzal kiegészítve, hogy a szónok az írott szövegre hivatkozik, amikor Odysseus és az utazók hasonlóságát az *Odüsszeia* igazolja, mint elsődleges forrás – ez a megoldás egyben egy újabb kapocs az előképhez.

Forgách Mihály laudációja a humanista retorikai hagyományokat érvényesíti, ezt támasztja alá a témaválasztásnak, a beszéd felosztásának, valamint az érvelés főbb elemeinek vizsgálata. A beszéd egyszersmind kapcsolódik az utazás tevékenységének textusokban megnyilvánuló feldolgozásához és folyamatos értelmezéséhez, több ponton rokonságot mutat a korabeli népszerű és elismert utazási szövegekkel. Forgách munkáját olvasva nem lehetséges annak a kérdésnek az eldöntése, hogy konkrét szöveghasználatról, vagy esetleg közös forrásismeretről van szó, noha sejthető, hogy mindkét lehetőség érvényesült a beszédben.

Forgách Mihály szónoki magatartása azt a célt szolgálja, hogy a magyarországi diákokat tömörítő társaság tagjaként jeleníthesse meg magát, ez a megoldás pedig felveti azt a kérdést, hogy az egységes közösségértelmezés együtt járt-e az intézményesüléssel a wittenbergi magyar peregrinusok esetében.⁵⁰ Noha csábító az elképzelés,⁵¹ érdemes figyelembe vennünk, hogy leginkább olyan szövegek állnak a rendelkezésünkre, amelyeknek fő jellegzetessége és feladata az volt, hogy egy tetszőlegesen bővíthető közösség számára ismert nyelvi elemek variálása révén biztosítson nyilvánosságot – lévén elsősorban alkalmi jellegű munkákról van szó. Ez nem szünteti meg azokat a közös csoportokat, amelyek kialakíthatóak az ismert adatokból: nemzetiség, felekezetiiség, származás etc., sőt egyértelmű a közösségtudat ábrázolásának szándéka is, azonban lehetséges, hogy nem specifikusan a wittenbergi peregrinustársasághoz kötődnek mindezek.

⁴⁹ PAPY 2019, 96.

⁵⁰ Ezt a frissebb magyar szakirodalom lehetségesnek tartja vö.: SZABÓ A. 2013

⁵¹ Szabó Géza „nemzeti karakter”-ként fogalmazta meg a jelenséget. SZABÓ G. 1941, 26.

BONCHIDÁRÓL WITTENBERGBE — BARANYAI DECSI JÁNOS ÚTLEÍRÁSA

1587-ben Forgách Mihály és kísérete mellett egy másik nemesi származású peregrinus diák is útnak indult. Bánffy Ferencet apja, a család losonci ágából származó Bánffy Farkas bocsátotta útjára, nevelőjével, Baranyai Decsi Jánossal együtt.¹ Wittenbergig velük tartott Budai Márton, Sombori Sándor és Kornis György, akik aztán Heidelbergbe utaztak tovább. Bánffy 1588-ban már a wittenbergi egyetem tiszteletbeli rektora volt, 1589-ben Baranyai Decsivel továbbutaztak Strassburgba. Baranyai Decsi János első megjelent munkája a Wittenbergbe vezető útról szóló leírás volt, *Hodoeporicon* címmel,² amelyet üdvözlő-, búcsúztató- és búcsúzóversek is követtek. Amíg Bánffy Ferenc hazatérés utáni életéről kevés adattal rendelkezünk,³ addig Baranyai Decsi János későbbi pályáját nyomon lehet követni nyomtatásban megjelent, valamint kéziratban maradt munkáinak és leveleinek segítségével.

Az utóbbi évtizedekben több kötetet is szenteltek az életmű egyes elemeinek. Az Erdélyi Múzeum 2001-ben jelentetett meg róla hét tanulmányt az Erdélyi Tudományos Füzetek sorozatban,⁴ az Országos Széchényi Könyvtár pedig 2004-ben adott ki egy 1998-as kiállításukhoz kapcsolódó kötetet Baranyai Decsi János munkásságáról.⁵ Az előbbi kiadvány szerzői az életművet egy-egy oldalról igyekeztek alaposabban áttekinteni és értelmezni. Ebben a

¹ SZABÓ A. 2017, 91–92.

² BARANYAI DECSI 1587; RMK III. 764.

³ 1592. második felében térhettek haza. SZABÓ A. 2017, 91.

⁴ „Baranyai Decsi Csimor János emlékezete”, *Erdélyi Múzeum* 63., 3–4. (2001).

⁵ BARNÁ – STEMLER – VOIGT 2004.

merítésben az utazási irodalom Tóth István írásában bukkan fel,⁶ ahol röviden jellemzi a *Hodoeporicont*, illetve Bányai Réka ismeretetésében olvashatunk a szöveg bibliográfiai adatairól.⁷ Az OSZK munkatársai által készített kötet címe – *Igniculi sapientiae* – viszont Baranyai Decsi egy későbbi munkáját, az Erasmus műve nyomán készült *Adagiát* emeli ki, a tanulmányok eköré a munka köré szerveződnek.

Baranyai Decsi János legalább olyan ígéretes lehetőségekkel érkezett Wittenbergbe, mint a későbbi sárospataki professzor Szikszai Fabricius Balázs. A *Hodoeporicon* mellett számos búcsúztatóverset is írt, amíg nem indultak tovább Bánffy Ferencsel, ezen kívül David Cythraeus – lutheránus teológus a Tübingeni Egyetemen és Melanchthon egyik tanítványa – 1588-ban levelet írt neki, és 1589-ben, már Strassburgban lépett kapcsolatba a bázeli teológussal, Johann Jakob Grynaeus-szal, akivel a wittenbergi coetus több diákja is levelezett.⁸ Bánffy és Baranyai Decsi végül 1592-ben indultak haza, addig Baranyai Decsi élénk publikációs tevékenységet folytatott. 1593-tól haláláig Marosvásárhelyen volt rektor, és pártfogói, Kovácsóczy Farkas és Kendi Sándor 1594-es halálát követően sikertelenül próbálta patrónusának megnyerni Báthory Zsigmond erdélyi fejedelmet.⁹

Az élete utolsó éveiben (is) írt *Commentarii de rebus Ungaricis ac Transylvanicis* befejezetlen maradt, azonban már a 19. század második felében több kiadása állt a kutatók rendelkezésére, ahogyan első munkája, az útleírás is több formában elérhető a modern olvasó számára.¹⁰

A szerzőnek a szóban forgó latin nyelvű útleírás volt az első nyomtatásban kiadott műve. Wittenbergbe érkezésüket követően jelentették meg az ismertetést a peregrinusok úti viszontagságairól Erdélytől kezdve egészen a német egyetemvárosig. A műről

⁶ TÓTH 2001.

⁷ BÁNYAI 2001.

⁸ SZABÓ A. 1989, 51–60.

⁹ Részletes életrajza: SZABÓ A. 2017, 92–95.

¹⁰ TARDY 1965; BINDER 1976, 23–40.; BARANYAI DECSI 1990.

igen sokáig csak tudósítások készültek, ugyanis senki sem ismer-
te lelőhelyét, viszont különböző forrásokból tudtak a létezésé-
ről. Tardy Lajos szerint a *Magyar Athenas*ban Bod Péter Baranyai
Decsi János életrajzánál a peregrináció állomásait valószínűleg
a szöveg alapján sorolta fel, de Bod a megírás tényén kívül más
adatot nem szerepeltetett a munkáról.¹¹

Amikor Toldy Ferenc elhatározta, hogy kiadja Baranyai De-
csi összes munkáját,¹² akkor megkísérelte felkutatni az útleírást
is, azonban nem járt sikerrel.¹³ A *Hodoeporicon* eredeti szövege a
Collectanea Varia című kolligátumban található, amit a marosvá-
sárhelyi Teleki-Bolyai könyvtárban őriznek, Magyarországon pe-
dig az Országos Széchényi Könyvtárban található egy fotómáso-
lata. Más példányról egyelőre nincs adatunk. A kolligátum Koncz
József-féle bemutatását (1891) követően valamikor eltávolították a
gyűjteményből Baranyai Decsi alkotását,¹⁴ és napjainkban külön
tételként szerepel a katalógusokban. A 20. század második feléig
még az sem volt egyértelmű, hogy verses vagy prózai formájú al-
kotásról beszélhetünk. Tardy Lajos hívta fel a figyelmet arra 1965-
ös cikkében,¹⁵ hogy Horányi Elek nyomán a szakirodalom verses
munkaként tekint az útleírásra. Koncz József ugyan autopszia alap-
ján mutatta be a *Hodoeporicon*t, azonban csupán egy félmondatban
említi meg, hogy nem verses, hanem prózai munkáról van szó.¹⁶

Összességében elmondható, hogy az útleírás alapos elem-
zését a közelmúltig leginkább a hozzáférés nehézségei hátrál-
tatták. A következőkben mindössze néhány szempontra kívá-
nom felhívni a figyelmet, elsősorban az utazási gyakorlat sze-
repére koncentrálni. Kovács Sándor Iván áttekintéséből tudjuk,
hogy nem ez az első olyan szöveg magyarországi szerzőtől, amely
egészen konkrétan dokumentálja, archiválja egy utazás ese-

¹¹ BOD 1766, 68–69.

¹² Azóta kiadtak újabb szövegeket is: BALÁZS–MONOK–VARGA 1990.

¹³ Szabó Károlyhoz írt levelét másolatban közli HOLLER 2001, 287.

¹⁴ KONCZ 1891.

¹⁵ TARDY 1965, 359.

¹⁶ KONCZ 1891, 24.

ményeit. Wittenbergben jelent meg 1544-ben Paulus Rubigallus munkája, *Hodoeporicon itineris Constantinopoli* címmel, amihez Melanchthon írta az ajánlást.¹⁷ Néhány évtizeddel később Kassai Zsigmond Dávid is útleírást publikált Wittenbergben, mielőtt továbbbindult volna Heidelbergbe, ez a szöveg már egy Wittenberg felé megtett utazást örökített meg.¹⁸ Mindkettő bekerült Nicolaus Reusner utazási antológiájába is.

A Baranyai Decsi szöveg ajánlása Bánffy Farkashoz, Ferenc apjához szól, aki a fiát kísérő diákok peregrinációját is finanszírozta. A néhány soros epigramma felsorolja azokat a mitikus hősöket, akik esetében a tudás iránti vágyakozás pozitívan értékelhető – ez Odysseus, Aeneas, Iasón és Perseus.

Az ajánlás, amelyre például Koncz József ismertetése nagyobb hangsúlyt fektet, a zsidó-magyar sorspárhuzamra építve tekinti át Magyarország történelmének jelentősebb eseményeit. Baranyai Decsi is a hun-szkitá eredettörténet hagyományához kapcsolódik, Attilát és a vezéreit említi először a magyar történelem eseményeit formáló személyek közül, második Nagy Sándornak nevezve a hun uralkodót.¹⁹

Költői kérdéseket használ, amikor a magyar királyokról, Hunyadi Jánosról és Mátyásról beszél (a szöveg margóján elvétele évszámok is szerepelnek: 1444, a várnai és 1484, a bécsújhelyi csatára utal). A Hunyadiakkal válik hangsúlyossá a török fenyegetés, és ezután az ellenük aratott győzelmek alkotják a vezérfonalat Baranyai Decsi áttekintésében. A török ellen küzdő magyar hősök felsorolásában szerepel a kenyérmezei csatában is harcoló Báthori István és Kinizsi Pál, Thúri György és Zrínyi Miklós. 1493 után 1587-re ugrik Baranyai Decsi (mindkét évszámot fel tüntették a margón is), hogy a Magyar Királyság védelmezőiként

¹⁷ RMK III 357.

¹⁸ RMK III 683.

¹⁹ „Quid enim referam res gestas Attiliae, qui veluti alter Alexander totius ferre orbis regiones subiugavit?” [Miért idézem fel Attila tetteit, aki mint valami második Nagy Sándor majdnem a teljes földkerekséget az uralma alá hajtotta?] BARANYAI DECSI 1587, A₂^r.

(„praesentes Ungariae propugnatores”) nevezze meg Zrínyi Györgyöt, Nádasdy Ferencet és Batthyány Boldizsárt.²⁰ A török mellett kitér azokra az uralkodókra, akiket azért nyilvánít Krisztus ellenségeinek, mert támogatják az eretnek tanításokat, például azzal, hogy engedélyt adnak a jezsuitáknak, hogy iskolát nyissanak Kolozsvárott (Báthory István, 1581-ben). A történelmi események mellett felsorolja azokat a személyeket is, akik ugyan már eltávoztak, de az egyház és az igaz hit iránti elkötelezettségük említésre méltó. Baranyai itt csupán nevekre szorítkozik: Mélius Juhász Péter, Balsaráti Vitus János, Szikszai Fabricius Balázs, Károlyi Péter, Szikszai Hellopoeus Bálint, Paksi Cormaeus Mihály, Félegyházi Tamás, Beregszászi Péter, Thoracynomus Mátyás, Kassai Zsigmond Dávid, Dereski János és Kazai János.

Ezt követően Baranyai ismételten hangsúlyozza, hogy mi mindenről nem beszél, egyben felsorolja a közelmúlt veszteségeit, felhasználva a zsidó és magyar nép szenvedéseinek párhuzamait. Baranyai Decsi a peregrinációs utat egyértelműen annak tulajdonítja, hogy patrónusa belátta, hogy a haza javára leginkább azzal lehet, ha gyermeke elsajátítja az *artes liberales*.²¹ Bánffy Farkas a szöveg szerint minden olyan attribútummal rendelkezik, amely egy bölcs nemeshez illik, így Bánffy Ferenc körútja Baranyai értelmezésében apja erőfeszítéseit és dicsőségét gyarapítja.

Baranyai Decsi János nevelőként egyszerre volt peregrináló diák és fizetett alkalmazott. Feladata nem csak a tanulás, hanem védencének terelgetése is. A szöveg ezzel összhangban inkább tudósítás jelleget kap. A mű keretét a történelmi áttekintés mellett adja, hogy a pártfogó, Bánffy Farkas erényeit méltatja a szerző.

²⁰ Hármuk kapcsolatáról és törökellenes akcióikról: BOBORY 2018, 79–89.

²¹ „Prospiciebat enim M. T. D. ita fore, ut si filii tui primum quidem in vera pietate, deinde in vita sanctimonia, eruditione, aliisque virtutibus proficerent, commodius et Deo, et patriae, et Principi suo et suae familiae operam suam navaturi essent.” [Nagyságos Uraságod belátta, hogy ha fiai először az igaz jámborságban, a tudományban, műveltségben s más erényekben sikereket érnek el, eredményesebben tudnak majd dolgozni istenért, a hazáért, fejedelmükért s családjukért.] BARANYAI DECSI 1587, B₁^v.

Has omnes Hungariae aerumnas diligentius in animo tuo reputans, Magnifice Domine ac patrone colendissime, statuisti te nullo officio magis afflictam patriam iuvare posse, quam si liberos in peregrinas regiones liberalium artium gratia ablegares.²²

Az egyetemjárás fentebb jellemzett változata a haza üdvéhez járulhat hozzá, ugyanis Wittenbergben Bánffy Ferenc gyarapíthatja erényeit, ennek a leírására Baranyai Decsi a 'vera pietate', 'vitae sanctimonia' és az 'eruditione' kifejezéseket használja. Az út jelentőségét azonban mégis az adja, hogy diplomáciai látogatást tesznek Varsóban Bánffyték. Ennek következtében a *hodoeporicon* nyilvánított célja a híradás. A szöveg Bánffy Farkasnak számol be arról, hogy fia épségben érkezett meg Wittenbergbe. A szerencsés érkezésen túl Baranyai munkája felmutatja azokat a tevékenységeket, amelyek az ideális utazókat jellemzik. A korábban elemzett művektől annyiban különbözik az útleírás, hogy az utazás egyértelműen szerepet játszik a haza megsegítésében. A peregrináció egyszerre előnyös a finanszírozó félnek és a diáknak. Amíg az utóbbi olyan műveltséggel gyarapodik, amely a peregrinációt követően a javára válik (mert segítheti hazáját), addig előbbi kegyes magatartását bizonyítja azzal, hogy diákokat támogat.

Baranyai Decsi útleírásában jóval nagyobb teret kap az út első fele, amelynek oka akár a haladási ütem, vagy a jobban ismert területek is lehetnek. Bonchidáról indultak 1587. május 18-án, s Varsó, Danzig (a mai Gdańsk) és Berlin érintésével július 26-án érkeztek meg Wittenbergbe (ez a dátum megegyezik a coetus matrikulájában szereplő bejegyzéssel).²³ A Varsóig tartó szakaszt részletesebben ismerteti a szerző, mert az utazók sokkal több nehézséggel szembesültek, mint a Varsó–Wittenberg szakaszon. Az út veszedelmei között szerepelnek az ismeretlen, sötét erdők,

²² [Magyarország e nyomorúságait te, legtisztelteméltóbb pártfogóm, fontolgattad lelkedben, s úgy határoztál: legjobban akkor segíthetsz sorsverte hazádon, ha annak fiait idegen tájakra küldöd a szabad művészetek elsajátítása céljából] Uo., B.¹.

²³ SZABÓ G. 1941, 141.

amelyek leírása felidézheti az erdő metaforikus sokrétűségét, valamint az ott élő népek, amelyek legtöbbször a vad jelzőt kapják Baranyainál: mindkettő félelmet vált ki az utazókból.²⁴ Továbbra sem hagyja el azonban a törökök említését, ugyanis ahol releváns, ott kitér a törökök kiűzésére, így Havasalfölddel (a szövegben Valachia) kapcsolatban tárgyalja Draculát, és azt, hogy legyőzte a törököket, hogy aztán visszatérjen ahhoz, hogy menyire félnek az út során, mégpedig azért, mert a békés utazókra veszélyesek lehetnek a kozákok, tatárok, de a valachok is.²⁵ Azonban sosem találkoznak egyetlen rettegett népcsoport képviselőjével sem, így az idegenség megtapasztalása a félelemre korlátozódik, emellett Baranyai Decsi általános ismereteket, hagyományokat közöl róluk. Az első személyes tapasztalatot akkor szerzik az utazók, amikor Lviv (Lemberg, vagy Leopoldis) városába érnek, a szöveg az itt lakókat ruténeknek nevezi és a várost is az oroszokhoz tartozóként említi. Baranyai Decsi értelmezői pozícióját és

²⁴ „Progedimur itaque quantum densissima sylva, tenebrae, rapidissimus fluvius, et maxima saxa permittunt, verum nunc equi iugales in aquam prolabuntur, nunc currus in mediis undis pervertuntur, nunc rota perfringuntur, nunc a via aberratur, nunc denique aliis obstaculis impedimur. In tot tantisque molestiis tristis certe horror omnium animos occupaverat.” [Folytattuk tehát utunkat, amennyire a legsűrűbb erdő, a sötétség, a száguldó folyó és a hatalmas sziklák azt megengedték, ámde hol az igáslovak rogytak a vízbe, hol valamelyik szekerkerék törött el, hol letévedtünk az útról, hol még egyéb akadályokba ütköztünk. E sok nagy baj közepette komor borzadály szállta meg valamennyiünk lelkét.] BARANYAI DECSI 1587, B₃^v.

²⁵ „Fluvio traiecto ingens sylva apparebat, quam transire deberemus, sed cum ea sylva partim propter Kozakos, partim propter Tartaros, partim vero propter Valachos neutrarum partium ibi latrocinia exercentes nimium formidabilis esset: M. D. Volphgangus Covacocius, cum Generoso Dn. Caspare Kornis effecerunt, ut incolae quique illius loci nobis adiungerentur, atque ita omnibus nostrum armatis incenditibus sylvam illam salvi transiremus.” [Miatán átkeltünk a folyón, hatalmas erdőség ötlött szemünkbe, amelyen át kellett volna haladnunk, de mivel ez az erdő nagyon félelmetes volt, részint a kozákok, részint a tatárok, részint pedig a valachok miatt, akik egymáson kívül mindenki mást kiraboltak, éppen ezért Kovácsóczy Farkas Nagyságos úr, nemes Kornis Gáspár Úrral együtt kieszközölte, hogy a helyi lakosok közül is csatlakozzanak hozzánk néhányan, s most már valamennyien együtt s jól felfegyverkezten haladjunk át ezen az erdőn.] Uo., C₃^{r-v}.

érzékelését meghatározza az a tény, hogy a nyugati kereszténység képviselőjeként utazik. Ezt támasztja alá, hogy az első észrevétele a lviviekkel kapcsolatban az, hogy nem ismerik el a pápát a keresztény egyház fejeként:

Hi Russi (ut paucis attingam) Papam non agnoscunt, sed Patriarcham Bizantium venerantur, templis utuntur ligneis, missam propria lingua peragunt, imaginem S. Mariae et D. Nicolai duntaxat in templis suis patiuntur, sacerdotes eorum coniuges sunt, literas habent alphabeticas veteribus Graecis quas simillimas, virgines per vim corruptas in matrimonium ducunt, multi eorum serpentes in domibus suis alunt, daemonem meridianum colunt, viri et foemina eodem habitu utuntur, atque ita una cum Armeniis barbari per omnia sunt.²⁶

A nyugati kereszténységen belül is elsősorban a római katolikus egyház szokásaihoz képest írja le az itt tapasztalt egyházi berendezkedést, mivel szerepel a saját nyelvükön celebrált mise, valamint az is, hogy a papok nőülhetnek. Az igazán barbárnak tekintett szokások között egyértelműen olyan, a nők társadalmi helyzetéhez, a velük való bánásmóddal kapcsolatos jelenséget említ, mint az erőszakkal házasságba kényszerítés. De a felsorolásban olvasható az is, hogy nincs külön férfi és női viselet, valamint a kígyó háziállatnak számít. A krokodilról szóló tudósításánál beszéli el, azt az először feltehetőleg Photiosnál olvasható történetet, miszerint a krokodil, mikor meglátja az embert, könnyezni kezd, hogy utána felfalja őket. Varsó felé haladva Baranyai Decsi népcsoportokat, területeket kommentál, ezek a karakterizáló ré-

²⁶ [Ezek az oroszok (hogy néhány szóval erre is kitérjek) nem ismerik el a pápát, hanem a bizánci pátriárkát tisztelik, fatemplomaik vannak, a misét saját nyelvükön végzik s csakis Szűz Mária és Szent Miklós képeit tűrik meg a templomaikban; papjaik házasodnak. Az oroszok betűi nagyon hasonlítanak az ógörögökhöz; erőszakkal megrontott szűzekkel házasodnak, közülük sokan kígyót nevelnek lakóházaikban, a Dél szellemét tisztelik, a férfiak és a nők azonos viseletet hordanak, így tehát – az örményekkel együtt – a pallérozatlan népek közé sorolhatók.] Uo., C₃^{r-v}.

szek összhangban vannak a korabeli felfogással, amely a keleti, nem európai szokásokat barbárnak tekintette.

Az utazók indulásuk után két hónappal érkeztek meg Varsóba. Amíg a Varsóig tartó szakasról Baranyai Decsi elsősorban köz tudott, korábbi írott forrásokból hozzáférhető ismereteket közöl, ezzel az írott hagyományhoz csatlakozva, addig Varsót követően ez megváltozik. Az ott tapasztaltakat ugyanis Baranyai vizuális és első kézből származó élményként dokumentálja, ennek következtében az ismétlődő mondatkezdés a 'vidimus'. Ez a megoldás összhangban van azzal, ahogyan a kora újkori ars apodemicák bemutatják az utazás meghatározó tapasztalatait, ami elsősorban a látott dolgokat és magasrangú személyekkel való találkozást jelenti. Varsóból továbbhajózva érkeztek Danzigba (Dantiscum/Gedanum), itt várta őket Radéczi Mátyás, aki arról gondoskodott, hogy vendégei tudják, mit érdemes megnézni („quae visu erant digna”).²⁷ Ezek között ott van a természeti környezet, az épületek, a hajók, az asztronómiai óra, ami 1470-ben került a Mária-székesegyházba, de megtekintik Báthory István arcképét is. Ezek a megtekintésre alkalmas dolgok a magyarországi utazó szemszögéből bizonyulnak különlegességnek, kuriozitásnak.

Az útleírás zárásában olvasható egy névsor is a coetus tagjairól. Nincs olyan utalás, amely szerint a teljes tagságot fel kívánná sorolni a szerző, de a nevek mind megtalálhatóak a matrikulában. Valószínű, hogy Baranyai Decsi 1587 októberénél hamarabb nem adta nyomdába a szöveget, mivel ekkor jegyezte fel magát a coetus tagjai közé Sárközi Bálint, Szepsi Lentulus János és Debreceni Nagy Ferenc, akiket még említ a felsorolás.²⁸ A terminus postquem-nek novemberet tartjuk, szintén a matrikula névsorára alapozva,²⁹ és feltételezve, hogy az ekkor érkezett három újabb tagot Baranyai Decsi János hozzáadta volna a listához. A nyomtatvány a *Hodoeporicon*

²⁷ BARANYAI DECSI 1587, D₁^r.

²⁸ Október 3-ai a matrikula bejegyzése SZABÓ G. 1941, 141.

²⁹ 1587. november 4. Tolnai Ferenc, Tolnai Garai János és Tasnádi Mihály bejegyzése Uo., 142.

mellett tartalmaz egy *Antithesis*t, és egy rövidebb verses szöveget, amely a *Similitudo Phariseorum et Jesuitarum Matth. 23* címet kapta.

A szöveg az ideális peregrinációs útra szolgáltat példát, hiszen Baranyai Decsi arra törekedett, hogy feljegyezze mindazt a megfigyelésre és megörökítésre méltó szokást, tájat, nevezetességet, amely igazolja az utazó társaság erudícióját és hozzáértését. Noha Baranyai Decsi *hodoeporicon*jának kiegyensúlyozatlan a szerkezete,³⁰ érdekes szempontokat kínál fel a 16. századi nemesi utazásokhoz, ezért érdemes figyelmet fordítani a szöveg antik utalásoktól mentes, kopár, funkcionális felépítésére. Baranyai Decsi ugyanis feltünteteti a fontosnak vélt történelmi eseményeket, évszámokat, viszont hiányoznak azok az utalások, amelyek a forrásaira mutatnának rá, vagy tekintélyes szövegeket, előképeket idéznének meg az olvasó számára.

Az utazás során kiemelt szereppel bír az érzékszervek közül a szem, és a látás, emellett többször szerepel a szövegben az útleírások rendszeresen felbukkanó kitétele, hogy autentikus információkat közölnek, amelynek az alapja a szerző jelenléte, az autopszia; ez azoknál a szövegeknél is megfigyelhető, ahol a szerzők utazás helyett inkább olvasásra fordították az idejüket. Baranyai Decsi *hodoeporicon*ja olvasható olyan munkaként, amely továbbhagyományozza azt, hogy melyik történelmi esemény számít fontosnak. Ahogyan ezt Justin Stagl is felvetette, ez a megközelítés az útleírásoktól nem idegen.³¹ Vagyis a *Hodoeporicon*t lehet a történelemképe felől értelmezni, ahol a legnagyobb veszedelmet egyértelműen a törökök jelentik, nem véletlen, hogy a magyar államalapítást követően felidézett történelmi események kivétel nélkül kapcsolhatók a török fenyegetéshez, és azokhoz a kisebb sikerekhez, amelyek Mohács után elkönnyvelhetők.

A magyar történelmi hagyomány mellett a protestáns egyház-történeti gondolkodáshoz is hozzájárul egy névsorral. Azok a jelentősebb szereplők kerültek ide, akik Wittenbergben is jártak, ez

³⁰ TARDY 1965.

³¹ STAGL 2002, 74–75.

véleményem szerint arra utal, hogy a coetusnak is szánta a szerző munkáját. A hazai közönségnek szóló névsor nyilván másokat is tartalmazott volna, vagy épp elhagyta volna az utolsó két nevet. Ugyanis amíg Mélius Juhász Péter, vagy Károlyi Péter jelenléte egy ilyen listán nem szorul indoklásra, addig Dereski és Kazai János esetében nem ez a helyzet. A modern olvasó számára homályban marad, miért tarthatta őket Baranyai Decsi jelentősnek 1587-ben. Dereski János 1573. május 30-án iratkozott be a coetusba, további tevékenységről viszont semmit sem tudunk. Verset, beszédet, disputációt nem írt, vagy nem maradt fenn, Szabó András feltételesen azonosítja Derecskei Jánossal a személyét, aki 1596–1597 folyamán a borsod megyei Felsővadászon volt lelkész.³² Kazai János esetében hasonló a helyzet: 1581-ben érkezett meg Sárosi Molnár Andrással és Szántai Pállal Wittenbergbe, a coetus jóvoltából kaptak ételt és italt. A legközelebbi adat a 17. század elejéről származik, szintén borsodi településeken (Dédes és Lak) volt református lelkész.³³

A fentiekből egyértelmű az is, hogy Bánffy Ferenc peregrinációs útja különbözik a században átlagos magyarországi egyetemjárástól. Forgách Mihályhoz hasonlóan nevelő társaságában kelt útra, pontos utasításokkal ellátva, valamint nem csak Wittenberg volt a cél, hiszen továbbmentek Strassburgba is, bár nem jártak sem Itáliában, sem Franciaországban. Az a mozzanat, hogy a nevelő már tudósítja írásos formában a pénzügyi háttérrel biztosító szülőt arról, hogyan alakul az út, a Kavalierstour, vagy Grand Tour gyakorlatához közelíti Bánffyt peregrinációját. Azonban az is megfontolandó, hogy van egy elég jelentős eltérés is, mégpedig az, hogy nincs szó arról, hogy nevezetességek megtekintése miatt keltek volna útra, ami az utóbbi kulturális gyakorlat központi mozzanata lesz a 17. századtól kezdve. A danzigi tartózkodás leírásában vannak ugyan efféle elemek, mivel körbevezetik

³² Szabó A., 2017, 131.

³³ Uo., 170.

őket a városban, és a nevezetességeket vendéglátójuk megmutatja az utazóknak, azonban nem ez az utazásuk célja.

Összegezve az elmondottakat, Baranyai Decsi János útleírása archiváló céllal készült Wittenbergbe érkezésükkor, amely elsősorban a történelmi eseményeket, és a jelentős személyeket fűzi bele az útleírásba, és igen kevés reflexiót találunk arra vonatkozóan, milyen az ideális utazás. Helyette azonban visszatérő elem Isten segítségének a nyugtázása és megerősítése az utazás egyes állomásainál.

A PROPEMPTIKON SZÖVEGTÍPUSA A KORA ÚJKORBAN

Miért éppen a propemptikon?

A kora újkori alkalmi költészet számos szállal kötődik a híres emberek dicséretéhez, mely a reneszánsz idején volt elterjedt.¹ Amíg azonban a szerzők a korai reneszánsz idején tudós humanisták voltak, addig a 16. században az iskolai oktatás része lett ez a típusú szövegalkotás. További változás, hogy a nemesek mellett a polgárok is megjelentek a címzettek között, ahogy erre Heltai János is rámutatott a hazai nyomtatványanyag vizsgálata során.² A 16. század elejétől kezdve ezeket a szövegeket növekvő számban nyomtatták ki, így válhattak a reprezentáció egyre inkább bevett eszközeivé. A propemptikont ritkán találjuk meg a korabeli poétikai, illetve retorikai szakkönyvekben, és ha felbukkan, akkor általában a *silvae* kategóriáján belül helyezik el, amint arra a műfaj történeti fejezetben alaposabban is kitérek majd. Az iskolákban ez az oktatási hagyomány sokáig megmaradt,³ és a magyarországi irodalomtörténetnél maradvá a magyar nyelvű alkalmi költészet mind Kazinczynál,⁴ mind Csokonainál felbukkan, megítélése viszont változott. A tematikus alapon meghatározott *silvae* helyébe a 18. század folyamán a *Gelegenheitsgedicht* fogalma lépett a német irodalomban, majd ennek hatására a magyarországi diskurzusban is, ekkor kezdték alkalmi költészetként, alkalmi

¹ KLANICZAY 1985c

² HELTAI 2008, 257.

³ Például a debreceni diákköltészet: SEBESTYÉN 2004.

⁴ DEBRECZENI 2014.

versekként megnevezni azokat a szövegeket, amelyek valamilyen konkrét életeseményhez kötődnek és esztétikai helyett inkább reprezentációs célokat szolgálnak. A *Gelegenheitsgedicht* kifejezés először Johann Cristoph Gottsched 1746-os vitairatában olvasható, Hász-Fehér Katalin megállapítása szerint a fogalom jelentése az ezt követő viták során alakult ki, majd a 18. században kettéválik, mégpedig a megrendelt és a társasági versekre.⁵ Csokonai 1806-os *Alkalmatosságra írt versek* című kötetének bevezetőjében a különböző eseményekre írt versek irodalmi értékére és a szerzők státuszára reflektált. Hangsúlyozza, hogy meg kell különböztetni azokat a versificatorokat, akik csak egy-egy alkalomra, parancsra írnak, azoktól a szerzőktől, akik hosszas tanulás során sajátítják el a mesterséget, így alkalmi verseik is poétai erővel átítatottak.⁶ Az 1820-as évekből származik Johann Wolfgang Goethe sokat idézett kijelentése, miszerint ő maga is alkalmi verseket ír, valamint úgy látja, hogy az a cél, hogy „minden vers alkalmi vers legyen, azaz a valóságnak kell adnia hozzá az ösztönzést és az anyagot”.⁷ A 19. században fokozatosan módosult az alkalmi költészet értékelése, a társadalmi reprezentáció átalakulásával pedig jóval kevesebb szerepet kapott, mint korábban.⁸ Az ezzel kapcsolatos dilemmák a korszak magyarországi poétikáiban, elméleti szövegeiben is fellelhetők.

A 16. században, mely a késő humanizmus időszaka, a *respublica litteraria* közössége az egyetemeken a professzorokból, azok családjából, valamint tanítványaikból alakult ki. Viszonylag zárt körről beszélhetünk, az életeseményekre készített kiadványok pedig rendre igazodtak az akadémiai pálya fordulóihoz. Ez azt jelenti, hogy például a propemptikon nem számított különösen népszerű kiadványnak, ezzel szemben a házasság, a könyvkiadás, a doktorrá avatás alkalmaira készült munkák igen. Ez a gyakor-

⁵ HÁSZ-FEHÉR 2000, 167–194.

⁶ CSOKONAI VITÉZ 2002.

⁷ ECKERMANN 1989.

⁸ VADERNA 2017, 48–92. Szintén tárgyalja az alkalmi költészetet: DÁVIDHÁZI 2017, 221–225.

lat arra mutat rá, hogy az alkalmi költemények körébe sorolt szövegtípusok jelenléte, gyakorisága, akár megszűnése leginkább a hozzá kapcsolódó közösség jellemzőit, főbb társadalmi mintázatait tükrözi. Erre kitűnő példa Richard Kirwan kutatása, aki a 16. század végéig terjedő időszakra vonatkozóan vizsgálta Helmstedt és Würzburg adatait.⁹ A monográfia az előléptetések és a házasságok alkalmából készített nyomtatványokat elemezte abból a szempontból, hogy milyen funkcióval rendelkeztek az akadémiai szférában, és hogyan járultak hozzá az egyetemi katedrával rendelkező professzorok karrierének alakulásához. Helmstedt egyetemét 1576-ban alapították (Academia Julia) és 1810-ig állt fenn a braunschweig-wolfenbütteli hercegség támogatása révén, ezzel szemben az egykori bajor hercegség területén található würzburgi Julius-Maximilians-Egyetem jogelődje 1402-ben jött létre. Ez még csak egy rövid ideig tartó egyetemalapítási kísérlet volt, mivel az egyetemet bezárták 1415-ben, feltehetően pénzügyi nehézségek és a bizonytalan körülmények állhattak a háttérben. Az újralapításra 1582-ben Julius Echter von Mespelbrunn püspök segítségével került sor. Mindkét intézményben érvényesült egy olyan típusú szelekció, hogy az egy évre eső előléptetések közül mindössze egy-kettőt örökít meg nyomtatvány, a három már kírívó adatnak számít.¹⁰ Az aránykülönbség a házasságra írt nyomtatványokkal összevetve válik beszédesebbé: a házasságok közel felét ünnepelték epithalamiummal.¹¹ Hasonló kutatási adatokkal Wittenbergre vonatkozóan nem rendelkezünk, noha megfigyelhető, hogy az epicédium- és epithalamiumköltészet itt is igen ha-

⁹ KIRWAN 2009.

¹⁰ Uo., 2009, 97–98. Két táblázatban összesíti a két egyetem adatait. Helmstedtre vonatkozóan 1576 és 1634 közötti időszak szerepel, ezalatt 1581-ben keletkezett három carmen gratulatorium 12 előreléptetésből, valamint 1591-ben 15 előreléptetésből 4 kiadvány.

¹¹ Uo., 147–148. 1576 és 1634 között a helmstedti professzorok 57 házasságkötéséből 23 kapott verset, míg az első- és másodfokú rokonaik 34 házasságkötéséből 20. Amennyiben azokat a házasságkötéseket nézzük meg, amelyeknél a menyasszony egyetemi oktató lánya, özvegye, testvére vagy unokahúga volt, akkor 15 ilyen házasságkötésből kilencet örökítettek meg epithalamiummal.

mar jelentőssé vált, az egyetemi közösség tagjai egymást, vagy családtagjaikat búcsúztatták. Kirwan vizsgálatában érdekes szempont az, hogy hogyan viszonyult egymáshoz a protestáns Helmstedt és katolikus Würzburg egyetemi közege az alkalmi költészetet tekintve. A *Régi Magyar Könyvtár* 16. századi anyagában nem jellemző a katolikus alkalmi költészet, ezek a szövegek a protestáns, vagy feltételezhetően protestáns szerzőkhöz kötődnek.¹² Ennek a magyarországi helyzet sajátos volta az oka, vagyis a katolikus egyházszervezet teljes szétesése és ennek hosszú távú következményei a mohácsi verséget követően.¹³

A magyarországi diákok elutaztak Wittenbergbe, itt dönthettek úgy, hogy feljegyzik a nevüket a matrikulába, valamint, ha szándékukban állt és volt egy felesleges tallérjuk, beléphettek 1555 után a coetusba is. A rendelkezésünkre álló adatokból tudjuk, hogy sokan – jellemzően a lutheránus felekezet tagjai – csupán ordinálni mentek Wittenbergbe. Ők legtöbbször a szász városokból érkeztek, és emiatt semmi kapcsolatuk nem volt a coetussal. Az is egyértelmű, hogy a magyarországi diákok ritkán szereztek fokozatot, általában nem itt házasodtak, és mindössze néhány fiatal volt, aki sosem tért haza Wittenbergből. Ezek a körülmények mind hozzájárultak ahhoz, hogy a diákok előbb-utóbb bekövetkező, elkerülhetetlen, ámde megörökítésre alkalmas életeseménye a hazatérés legyen, amely egyszersmind az utazás alapvetően liminális, transzgresszív tapasztalatának a végéről is megemlékezett.

A műfaj és hagyománya

A 16. századi magyarországi diákok Wittenbergben egy folyamatosan bővülő, újabb és újabb variánsokat termelő szöveguniverzummal találkoztak, amely az antik szerzők több szinten végrehajtott imitációjára épült. Ez olyan példákban mutatkozott meg,

¹² Legalábbis nem nyomtatták ki őket.

¹³ KISS 2017.

amelyekben Vergilius, Horatius, vagy Ovidius a korszakban ismert, vagy nekik tulajdonított alkotásait nemcsak egyes szöveghelyeken felismerhető módon követték, hanem saját karrierjük, életük leírását is az antik szerzők élettörténete mentén rendezték el. Ez igen látványossá válik, és követhető a kötetcímekben és az ajánlásokban, valamint egyéb paratextusokban. Az említett gyakorlat annak a folyamatnak a része, amelyet a 'translatio Musarum/artium/linguarum' toposza összegez:¹⁴ az itáliai műveltség és kultúra antik gyökerei és ezzel összekapcsolt elsőbbsége már nem korlátozódik az itáliai félszigetre, az északi területek nemcsak hogy felveszik a versenyt, hanem meg is szerzik maguknak a Múzsák által képviselt művészeteket és tudományokat.¹⁵

A diákok hazatérését megörökítő szövegtípusok között ott találjuk a propemptikont, amelyben társai búcsúztatják a hazainduló diákot, emellett az epi-, vagy apobateriont, amely arra szolgál, hogy a hazatérő búcsúzhasson el. A korabeli praeceptum-irodalomban néha külön szócikkek tárgyalják ezeket is, legtöbbször azonban egyáltalán nem szerepelnek, vagy esetleg a *silvae* címszó alatt ismertetik röviden jellemzőiket.

A 16. században a legrészletesebb poétikai áttekintés Julius Caesar Scaliger posztumusz kiadott hétkötetes munkája volt, szerteágazó, aprólékos kategorizálására kevesen törekedtek a későbbi századokban. Scaliger külön fejezetet szentel a propemptikonnak, de szinonimaként tünteti fel az *apopempticon* és a *hodoeporicon* kifejezéseket is. „Propempticon quoque in genere proseuctici continetur. Est enim poema, quo prosequimur abeuntes, vel votis, vel bonis ominibus.”¹⁶ Ezt a két mondatot pontos fordításban közli Philippus Ludovicus Piscator 1642-es, iskolai használatra szánt poétikája: „Propempticum, oly költemény, melyben az elutazókat fogadalmakkal és jókívánságokkal kísérjük.”¹⁷ Piscator viszont egyértelműen különbséget tesz a propemptikon és a hodoeporicon

¹⁴ Eredetéről: BARTÓK 2007, 24–25.

¹⁵ IMRE 2003, 400–402.

¹⁶ SCALIGER 1561, III. 103.

¹⁷ BÁN 1971, 32.

között, mivel az utóbbit a *didascalicum* alá sorolja be, és történeti költeménynek nevezi, magyarázata szerint azért, mert megtörtént dolgokat ábrázol. Ezzel szemben a *propemptikon* a *genus deliberativum*hoz tartozik, mégpedig a *gratulationes* (szerencsekívánatok) közé, a *genethliacum*, *epibaterium*, *epithalamium*, valamint az *epinicium* társaságában.¹⁸ Scaliger poétikájában a szövegtípusok rendszere a *materia*, vagyis téma alapján alakul ki, ami szintén általános a korszak poétikai munkáiban. A következőket írja még a *propemptikon*ról:

Sumemus autem argumentum a tempore, loco, officio, comitatu. Suppeditabitur enim a tempore canendi materia: etiam initia poematis, aliquando, quibus affamur ventos, diem, noctem, ver et alia hyemis incommoda deprecabimur. Loci ratio duplex, quo et qua. Exemplum tibi ad carmen tuum variis pingendum coloribus ex Aeschyli Prometheo sumes, a quo Io vaticinium audit fugae suae. Iisdem vestigiis deduces argumentum veluti si discedens Roma Veronam petat. Huiusce urbis divinitatem collaudabis, situm incomparabilem. Athesis amoenitatem, vetera monumenta. Aquaeductus, pontes, theatra. Alterius loci ratio, qua illi est iter faciendum. Apenninus, quem tot fluviorum patrem appellare poteris, imprimis sese offeret. Deinde Florentia omnium pene urbium elegantissima. Tum Padus fluviorum rex: postremo Ferraria, qua nihil mundius, nihil illustrius videt Sol. Universa quoque natura locorum alias atque alias admittunt dicendi occasiones. Etenim ei si est navigandum: quot, quanta e mari? Votum adversus pericula: sacrificia tempestatibus. Neptunus, Nereides, Delphin, Pompilus, Aquilones, Cauri, aurae tibi praesto sunt. Ab officio, veluti si legatus, si cum imperio, aut exercitu; si pro pace. Illico sese tibi dabunt viri laudes: electum e multis genus, virtus, fortuna. Divertes deinde ad socios, comites, collegas: quorum e virtutibus illius agnosces commoda. Est igitur laudandi occasio cum ea parte coniuncta nam qui *propemptici* speciem

¹⁸ Uo., 31-32.

fecere unam ἐγκωμιαστικόν, nihilo melius iudicarunt, quam ii, qui nobis eloquentiae candidatis affirmabant orationem pro lege Manilia esse in genere demonstrativo. Quid? Admittemusne illam quoque divisionem? Partiuntur enim προπεμπτικόν in duo: in ἐρωτικόν et συμβουλευτικόν. Aiunt amatorium propempticum esse, cum amicus amico dat hoc, ut eiusmodi carmine eius celebret abitionem. Quod si maior prosequitur minorem abeuntem: illud esse συμβουλευτικόν: propterea quod ad praestantioris dignitatem pertineat dare consilium inferiori.¹⁹

¹⁹ [Írásunk tárgyát vehetjük az időről, a helyről, a küldetésről vagy a társaságról. Az idő bőséges anyagot ad majd a megverselésre, rögtön a költemény elején: mikor, milyen szelünk van, nappal vagy éjszaka, a tavasz és egyebek; szidhatjuk a tél viszontagságait. A helyről kétféleképpen lehet: hová és merre. Példaként Aiszhülosz Prométheusza lebegjen a szemed előtt, aki Iónak jósolja meg menekülésének állomásait (Aesch. Prom. 700-741). Az ő nyomában alakítsd a témát, mintha Rómából Veronába menne. Dicsérheted a város kiválóságát, összehasonlíthatatlan fekvését. Az Adige szépségét, a műemlékeket. Vízvezetéseket, hidakat, színházakat. A másik helyleírási módszer, hogy merre visz az utad. Elsőként az Appeninek kínálkozik, amelyet minden folyó atyjának nevezhetsz. Aztán a legstílusosabb város, Firenze. Utána a folyók királya, a Pó; végül pedig Ferrara, aminél tisztább és fényesebb hely nincs a Nap alatt. A helyszínek különböző jellegzetességei más és más témát adnak a beszélőnek. Ha pedig hajózni kell: milyen hosszú és meddig tart a tengeri út? Fohászkodj a veszedelmek ellen: áldozz a kedvező időjárás érdekében. Poseidón, a Néreisek, a delfinek, cápák, a sarki és egyenlítői szelek és légtömegek mind kéznél vannak. A küldetésedről: úgy is mint diplomataként, hadvezérként vagy hadsereggel, vagy ha békekövetségben. Rögtön dicsérheted az embert: kitűnik a sokaságból, milyen a nemzetsége, milyen erőnei vannak, mekkora vagyona. Térj rá ezután a társaságra, a kísérőkre és társaidra: mutass rá, hogy ezek erőneiből ő mennyit profitál. A dicséret lehetősége tehát csak ehhez a részhez kapcsolódik; akik tehát a propemptikont és az enkomiasztikont ugyanabba a kategóriába sorolják, azok ugyanúgy járnak el, mint az, aki nekünk retorika-hallgató korunkban a Pompeius hadvezérségéről szóló beszédet a genus demonstrativumba sorolta. Tessék? Hogy ez a felosztás is érvényes itt? A propemtikonnak két fajtája van: az erótikon és a szümbuleotikon. Azt mondják, az erótikon az a propemtikon, amit egy barát ír a barátjának, hogy elutazását egy ilyen költeménnyel tegye emlékezetessé. Ha pedig egy alacsonyabb rangú kel útra és erről egy nála nagyobb emlékezik meg, az a szümbuleotikon. Tanácsot ugyanis úgy illik, hogy egy magasabb méltóság adjon a nála alacsonyabbnak.] SCALIGER 1561, III. 103.

Ahhoz tehát, hogy a hazatérést megfelelő módon öntse versbe valaki, érdemes a természetre, a helyre, erényekre vonatkozóan érveket gyűjteni. Kitérhet a szerző az utazás módjára, és jó, ha fohászkodik annak érdekében, hogy veszélytelen legyen a hazaút. Scaliger instrukciói további felosztást is közölnek, amely azon alapszik, hogy milyen szerepet tölt be a búcsúzó és a búcsúztatott fél. Eszerint két egyenrangú barát közötti (ερωτικόν) és a különböző rangú felek közötti búcsú (συμβουλευτικόν) eltérő megszólalásmódot igényel.

Scaliger a propemptikon definíciójának megalkotásakor Menandros rétor *Peri epideiktikon* című 4. századi értekezéséhez fordult, amelyben a logos propemptikos, búcsúztató beszéd szerepel, ezt a leírást követi hűségesen Scaliger poétikája a búcsúztatóvers jellemzőinél. Menandrosnál olyan kitételek szerepelnek, amelyek az antik utazási gyakorlat sajátosságait mutatják meg, például, hogy a hosszabb utakat kizárólag hajón tudták megtenni. Ennek köszönhető, hogy a logos propemptikos szerzőjének a tengeri út említése után el kell átkozni a hajózást, esetleg annak feltalálóját is (aki a görög mitológia szerint Iasón volt), ki kell térnie a sors szigorúságára, mindezek után fohászkodnia kell az istenekhez, előre kell bocsátania a sikeres megérkezést, végül pedig a szöveget imával kell, hogy lezárja.²⁰ Ez a két alapvető elméleti szöveg kijelöli azokat az antik előképeket is, amelyek propemptikonként olvashatók: Horatius carmenjei közül a Vergiliust útjára bocsátó I.3, Ovidius *Tristia*-ja – szintén az I.3, valamint Statius munkái.

Népszerű volt Georg Fabricius *De re poetica* című áttekintése is,²¹ amely először 1565-ben jelent meg Lipcsében. Nem poétikai rendszerezésről van szó, mivel Fabricius inkább példatárat alkotott, amely egy-egy témához kapcsolódó citátumokat, forrásokat gyűjtött össze. Így bukkan fel a barátságához kapcsolódó idézetek között az, hogy hogyan ábrázolja például Ovidius Orestést és Pyladést, a két hűséges barátot, viszont szövegtípusokat nem tárgyal. A jezsui-

²⁰ TAR 2013.

²¹ FABRICIUS 1565.

ta Jacobus Pontanus *Poeticarum Institutionum libri tres* című szövege ugyan használt kategóriákat,²² viszont megmarad a nagyobb fogalmaknál. Ennek következtében az *elegia*, az *epigramma*, az *echo*, az *eblema*, valamint az *epitaphium* kap részletes bemutatást. Viszont az *Institutio poetica* című 1612-es, javított és bővített kiadásban, amelyet részben Pontanus munkájából is állítottak össze, már szerepel a *panegyricus* is, és altípusainál találjuk meg a propempticon számos más dicsérő szövegtípus között. „Propempticon, poema est, quo prosequimur abeuntes, vel votis, vel omnibus bonis. Sumemus autem argumentum a tempore, loco, officio, comitatu.”²³ Ez a rövid jellemzés szintén egyezik Scaliger bemutatásával. Viszont Pontanus külön típusként határozza meg a symboleuticon, mégpedig a következőképpen: „in deliberatione consistit, ut si bellum suscipiendum sit, dubiteturque faciendum sit”.²⁴

Néhány évtizeddel később Gerardus Joannes Vossius *Poeticarum Libri Tres*-e ugyan nem használja azokat a megnevezéseket, amelyeket Scaligernél olvashatunk, de legalább említést tesz a peregrinációról, és annak dokumentálásáról. Vossius mindössze az istenekhez szóló fohászokat említi, Menandrosra hivatkozva.

εμπορικα sunt, ubi peregrinatio ac negotiatio se ostendit. Intellige vero peregrinationes hominum. Nam quae Divum creduntur, ad hymnos pertinent: ut illae Apollines ad Delios, et Milesios; Dianae apud Argivos. Cuiusmodi hymnos Bacchylides reliquit: ut est apud Menandrum lib. de genere demonstrativo.²⁵

²² PONTANUS 1594.

²³ INSTITUTIO POETICA 1612, szak. 108.

²⁴ [A tanácsadó típusba tartozik, mivel, ha háborúba fogunk, akkor meg kell fontolni, hogy szükséges-e.] Uo.

²⁵ [εμπορικα-nak nevezzük azokat, ahol az utazás és a kereskedelem jelenik meg. Utazáson értsd az emberek utazását. Amit az isteneknek tulajdonítanak ugyanis, azok a himnuszokhoz tartoznak: ahogy Apollón útja a délosziakhoz és a milétosziakhoz; vagy Artemiszé az argosziaknál. Bacchylides írt ilyen himnuszokat: ahogyan az Menandrosznál szerepel a genus demonstrativumról szóló fejezetben.] VOSSIUS 1647, 72.

Ezekből a példákból is látható, hogy a propemptikon nem mindig kapott önálló bemutatást a praeceptum-irodalomban, viszont a szövegtípus ettől függetlenül ismert volt, használták. A 15. század végén is lehet vele találkozni az iskolai szöveggyakorlatokhoz készült kézikönyvekben, a progymnasmata között. Conrad Celtis²⁶ és Laurentius Corvinus²⁷ munkáiban is felbukkan példaszövegként a búcsúztatóvers, noha azt is érdemes megjegyezni, hogy a két szerző nem használja a *propempticon* kifejezést, a két szövegben mégis minden olyan tartalmi jegyet felhasználnak, amiket már Menandros is említett. Hasonló jelenségről számolt be Kristi Viiding: a 17. században indult *Delitiae Poetarum*-sorozat kötetei egy-egy nép neolatin költészetéből közöltek válogatást, Viiding tanulmánya a sorozat első, itáliai kötetét vizsgálta.²⁸ Elenyésző számban szerepelt a propempticon olyan versek címében, amelyek ettől függetlenül hazatérőt búcsúztattak, vagyis bizonyos, hogy nem mindig látták el a propempticon kitételrel azokat a szövegeket, amelyek a távozás megörökítésére készültek.

A lexikográfiai munkákban is fellelhető a kifejezés. A Calepinus-szótár 1616-os, tizenegy nyelvű kiadása a következőket írja a 'propempticum' címszó alatt: „Propempticon, latine comirativum; comitor; praemitto. Unde est titulus apud Sidonium: Propempticon ad libellum.”²⁹ Ambrosius Calepinus szócikke igen fontos adalékot közöl, amikor a Sidonius püspökre tett utalással gazdagítja a propemptikon-hagyományt. Az 5. században élt egyházatya rétor és költő is volt, a *Propempticon ad libellum* megjelenés pedig 24. carmenjére utal. Pernille Harsting hívta fel arra a figyelmet, hogy a klasszikus auktorokra való hivatkozások mellett (Horatius, Propertius, vagy éppen Statius) elszórtan lehet találni olyan meghatározásokat is, amelyek kizárólag Sidoniusra utalnak a propemptikon tárgyalásakor.³⁰ Szenci Molnár Albert 1604-

²⁶ CELTIS 1494, C₅^r.

²⁷ CORVINUS 1496, D₁^r.

²⁸ VIIDING 2007.

²⁹ CALEPINUS 1616.

³⁰ HARSTING 1995, 208–209.

es kiadású szótárában még nem szerepel a szó,³¹ és Pápai Páriz Ferenc sem vette fel a szócikkek közé. Azonban más a helyzet Szenci Molnár szótárának 1611-es kiadásával, ugyanis abba bekerült a búcsúztatóvers: a „propempticon, -ci g. n.” jelentései a „késérő vers, elindulási, elküldésre való.”³² A szótár későbbi kiadásáiban (1621, 1645) szintén szerepel a kifejezés.

A fentiekből a következő megállapításokat vonhatjuk le: a propemptikon visszavezethető antik előzményekre, azonban a búcsúztatásként olvasható szövegek besorolása meglehetősen bizonytalan. A kora újkorban Scaliger áttekintéséig nincs nyoma a propemptikonnak a praeceptum-irodalomban, noha ismerték és használták a szövegtípust. Elsősorban az iskolai oktatásban volt szerepe, a jelentősebb áttekintések elhagyják, vagy a silvae, esetleg progymnasma kategóriája alatt tárgyalják. A propemptikon meglehetősen szabadon formálható szövegtípus, amely más alkalmi szövegfajtákhoz is kapcsolódik. Egyértelmű a kapcsolat a propemptikon és az epi-, illetve apobaterion között: mindkettő a távozást örökíti meg, a különbség az, hogy az utóbbinál a távozó és a búcsúzó ugyanaz, vagyis búcsúzásról van szó. Erősen laudatív jellege a dicsérő versekhez közelíti, mint például az encomium, illetve a panegyricus, a biztonságos utazásra irányuló kérés pedig a fogadalmat (votum) idézheti fel. A diáktárs távozása miatt érzett szomorúság mozzanata miatt érintkezhet az ekloga, esetleg az elégia műfajával, azonban ezeknél erősebb tematikus szálát jelent az utazás, amely az útleíráshoz, a hodoeporiconhoz teszi hasonlónvá a propempticont, de az emlékkönyv (album amicorum) sem áll távol tőle.³³ Formai szempontból legtöbbször elégia- vagy epigrammaformával találkozhatunk. Utóbbira példa Philipp Melanchthon verse is, aki szintén epigramma formában írta meg propemptikonját.³⁴

³¹ SZENCI MOLNÁR 1604.

³² SZENCI MOLNÁR 1611, 679. RMNy 1012.

³³ Lásd VIIDING 2002, 11.

³⁴ MELANCHTHONIS 1834-1860, 10: No. 9., 481.

A búcsúztatóversek kommunikációs helyzetéhez hozzátartozik a szerzők és címzettek társadalmi rangja is. A propemptikonokat ugyanis nem csak barátok vagy peregrinus társak írták, hanem akár magasabb ranggal bíró humanisták, professzorok is. A kiadványok címlapjain rendre az 'ab amicis et popularibus' formula olvasható (illetve ennek variánsai), vagyis a búcsúztatás írásban történő rögzítése összefüggésben állt a barátság kifejezésével. A kora újkori iskolázott réteg barátságfogalma inkább intézményesült gesztusokat és szokásrendszert takart. Arisztotelészi értelemben a barátság elsősorban erény, „vagy legalábbis szoros kapcsolatban van az erénnyel, s különben is, erre van a legnagyobb szükségünk az élet szempontjából.”³⁵ A búcsúztatónak egyszerre kell megfelelő módon szomorkodnia a távozás miatt, és lelkesen dicsőítenie a távozó képességeit.

A propemptikonra, és általában az alkalmi költészetre is jellemző, hogy költői képeik, toposzkészletük sok hasonlóságot, akár azonosságot is mutat. A mintául használt antik szerzők legtöbbször az oktatásból ismertek: Vergilius, Horatius és Ovidius. A búcsúztató általában egy közösség, jelen esetben gyakran a wittenbergi coetus nevében szólal meg a versekben. Azonban különbségek is bőven akadnak, a társadalmi szint, a versszerzés körülményei és annak célja ugyanis eltérhet.

A magyarországi diákok által készített propemptikonok elenyésző mennyiséget tesznek ki a wittenbergi nyomtatványok között. A magyarországi peregrinus diákok által készített búcsúztatások néhány kivételtől eltekintve ugyanolyan versformában – disztichonos elégiaformában – készültek, legtöbbször tartalmazzák a propemptikon tematikus elemeit. Ha kitekintünk az egykorú »propemptikon-piacra«, feltűnővé válik a tematikus meghatározásból fakadó rugalmasság, amely elsősorban abban jelentkezik, hogy a búcsúztatás változatos formákban, címzettekkel készülhetett el, ezek pedig egyszerűen a magyarországi diákok számára vagy nem voltak hozzáférhetők, vagy nem volt rá

³⁵ ARISZTOTELÉSZ 1997, 257.

sükségük. Formai és stilisztikai szempontból egy kaptafára készült kiadványok születtek a coetus körül. A következőkben azt szemléltetem néhány példán keresztül, hogy a propemptikon mennyiben módosul attól függően, hogy milyen feltételek mellett írják. Vagyis milyen lehetőségeket kínál az, ha a címzett nem magyarországi protestáns egyetemjáró diák?

Felekezeti tekintetében a magyarországi szerzőkhöz köthető propemptikonokra az jellemző, hogy nincs katolikus szerző a 16. században. Ez a tény nem jelenti azt, hogy kifejezetten protestáns jellegzetesség lenne a fontosabb életeseményekhez kötődő versszerzés,³⁶ inkább a katolikus egyház, a katolikus oktatás válsága eredményezhette azt, hogy egyelőre nem tudunk példát olyan magyarországi szerzőre a 16. századból, aki katolikus és propemptikon-kiadvány köthető hozzá. Azonban a németországi egyetemek közül nem csak a protestáns kötődésű intézmények ontották a ›Gelegenheitsdichtung‹ kategória alá sorolt szövegeket, és ezek között búcsúztatóversek is találhatók.

Egy 1566-os ingolstadti nyomtatványban három búcsúztatóverset olvashatunk, a búcsúztatók közül ketten a helyi egyetem professzorai is voltak. A kiadvány abból az alkalomból készült, hogy a címzett Ingolstadtból Rómába utazott. A versek szövegében az egyik visszatérő tematikus elem a vallási polémia, amely Luther tanait a lelket megfertőző ragálynak nevezi. Ezáltal csatlakozik a szöveg ahhoz a hagyományhoz, amely az eretneknek vélt tanokat azonosítja a pestissel, erre már az ókorból is vannak források.³⁷

Claviger ille pius, Divumque hominumque sacerdos
Innata nomen de pietate tulit.

³⁶ Johannes Sambucus gyűjteményes köteteiben számos alkalomra készült szöveg olvasható, de például a 17. század első felében a kiadványok címzettjei között van Pázmány Péter (RMNy 1160, RMNy 1547, RMNy 1590), lásd HELTAI 2008, 258–268.

³⁷ Luther tanításainak azonosítása a pestissel a 16. század 30-as éveitől adatolható a magyarországi forrásokban: vö.: SZILÁGYI 2022.

Heresium invictus quondam Pius extitit hostis
 Evulsit pestes vane Luthere tuas.
 Non ullis animo studiis vigilante pepercit,
 Ut docta fictos sterneret arte dolos.
 Itala testetur tellus, Romana loquantur
 Moenia, praestiterit quam pius iste fidem.³⁸

A fenti példában olvasható polémia nem egyedi. Ezt nemcsak a jól ismert szidalmakból tudhatjuk, hanem abból is, hogy a protestáns felekezetű szerzők éppen ugyanezekkel a kifejezésekkel érvelnek a katolikus egyház, és vezetője a pápa ellen, amennyiben megemlítik a búcsúztatásban.

Ah delenda vide vestigia dira Lutheri,
 Illyricamque luem et cui dant incendia nomen,
 Smidlinumque simul cui Spangenberglii astat,
 Atque alios plures, quos certo novimus hostes,
 Quos tu, si maneat, veris rationibus usus,
 Sicut ubique soles, solus devincere posses.
 Siste gradus Martine tuos, et comprime gressum
 Quod si tu properas alias peregrinus in oras,
 Quis mystes aderit, quis erit, quo praeside tuta
 Asservare fidem poterit Germania veram:
 Haeretici siquidem te nunc discedere gaudent,
 Si maneat nimio consument pectora luctu.³⁹

³⁸ [A kulcsok kegyes öre, az istenek és emberek papja a veleszületett kegyességről kapta a nevét. Az eretnekek legyőzhetetlen ellenségévé vált régen a jámbor ember, felszámolta halálos mētelyed, hazug Luther. Éber lélekkel semmilyen tudománytól sem tartotta távol magát, hogy lesújtson műveltségével a csalárd ármányokra. Itália földje tanúsítja és a római falak elmondják majd [neked], mekkora hitet tanúsított ez a kegyes ember.] VERT 1566, A₂^v.

³⁹ [Ó, nézd Luther rettenetes nyomait, amiket el kell törölni, vagy az illíriai ragályt, és azt, amelyiknek nevet a tűzvész ad; és Smidlinust, akinek Spangenberglii segít, és sokan másokat, akiket biztos ellenségként ismerünk. Ezeket, ha maradnál, az igaz érveket felhasználva, miként mindenben szoktad, egyedül legyőzhetnéd. Állj meg, Martin, lassíts léptedet: ha idegen földre mész, hol

A szöveg szerint a diák távozása egyet jelent az eretnekek ideiglenes győzelmével, a maradás pedig ugyanezek szomorúságával. A búcsúztatóverseknél bevett elem, hogy a versszerzők megpróbálják rábeszélni a címzettet a maradásra, és noha a szerzők általában a baráti köteléket használják fel érvként, a fenti példában a búcsúztató mégis a felekezeti ellentétekkel győzködi a címzettet.⁴⁰ A vers a távozás mindkét aspektusát megmutatja, amely annak is köszönhető, hogy a propemptikon nem a hazatérés, hanem a továbbutazás alkalmából íródott. A peregrinációs út hozzájárul ahhoz, hogy a címzett Krisztus tanítását kövesse, és az eretnekek győzelme mindössze ideiglenes lehessen. A búcsúztatás nem véletlenül zárul azzal, hogy visszavárják a távozó diákokat.⁴¹

A propemptikonnak olyan változatait is ismerjük, amelyek nem vallási vitára használják fel a szövegtípust, hanem egy bibliai textust alakítanak át búcsúztatássá. Johann Stigel Wittenbergben tanult, és később koszorús költő is lett. Összegyűjtött versei között több olyan epigramma is található, amelyeket lehet propemptikonnaként olvasni. 1577-es kötetében a *Micae biblicae* címet viselő egységben a bibliai szövegeket írja újra epigramma formában.⁴² Egy évtizeddel korábban megjelent, 1566-os gyűjteményében pedig a XXIII. zsoltár propemptikon-átírására buk-

lesz a pap, akinek védelmében Germania biztonságban őrizné meg az igaz hitet. Az eretnekek most örvendeznek, hogy elmész; bezzeg ha maradnál: a szívük szakadna a szomorúságtól.] Uo., A₄^v.

⁴⁰ A római utazást nem mindig társítják a polemikus megfogalmazással. Szintén ingolstadt kiadványban olvashatók a következő sorok: „Tete animi vis maior agit, te raptat avitae / Religionis amor, iuvat ire et cernere coram/ Romani ora Patris, quem coetus ubique piorum / Supremum terris caput agnoscitque colitque / Nec dubitat sacris ultro ferre oscula plantis.” [Téged azonban nagyobb buzgalom hajt, elragad az ősi vallás iránti szeretet, örvendezel az útnak, és hogy személyesen láthatod a római Szentatyát, akit a kegyes emberek gyűlekezete szerte a földön legfőbb vezetőjeként tisztel és elismer, és nem habozik önként megcsókolni a szent lábakat.] MENZEL 1570, A₂^v.

⁴¹ „... Ad patrum normam sequitur vestigia Christi,/ Verus Apostolico laudandus in omnibus ore. / Nunc eat et redeat fortunatissimus ad nos.” [Az atyákat követve lép Krisztus nyomába, valóban dicsérje mindenki apostoli szóval: menjen hát és térjen vissza hozzánk szerencsésen.] GAMERIUS 1566, A₄^r.

⁴² STIGEL 1577, 70.

kanhatunk:⁴³ A kötetben a zsoltár többféle parafrázisát is közli a szerző, a propemptikon a 'Loci ex Psalmi' egységben helyezkedik el (*Propempticon ex Psalmo XXIII*).

Ipse Deus pastor meus est, me ducit euntem,
Nil mihi praesidii, copia nulla deest.
Gramine meo laeto prope fontem pascit amoenum,
Hinc animae recreat viscera tota meae.
Iustitiae servante suae me tramite ducit,
Inde viae metuo nulla pericla meae.⁴⁴

A zsoltár szövegéből Stigel az útra és az utazás során tapasztalt isteni gondviselésre összpontosít, amikor búcsúztatáshoz társítható epigrammaként gondolja újra a textust. A másik változat a kötetben egy zsoltárátirat (összesen 38 sor), amelynek 3 sora egy az egyben átkerült a propemptikon-átíratba, azonban a szövegeken látszik, hogy a két feldolgozás eltérő céllal készült, a szerző pedig ehhez alakítja a versnyelvet.

A következő példa egy 1576-os magdeburgi kiadvány, amely kilenc verset tartalmaz. A Wittenberg felé vezető utazást megörökítő szövegek erősen mitologizáló jelzőkkel említik az egyetemvárost, ez utalhat arra, hogy Wittenbergnek volt egy bevett szöveges megjelenítése. Felmerülhet a kérdés, hogy a Wittenbergbe történő utazás milyen jellegű: hazatérés, vagy éppen ellenkezőleg, oktatási céllal tervezett út? Biztos választ Arnoldus Stendalius verse szolgáltat, amely egyértelműen az oktatási célú utazásnak nevezi:

⁴³ STIGEL 1566, oldalszám és ívjelzés nélkül.

⁴⁴ „Az Úr az én pásztorom, vezet utamon, / Sem ortalom, sem élelem nem hiányzik. / Földemen, a szép forrás mellett legel füvet. / Ettől lelkem legmélye is teljesen felfrissül. / Igazságának szolgálatára vezet az ösvényen / Ezentúl semmitől sem félek az úton.” Uo.

Sed quia me retinet Magdeburgense Lycaeam,
At te iam dudum Leucoris ora vocat:⁴⁵

Az utazást Johannes Belida versében a tél elmúlása előzi meg. A szövegben a természeti változások együtt járnak azzal, hogy ismét elérhetővé válnak a művészetek. Az évszakok körforgása nyomatékositja a versben azt, hogy hosszú távú változásról van szó.⁴⁶ Viszont az emlékezés a szövegben nem lehetséges, a címzett elődeit elfelejtették:

Vel quae lascivi dat Musa iocosa Catulli,
Dicere vel numeros culte Tibulle tuos.
Et quoscunque alios Musae docuerunt canorae
Temporis anxietas quos meminisse vetat.⁴⁷

Az idézet első két sora eredetileg a században népszerű neolatin költőtől, Janus Secundustól származik, amely elégiáinak 3. könyvében található, A tavaszról (*De vere*) című versében. Belida változata nem tisztázza a búcsúztatás és az emlékezet viszonyát, a korábbi tanítványok elfelejtése értelmezhető *vaticinatio ex eventuként* is, vagyis hogy a címzett sorsa ugyanígy a felejtés lehet, mint a Múzsák korábbi híveié. Ez a lehetőség megkérdőjelezi a peregrinációs út célját, a szöveg pedig nyitva hagyja a problémát. A búcsúztatás a baráti kötelék tárgyalásánál sem az emlékezetre épít, hanem egy jövőbeli visszatérés vagy viszontlátás reményére. A záró sorokban a szerző a távollétet használja fel, hogy beteljesítse a barátsághoz tartozó kötelességeket, ezzel az *amicitia* humanista, távoli barátság-fogalmát használja fel.⁴⁸ A kiadvány

⁴⁵ [Noha engem marasztal a magdeburgi iskola, téged már régóta hív a wittenbergi vidék.] STENDALIUS 1576, B₁^v.

⁴⁶ Vö.: KNAPP 2014.

⁴⁷ [Akár a pajzán Catullus enyelgéseit, akár a te verseidet, művelt Tibullus, adja szavalni a Múzsák; s mindenki mást, kiket a dalnok Múzsák tanítottak, ám akiket az idő szűke miatt nem említünk.] BELIDA 1576, A₄^r.

⁴⁸ [Még magát Belidát is meghatja távozásod, aki théseusi szívvel kötött veled barátságot.] Uo., A₄^v.

átgondolt szerkezetét mutatja, hogy a versek utalásokat tesznek a többi szövegre is, például Belida és a távozó diák barátságát a következő búcsúztatás is említi:

Discessu quin ipse tuo Belida movetur,
Qui tibi Theseo pectore iunctus erat.⁴⁹

Az alkalmi szövegek nyomtatott kiadásai olvasásra készülhetnek, arról elvétele maradt feljegyzés, hogy az alkotások elhangoztak-e élőben is. Egy 1595-ös keltezésű jénai kiadvány, amely az *Epos propempticon* címet viseli,⁵⁰ eltér ettől a gyakorlattól. Az alkalmakra készített nyomtatványok között igen rövid terjedelmű, hiszen mindössze egy oldalnyi, összehajtvá tárolható lapról van szó. A vers apropóját az adta, hogy a magas rangú címzettek hazahívták a jénai egyetemről. A szöveg igen általános érveket alkalmaz a búcsúztatáshoz, viszont apró adalékkal szolgál a propemptikonok forgalomba hozásáról. A *scripsi*, *dixi* vagy *finis* kifejezések helyett a *cecini* olvasható a lap alján. Természetesen ez nem konkrét adat arra, hogy nyilvános keretek között olvasták volna fel a szöveget, így performatívvá téve a búcsúztatást. Ellenben a megfelelő rangú címzett esetében az egyetemi ünnepek leírásai között találhatunk nyilvánosság előtt zajló felolvasásra példát, így nem kizárt, hogy a nemesifjakat ünnepi körülmények közepette bocsátották el Jénából.

Egyetlen változatot említenék még a propemptikonok közül, mégpedig a neolatin költő Paul Schede Melissus munkáját, amelynek címzettje nem távozó diák, hanem útnak induló főrangú hölgy. A nyomtatványban két szöveg olvasható, a címlapon a 'propempticon' megjelölést találjuk, míg a versek előtt a *melos* (dal) szerepel, a dalformát egyébként is kedvelte a heidelbergi korszorús költő. A címzett előkelő származású hölgy, ám a búcsúztatás érvei ahhoz igazodnak, hogy milyen jövő vár rá. Az utazás

⁴⁹ Uo., jelzés nélkül.

⁵⁰ PRAETORIUS 1595.

célja a házasságkötés volt, ebből következik, hogy a távozó menyasszony dicsérete a hitvesi feladat beteljesítésére összpontosít:

Hinc procreabis pignora liberos
Laudata, priscæ progeniem domus:
Hinc in futuros aggregabit
Se cumulatus honos nepotes.⁵¹

A példából látható, hogy a propemptikon szövegtípusát változatos helyzetek és körülmények alakították, a későbbiekben pedig láthatjuk, hogy a Wittenbergben tanuló magyarországi diákok szintén egy olyan típust alakítottak ki, amely leginkább alkalmazkodott körülményeikhez.

⁵¹ [Itt fogannak majd benned drága zálogként gyermekeid, az ősi ház új nemzedéke; Itt gyarapszik majd a megbecsülés a jövőndő unokák számára.] SCHEDE MELISSUS 1593, A₂^v.

AZ 1560-AS ÉVEK ELEJE WITTENBERGBEN: AZ ELSŐ BÚCSÚZTATÓK

Az a szokás, hogy főuraknak vagy politikusoknak könyveket, verseket dedikálnak annak reményében, hogy kiadási lehetőséghez, pénzügyi támogatáshoz, vagy éppen álláshoz jutnak a szerzők, nem volt újkeletű, már az ókori szerzők is utalnak erre a gyakorlatra. A kora újkorban a patrónusok és kliensek hálózata fontos szerephez jutott, egy-egy család vagy szervezet hatalmát érzékeltette a támogatottak nagy száma. Kiváló példa erre például a 15. századi Firenzében a Medici család gyakorlata. Szikszai Fabricius Balázs is hasonló módszert alkalmazott a pénzszerezésre wittenbergi tanulmányai során, amikor testvérével, Szikszai Fabricius Demeterrel egy időben tartózkodott az egyetemen.

A peregrinációs út előtt viszont nem ugyanazt a pályát követte a két testvér. Szikszai Fabricius Balázs Kassán kezdte meg tanulmányait,¹ utána Nagyidán töltött be rektori tisztséget. Perényi János nevelőjeként Bártfán töltött két évet, ezt követően Sajtószentpéteren ismét rektor lett, hogy a település akkori lelkésze, Kakas György Wittenberg felé indítsa el. Kakas nemcsak Sajtószentpéter lelkészeként maradt meg az utókor emlékezetében, hanem a wittenbergi coetus alapító tagjaként és első senioraként, ez utóbbi tisztséget 1555-ben nyerte el.² A coetus alapítása utáni első években a matrikula alapján mindössze néhány új tag lépett be a társaságba, 1557 vége az első olyan időszak, amikor 16 új név került feljegyzésre, köztük Szikszai Fabricius Balázsé is. Szik-

¹ SZABÓ A. 2017, 245–248.

² Uo., 157.

szaik 1558 októberében érkezett Wittenbergbe,³ később a diáktársaság seniori tisztségét is betöltötte 1559 decembere és 1562 között.⁴ Testvére, Szikszai Fabricius Demeter három évvel később, 1561-ben jegyezte fel a nevét a coetus matrikulájába.⁵ Ő ugyanis 1557-től Gyulán működött rektorként, hogy innen valószínűleg a várkapitány Kerecsényi László és Massay Imre nemesúr támogatásával induljon Wittenbergbe. Bátyjához hasonlóan seniorként fejezte be tanulmányait Wittenbergben 1563-ban.⁶

Szikszai Fabricius Balázs seniori ideje alatt érkezett az egyetemre Mágocsy András, akit nagybátyja, Mágocsy Gáspár taníttatott.⁷ A Mágocsy család mecénási tevékenységéről, udvartartásáról Szabó András kutatásainak köszönhetően van teljesebb képünk. Amit ezek alapján tudunk: a két Szikszai kapcsolatának a kezdete a Mágocsy családdal valószínűleg Wittenberghez kötődik, bár Szikszai Fabricius Demeter ismerhette Mágocsy Gáspár unokaöccsét korábbiól, mégpedig gyulai rektorsága idejéből is. Szikszai Fabricius Balázs Wittenbergben lett Mágocsy András tanára, együtt indultak vissza Magyarországra 1562-ben. Valószínűsíthető az is, hogy Szikszai Fabricius Balázs először Tornán tartózkodott valamennyit, ez a település nem sokkal korábban lett a Mágocsy család székhelye, továbbá a Mágocsyak ajánlották be Perényi Gáborhoz, így került első ízben Sárospatakra tanárként. A testvérek patrónusai között további kapcsolatot jelentett, hogy Mágocsy Gáspár második felesége Massay Imre lánya, Massay Eulália volt.

Ennek a jól felismerhető kapcsolati hálónak a dokumentuma az az 1562-ben megjelent verses köszöntő (*genethliacon*), amely Mágocsy András születésnapját örökíti meg.⁸ Ugyanebben az évben nyomtattak ki egy propemptikon-kiadványt Szikszai Fabrici-

³ FOERSTEMANN 1841, 350.

⁴ SZABÓ G. 1941, 88.; SZABÓ A. 2017, 245–246.

⁵ SZABÓ G. 1941, 134.

⁶ Uo., 88.; SZABÓ A. 2017, 248.

⁷ SZABÓ A. 2017, 189.

⁸ CARMINA 1562., VD16 ZV 21989.

us Balázs és Mágocsy András távozására,⁹ a következő évben pedig megjelent Szikszai Fabricius Demeter búcsúszása (*apobaterion* és *epibaterion*) Wittenbergtől.¹⁰

A coetus kezdeti működéséhez kapcsolódó szövegek közül maradt fenn korábbi is, például Csabai Mátyás 1556-os encomiuma Dobó Istvánról,¹¹ viszont búcsúztató szövegek először ebben az évben készültek, a Szikszai-testvérek munkái mellett 1562-es keltezésű Huszti Máté¹² kiadványa is. A következő évben Kecskeméti Agricola János adott ki két propemptikonkiadványt,¹³ amelyből az egyik elvesztett, 1564-ben pedig újabb két kiadvány bocsátotta útjára a nemesi származású Horváth Gáspárt,¹⁴ ezek közül szintén lappang az egyik.

A Szikszai Fabriciusok genethliaconja és a propempticonja ugyanabban a kolligátumban található, kétszer is szerepelnek a gyűjteményben.¹⁵ Korábbi tulajdonosról nincs adatunk, és a kolligátum tartalma alapján tudatos szerkesztésről sem beszélhetünk. A *genethliacon*, a *propempticon*, az *epibaterion* és az *apobaterion* szövegtípusai mind a szerencsekívánatok közé tartoznak.¹⁶ A *genethliacon* születésnap-i köszöntő,¹⁷ a *propempticon* a távozók búcsúztatása,¹⁸ az *epibaterion* az utazók búcsúszása,¹⁹ az *apobaterion* pedig az otthoniak köszöntése.²⁰

A *genethliacon* leírása Scaliger poétikájában közvetlenül az *epithalamion* után található, mivel a házasságot követően a gyermekek születésénél fontosabb esemény nincs. A születésnap-i köszöntők tartalmával kapcsolatban azt írja, hogy a felmenőkről és

⁹ PROPEMPTICA 1562, VD16 ZV 21990.

¹⁰ SZIKSZAI FABRICIUS 1563, RMK III 524.

¹¹ RMK III. 437.

¹² SZABÓ A. 2017, 155.

¹³ Uo., 170–171.

¹⁴ Uo., 154.

¹⁵ A kolligátum az Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen Anhalt állományában található. Jelzet: Halle (Saale) AB 153028 (43).

¹⁶ Philippus Ludovicus Piscator poétikáját idézi BÁN 1971, 31.

¹⁷ SCALIGER 1561, III.102.

¹⁸ Uo., III. 104.

¹⁹ Uo., III. 106.

²⁰ Uo., III. 107.

a gyermek jövőjéről is szólni kell a szövegben. Ezek a kitételek egyértelművé teszik Vergilius IV. *eclogájának* a hatását, Scaliger pedig számos további antik szerző példáján keresztül illusztrálja a születésnap köszöntő megírásának helyes módját. Továbbá hangsúlyozza a nemzetség szerepét, és annak fennmaradását is. A genethliaconokat nem csak élő személyek köszöntésére használták fel, a magas rangú személyek köszöntése mellett a bibliai ihletésű darabok sem ritkák, de írtak verseket a világ születésére is.²¹ 1578-ban, Wittenbergben Szepesi György is megjelentetett egy kiadványt, amely Jézus Krisztus születését verseli meg, természetesen pártfogójának ajánlva a munkát.²²

A Mágocsy Andrásnak címzett genethliacon-kiadvány összesen három verset tartalmaz, Szikszai Fabricius Demeter egy görög, míg Szikszai Fabricius Balázs egy görög és egy latin vers szerzője. Ez utóbbi munka két, jól elkülöníthető részre bontható, a szöveg nagyobbik része ugyanis Szent Andrásnak, Jézus egyik apostolának az élettörténetét verseli meg, míg a zárlatban ezt Mágocsy András eddigi életéhez kapcsolja a szerző. A születésnap köszöntő Márk és Lukács evangéliumának narratíváját követi, amelyek szerint András Péter társaságában halászott, amikor elhívták apostolnak. András apostol először Keresztelő Szent János, majd Jézus tanítványául szegődött, hátrahagyva korábbi életét és foglalkozását azért, hogy az Úr fiát szolgálhassa. A szöveg átveszi azt a hagyományt is, amely egy későbbi időpontban Szkítiába helyezi az apostolt. A Mágocsy család a vers elején és végén is említésre kerül, azonban részletesebb dicséretbe nem bocsátkozik a szerző. Érdeemes kicsit közelebről szemügyre venni a köszöntés módját. A névnap és a születésnap eseménye nem különült el élesen, az ünneplésre gyakran annak a szentnek a napja szolgált, amelyről az ünnepelt a nevét kapta: Szikszai Fabricius Balázs alá-

²¹ Például: Jan ZVOLSKY, „Genethliacon mundi, eodem Jano a Suola equite ac Iure-consulto autore”, in *Alphabetum Theologicum sive tropi, veteris perindeque Novi Testamenti, e Dionysio Areopagita, Gregorio Magno, aliisque probatissimis veterum summa fide collecti* (Hagenau: Johannes Secerius, 1531).

²² SZABÓ A. 2017, 238. Pártfogója Fodor Péter debreceni polgár volt.

írása alatt olvasható az a megjegyzés, hogy Szent András napjára készült a szöveg („in die S. Andrae faciebat”).²³ A névazonosságon túl az is az újszövetségi motívum felhasználása mellett szólhatott, hogy András apostol életét és mártírhálálát jól lehetett alkalmazni egy peregrinus diáknak szánt szöveg esetében. Az oktatási célú peregrinációt Isten dicsőségére folytatták az arra vállalkozók, így Szent András engedelmes magatartása, az, hogy habozás nélkül követte Isten parancsát példaként szolgálhatott a peregrinus diákok számára: „Andreas monitis novi Magistri / Paret, Bethsaidae domos avitas / Linqvit, recteque quo...”²⁴

A nyomtatvány készültkor elvileg Szikszai Fabricius Balázs még nem volt pártfogoltja a Mágocsy családnak, így nem biztos, hogy ez a későbbi kapcsolat magyarázza a szöveg létrejöttét, viszont a görög és latin tanulmányokhoz felhasználhatták ezeket a verseket. A szöveg létrejötté egyszersemind hozzájárulhatott ahhoz, hogy a patrónusi kapcsolat hivatalossá váljon a későbbiekben, hiszen a vers többek között azt is megörökíti, hogy Szikszai Fabricius Balázs görögre tanította Mágocsy Andrást. A címlap szerint 1561-ben írták és 1562-ben, vagyis Szikszaiék hazatérése után nyomtatták ki a születésnapj köszöntést, így a patrónusi viszony lehet a magyarázat arra, miért lett egyáltalán kinyomtatva a szöveg.

Amíg a születésnapj köszöntés viszonylag szűkszavúan méltatja Mágocsy Andrást, addig részletesebben tér ki érdemeire Szikszai Fabricius Demeter búcsúztatása 1562-ből.²⁵ A 'nobilitas' kifejezés először a származás nemességére utal a szövegben, majd a tanulmányok említése adja meg a lehetőséget, hogy a búcsúztató az erények által szerzett nemességet is Mágocsyhoz rendelje. A búcsúztatásban nem Mágocsy utazására reflektál Szikszai Fabricius Demeter, hanem a 'virtus' és a 'nobilitas' kerül abba a helyzetbe, hogy elinduljon, míg az ifjú nemest csak a vers zárlatában

²³ SZIKSZAI FABRICIUS B. 1562, A₃^v.

²⁴ [András engedelmeskedik az új tanító utasításainak, elhagyja a bethsaidai ősi házat, és helyesen ...] Uo., A₂^r.

²⁵ Uo., A₃^r–A₄^r. A nyomtatványról korábban: MÓRÉ 2016.

említi, így biztosítja a szerző, hogy a 'nobilitas'-ra vonatkozó sorokat Mágocsyhoz kapcsolja az olvasó. Ezekben a sorokban a bolyongás és a bolyongás elkerülése az a tematikus elem, ami folyton visszatér, így a nemesség, az erény és a szorgalom fogalmai is ennek viszonylatában nyerik el lehetséges értelmüket.

A szorgalom a szövegben nem csupán a tudás nemességét adja a távozó diáknak, hanem egyben a félelem ellenszerévé is válik, a félelem ugyanis a hazaút veszedelmei miatt jelentkezhet. Mágocsy András a megingathatatlan erény birtokosaként tér haza, azért, hogy Krisztus vezetésével háborúba induljon. A hazatérés pillanatát nem a földterület megpillantása, és az ennek hatására elinduló könnyáradat jelzi, hanem az édesanya ölelése, és az otthoni fogadtatás: „Te geminis mater generosa redintegrat ulnis, / Cum datur huic vultus cernere posse tuos.”²⁶

A kiadvány nemcsak Mágocsy András búcsúztatását örökítette meg,²⁷ ugyanis a szövegek egy részének útítársa, Szikszai Fabricius Balázs – ekkor még a diáktársaság seniora – is címzettje. Huszti Máté a távozást úgy jeleníti meg²⁸ mint romlást, ársaságot eredményező döntést, és azzal igyekszik maradásra bírni Szikszai Fabricius Balázst, hogy nagy részletességgel mutassa be a hazai reménytelen állapotokat. A szöveg középpontjában nem a háborús helyzet áll, noha Huszti nem mellőzi a magyarországi helyzet érzékeltetését. A versekben gyakran szerepel a barbár ellenségként a géta nép, amely egy trák eredetű törzs volt, és Traianus hódította meg őket a 2. században. Huszti a gétákat egy sorpár erejéig említi, ahogy a hazaérkezést jelző látvány sem idilli: „Atque volente Deo tandem rura videto / Quae per pestiferos sat lacerata Duces.”²⁹ A búcsúztatás leginkább Szikszai Fabricius tanulmányait és képességeit dicséri, a szövegtípus konvencióinak megfe-

²⁶ [Nemes édesanyád karjai átölelnek, mikor viszontláthatja orcád.] SZIKSZAI FABRICIUS D. 1562b, A₃^v.

²⁷ További szerzők: Huszti Máté, Szikszai Hellopoeus Bálint.

²⁸ HUSZTI 1562a, A₄^v–B₂^v.

²⁹ [Végül, ha Isten is úgy akarja, viszontlátod a dögvészes hadak miatt meggyötört hazádat] Uo., B₂^v.

elve a búcsúztató belátja, hogy a tiltakozás hasztalan, mivel engedelmeskedni kell az Isten által kijelölt feladatnak. „Cogere non nostrum est, potius parere necesse est/ Insuper ingenio linquere cuncta tuo.”³⁰ A szöveg feladata, ahogy sok búcsúztatásban olvasható, az emlékezet megalkotása lesz: „Caetera si memorem simili ratione notanda, / Plurima verba tibi quottidiana ferent”,³¹ a propemptikon a hátrahagyott társakban a visszatérést nyomtatékosítja, erre emlékeznek majd.

Husztival ellentétben Szikszai Fabricius Demeter a testvér pozíciójából búcsúztatja Szikszai Fabricius Balázst,³² vagyis nem a közösség szószólójaként fogalmazza meg a távozás felett érzett keserűséget, hanem testvérként, E/1. személyben: „Hanc frater dilecte paras accedere terram.”³³ Szikszai Fabricius Demeter ennek révén sikeresen aknázhatja ki a testvéri szeretet példajaként Intaphernes feleségének történetét, amely Hérodotosznál olvasható: amikor összeesküvés miatt a perzsa uralkodó, Dareios Intaphernes egész családját ki akarta irtani, a hitves könyörgése megghatotta. A feleség Dareiostól azonban nem férje, vagy gyermekei életét kérte, hanem bátyját: gyermekei még szülehetnek, azonban szülei már nem élnek, így bátyja nem pótolható családtag.

A szerző a veszteséget elsősorban azzal a panasszal érzékelteti, hogy nem láthatja testvérét. A látás, a látvány egyrészt a távolság miatt lehetetlenül el, azonban a könnyek is elhomályosítják a szemét, így válik teljessé a sírva búcsúzó családtag toposza a szövegben. A mélységes bánat miatt újra és újra elinduló könnyeket el tudja fojtani, mert belátja, hogy testvére egy nagyobb horderejű parancs miatt indul haza. Tanítói pályája a haza javára válik, amelyet Szikszai Fabricius Demeter szent útnak nevez: „Te repetit patriae splendor, generosaque pubes/ Te duce iam tempus

³⁰ [Mi nem kényszeríthetünk, inkább engedelmeskednünk kell és a te döntésedre hagyni mindent.] Uo., B₁^r.

³¹ Uo., B₁^v.

³² SZIKSZAI FABRICIUS D. 1562b

³³ [Drága bátyám, erre a földre készülsz visszamenni] Uo., A₂^r.

ponere in arte cupit. / Sacra via est equidem quam captas...”³⁴
 A propemptikonban felbukkan Buda is, mégpedig a török veszedelem tárgyalásával kapcsolatban. A részlet abból a szempontból érdekes, hogy az 1560-as években született szövegekre jellemző, hogy említik Budát, később ez elmarad a versekből. Ez összefüggésben állhat azzal, hogy viszonylag közeli eseménynek tekinthető annak elfoglalása. Már Huszti Máté is gyászosan emlegeti Buda elestét a Joannes Clypeatorist búcsúztató szövegében:³⁵

O quoties et quam tristi sermone profatus

Narravit casus Buda dolenda tuos.

Tota Monarcharum cessabunt acta potentum.³⁶

Huszti Máté szövegéhez képest részletesebben tárgyalja Buda vesztét Szikszai Fabricius Demeter. A vers a török térhódítás említésével kezdődik, amely nem csak a várost tette tönkre, hanem az egyházat is. Amíg Huszti Máté elmesélhetőnek nevezi az eseményeket, addig Szikszai Fabricius éppen az ellenkezőjére utal, amikor arról ír, hogy nincs olyan dolog, aminek említésével a szörnyűségeket érzékeltetni tudná, a török által képviselt veszedelem, valamint a Budán végzett pusztítás a nyelv által közvetíthetetlen tapasztalatként jelenik meg a propemptikonban.³⁷ Ezért nem is próbálkozik Szikszai a tragédia ábrázolásával, hanem a budai vár műalkotásai közül egy szoboregyüttest ír le, amely Herkules

³⁴ [Szép hazád visszahív és a nemes ifjúság a te irányításod alatt szeretné a tudományt szentelni idejét. Szent út az, amin haladsz] Uo.

³⁵ Hazatérése után Mezőtúron volt pap. SZABÓ A. 2017, 110.

³⁶ [Hányszor és milyen szomorúan emlegette fel a téged ért fájdalmas csapásokat, Buda. Elmaradnak immár a hatalmas királyok cselekedeteiről szóló történetek.] HUSZTI 1562b, A₃^r. RMK III. 502.

³⁷ „Nil nisi sunt lacrymae, fremitus, cordisque dolores, / Horror et imperii turbi-da forma subest. / Adde quod a multis horrendae causa ruinae / Nescitur, tanti quae sit origo mali.” [Nincs már, csak könnyek, zokogás és keserű bánat, amely alatt a rémület és kaotikus zsarnokság rejtezik. Sokan nem ismerik azonban e rettenetes romlás okát és hogy honnan ered e balvégzet.] SZIKSZAI FABRICIUS D. 1562b, A₁^v.

mellett Dianát és Apollót ábrázolja.³⁸ A Mátyás-korban elkészült szobrokról elég részletes leírások maradtak fenn a 16. századból, azonban ezek közel sem egységesek.³⁹ Az a hagyomány, miszerint három szobor állt a budai vár udvarán Paolo Gioviohoz köthető, aki 1531-ben még kettő, 1552-ben pedig három szoborról tudósított.⁴⁰ Többen átvették a téves megállapítást, ezt ismerhették a Bonfini-kiadások előtti években a magyarországi diákok is.

Szikszai Fabricius Demeter egy évvel később, 1563-ban indult haza, számára nem készült búcsúztató kiadvány, hanem ő maga búcsúzott. Ennek köszönhetően verse mindössze futólag említi Mágocsy Andrást. A fennmaradt szöveg 1563. augusztus 6-át jelöli meg a távozás és a búcsúzás napjaként, és a wittenbergi búcsúzás mellett az otthoniakat is köszönti a szöveggel Szikszai Fabricius Demeter. A címlap szerint egyszerre epibaterion és apobaterion is a búcsúzás. A két szövegtípust külön-külön tárgyalják azok a poétikai munkák, amelyek kitérnek rá – Julius Caesar Scaliger és Jacobus Pontanus: az epibaterion olyan beszéd, vagy vers, amelyet a hazatérő mond el, amikor visszaérkezik. „Cum quis longam post peregrinationem, aut diuturno postliminio in patriam reversus esset, certa die civibus convocatis aut habebat orationem: aut canebat carmen: de illustribus viris dico.”⁴¹ Az epibaterionban a

³⁸ „Namque Colossus erat prisco fabricatus honore, / Translatusque tuis incluta Buda focus. / Stabant Herculei Rutilantia marmora vultus, / Clavaque cum scuto cum colubrisque Leo. / Stabat Apollo sua cithara, rapidisque sagittis, / Inde Pharetratae stabat imago Deae. / Herculis at pedibus quae cochlea subiacet, astu / Ad byzantiacas est ubi rapta plagas. / Caesar ovens ebori imperium cum fudit inesse / Huic parti reliquas annumerare cupit.” [Antik mintára készült egy óriási emlékmű, amit hajlékodból elvittek, híres Buda. Itt állt egykoron Herkules vöröslő szobra, pajzsosan, buzogánnyal, az oroszlánnal és a kígyókkal. Ott állt még Apolló lantjával és sebes nyilaival, valamint a tegzes istennő szobra. A kutat azonban, amely Herkules lábánál volt, csellel a bizánci partokra lopták; a szultán örvendezett az elefántcsontszinűnek és mivel jól tudta, hogy a hatalma is megvan hozzá, megkívánta a többi is, hogy ehhez csatolja.] Uo.

³⁹ Mátyás uralkodói reprezentációjában elfoglalt jelentőségéről, valamint Herkules szerepe az antiturcica irodalomban: MÍKÓ 1991

⁴⁰ Ezzel kapcsolatban lásd MÍKÓ 2000, 44–46.; valamint Buzás 2010, 7.

⁴¹ [Amikor valaki hosszú utazás után, vagy hosszas távollét után érkezik vissza hazájába, egy meghatározott napon az összehívott polgároknak vagy beszédet tart,

hazatérő köszönetet mond Istennek, majd dicséri hazáját, és a polgárokhöz fordul. Az apobaterion éppen ellentétes céllal születik, a távozást örökíti meg. „Contra, apobaterion carmen erit: quo discedentes utuntur. Discedimus autem aut patria, aut ab aliena. Si a patria, aut officii, aut peregrinationis, aut exilii causa. Si ab aliena, aut ad aliena, aut ad patriam.”⁴² Pontanus a Scaligernél olvasható meghatározásokat követi, mindkét szövegtípust a panegyricuson belül ismerteti.⁴³

A szöveget elsősorban a Gyula városára vonatkozó ismeretek felől aknázták ki, Gyula jelenti a kiindulópontot egy 1989-es írásban is, amely a *Békési Élet*ben látott napvilágot.⁴⁴ A cikkszerző által „Gyula-tetralógiának” nevezett négy szöveg közül Szikszai Fabricius Demeter két versét tárgyalja részletesebben, azonban ismertetése és rövid elemzése nem érvényesíti a kora újkori poétikai kategóriákat. A búcsúzóverssel kapcsolatban felhívja a figyelmet arra, hogy két nagyobb egységből áll, ezeket Wittenberg- és Gyula-tétel néven említi. A szerző másik megfigyelése pedig a vers ellentétekre épülő szerkezetére vonatkozik. Ami miatt mégis érdemes kitérni erre a cikkre, az a másik, Szikszai Fabricius Demeternek tulajdonított szöveggözlés. A szövegnek csupán a magyar fordítását közölte a cikkben, viszont a lábjegyzetek között szerepel az eredeti forrás is. A latin szöveget Bunyitay Vince adta ki, azonban ez egy javított állapotot örökít meg, ugyanis a kézirat csonka volt, a kiadó pedig kiegészítette, ahol szükségét látta.⁴⁵ Pánczél cikkében

vagy verset mond: nevezetes emberekre vonatkozik.] SCALIGER 1561, III. 106.

⁴² [Ellentéte az apobaterion: ezzel a távozók élnek. Távozhatunk pedig otthonról, vagy idegen helyről. Ha otthonról indulunk vagy meghatározott céllal, vagy tanulmányút, vagy száműzetés miatt tehetjük. Ha pedig idegen helyről, akkor vagy egy másik helyre, vagy haza indulunk.] Uo., III. 107.

⁴³ „Apobaterion, est carmen, quo discedentes alicunde utuntur. Epibaterion est carmen, quo reditus longam post peregrinationem, aut diuturno postlimino in patriam celebrantur.” [Az apobaterion olyan vers, amit a valahonnan távozók használnak. Az epibaterion pedig olyan vers, amivel a hosszú utazás vagy hosszas távollét után hazatérőt ünneplik.] Uo., III. 107.

⁴⁴ PÁNCZÉL 1989.

⁴⁵ BUNYITAY 1890–1891

lelőhelyként a debreceni Református Kollégium Könyvtárát nevezi meg, mégpedig a Sinai-állományt, viszont jelzet nélkül. Bunyitay Vincénél sem szerepelnek egyértelmű adatok a forrásra vonatkozóan, és azzal kell szembesülnünk, hogy a Sinai-gyűjteményben és a Református Kollégium Könyvtárában sincs ilyen nyomtatvány, sem kézirat.⁴⁶ A szöveg, amelynek eredetije egyelőre kallódik, 1561-es, vagyis Szikszai Fabricius Demeter wittenbergi útja előtt készülhetett, és Kerecsényi László gyulai főkapitány kinevezése szolgáltatta az alkalmat a versírásra. Ez az adat szintén arra utal, hogy a wittenbergi peregrinációs utak nyomtatott szövegek előállítására adtak alkalmat, viszont kéziratos változatban korábban is írhattak gyakorlásképpen a diákok verseket.

Visszakanyarodva a fennmaradt búcsúzásokhoz, ezekben a poétikai konvencióknak megfelelően a szerzők általában Wittenberget felmagasztalták, míg a hazatérés fő bizonytalanságát az adta, hogy a magyarországi körülmények reménytelennek tűntek. Mivel Szikszai arra vállalkozott, hogy olyan verset ír, amely egyszerre felel meg az apobaterion és az epibaterion feltételeinek, így két feladatot kellett teljesítenie: el kellett búcsúznia Wittenbergtől, valamint üdvözlőnie kellett saját hazatérését. Ezért Gyula esetében is laudációról beszélhetünk, sőt a vers súlypontja el is tolódik Gyula dicsérete felé. Szikszainak további indokot szolgáltat a dicséretre Kerecsényi László patrónusi tevékenysége, emiatt is indokolt a város végvári szerepét feltüntetni a szövegben. Másik pártfogója Massay Imre volt, a hozzá intézett sorok egyrészt arra utalnak, hogy Szikszai már korábban is írt hozzá verseket, másrészt a búcsúzó maga tesz különbséget saját poétikai képzettsége alapján a korábbi versek és jelen szöveg között. Célja a tudós költészet eredményeinek dokumentálása pártfogója felé, ennek tárgya Gyula, amit az Alföld közepének, sőt Budájának nevez. A Wittenbergben töltött időszak tartalmassága, a szellemi hasznok a német közeget ugyanúgy termékennyé teszik, ahogyan a vers második felében a természeti gazdagság révén Gyula

⁴⁶ Köszönöm Oláh Róbertnek a kérdés tisztázását.

la városa is ugyanezt a jelzőt kapja. „Praeter enim caros quos hic nunc linquo sodales, / Quos inter studii fertilis usus erat.”⁴⁷ Gyula egyben Szikszai Fabricius peregrinációs útjának támogatója is:

Est bene habet, quoniam peregrinam visere terram
Dum datur, uberior tunc mihi fructus adest.
Dives lula vagum nam me transmisit ad Albim,
Proque meis Musis officiosa fuit.⁴⁸

A szövegnek meg kell mutatnia a távozás feletti szomorúságot, és egyben a távozás elkerülhetetlenségét is, ezért Szikszai nem a saját érzelmeiről beszél, hanem inkább a Wittenbergben maradó diáktársak gyászát részletezi.

Dumque paro reditum, luctuque doloreque carus
Coetus amicorum, carmine plena sonat.⁴⁹

Az idézett részben szereplő ’szomorúsággal és fájdalommal teli dal’ véleményem szerint propemptikonra utalhat, ezt támasztja alá, hogy az idézetben a diáktársak éneke nemcsak a bánatukat fejezi ki, hanem kísérletként is szolgál arra, hogy marasztalják vele a búcsúzó, ami szintén egy rendszeresen visszatérő elem a búcsúztatóversekben:

Ut me pene pii possint retinere sodales,
Thespiadumque sacro continuisse choro.⁵⁰

⁴⁷ [Társaimon kívül, akiket most hátrahagyok, s akik között hasznosan töltöttem tanulmányaimat.] SZIKSZAI FABRICIUS D. 1563, A₁^v.

⁴⁸ [Jól van ez így, hiszen ha megadatik, hogy ismeretlen vidékre jussak, abból jobban profitálok én is. Gyula gazdag városa küldött a messzi Elbához és támogatja művelődésemet.] Uo., A₂^v.

⁴⁹ [S midőn a hazatérésre készülök, drága barátaim gyülekezete gyásszal és szomorúsággal teli verset zengedez.] Uo., A₁^v.

⁵⁰ Uo.

A társak poétikai tudására – amely a búcsúztató énekben testesül meg – adott válaszként olvasható a Szikszai Fabricius Demeter poétikai képzettségét igazoló búcsúzás: a vers zárásában Szikszai bejelenti az indulás pillanatát. A hazatérés Szikszaiából nem szomorúságot, hanem éppen ellenkezőleg, örömet vált ki: „Eia age quanta fluent e pectore gaudia laeto.”⁵¹ A boldogság és öröm érzésén kívül a versben az is hangsúlyos, hogy a kötelességét teljesíti, és útján az imádság segíti:

Sed fatis nil obstat, abest et causa manendi,
In patrium retrahor per pia vota solum.⁵²

A Mágocsy család patrónusi tevékenysége nem ért véget az 1560-as években. Később is támogattak diákokat, és nekik ajánlott szövegek is készültek, viszont Mágocsy András neve csak 1580 után tűnik fel ezekben, mivel ekkor lett hivatalosan is Mágocsy Gáspár örököse. Szepesi György⁵³ és Kaposi Ráti György⁵⁴ egy-egy verse mellett 1582-ben egy üdvözlővers-gyűjteményt is címeztek Mágocsy Andrásához, fia születésének alkalmából.⁵⁵ Matthäus Dresser 1584-ben megje-

⁵¹ [Hóhahó, boldog örömben úszik a szívem] Uo., A₂^v.

⁵² [Azonban a sorsnak semmi sem állja útját, nincs ok a maradásra, csak kegyes fohással visszatérek hazámba.] Uo., A₁^v.

⁵³ SZEPESI György, *Carmina salutarem natalem domini nostri Iesu Christi, servatoris totius generis humani celebrantia; in gratiam et favorem egregii ac nobilissimi viri domini Petri literati Fodor Thurini, civis celeberrimae, et inclitae urbis Debrecinae excellentissimi, et praestantissimi domini et maecenatis suorum studiorum longe benignissimi ipso die Epiphaniorum scripta a Georgio Sepesio* (Wittenberg: Clemens Schleich-Antonius Schöne, 1578). RMK III. 675.

⁵⁴ KAPOSI RÁTI György, *Carmen in commendationem Christianae pietatis ad generosum et magnificum dominum, dominum Andream Magochium, scriptum a Georgio R. Caposio alumno, beneficiorum memoriam pia mente recolente, anno reparaetae salutis 1584. 4. Septembris* (Wittenberg: Simon Gronenberg, 1584). RMK III. 735.

⁵⁵ DEBRECENI M. Mihály, *Elegia gratulatoria ad magnificum, generosum, antiquisque vitae nobilitatis insignis, atque adeo omni disciplinarum genere excultissimum dominum, dominum Andream Magochium, mecoenatem ac fautorem, studiorum benignissimum de felicibus et faustis filii primogeniti, magni illius Casparis Magochi nomine in sacro baptismatis fonte insigniti natalitiis, scripta gratitudinis erga*

lent *De festis et praecipuis liber* című kötetében is felbukkan a neve az ajánlóversekben,⁵⁶ továbbá itt olvasható egy lista is a családhoz köthető alumnusokról.⁵⁷ A kötet ajánlásai közül az egyik Mágocsy Andrást szólítja meg, míg a másik az olvasónak van címezve.⁵⁸ Az ajánlásra annyiban érdemes kitérni, hogy egyrészt olyan kontextust épít fel Mágocsy köré, amelyben a jelentős, kereszténységet támogató uralkodók tetteihez válik hasonlónak a működése. Másrészt a népszerű fény-metaforát is segítségül hívja a szerző. A szöveg állítása szerint Krisztus az igazi fény, amely egy idő után elhalványult, hogy Mágocsy legyen az, aki kultúra- és egyházpártoló tevékenységével visszahozza ezt a fényt. Ez a motívum különböző variációkban, de felbukkan a Dresser-mű után szereplő üdvözlőversekben is.⁵⁹ Összesen kilenc szövegről van szó, amelyből négy Mágocsyhoz,⁶⁰ míg öt Dresserhez szól.⁶¹ Mivel Mágocsy esetében főúrról beszélhetünk, ezért a szövegek hangsúlyt helyeznek arra, hogy dicsérete egyben a család és a nép dicsérete is, ahogy Johannes Julius Pannonius megszólítja: „Andraee gentis gloria magna meae.”⁶² A méltatásokban a legfontosabb visszatérő állítás, hogy Mágocsy a hit tisztelője, ‘cultor religionis’. Nem maradnak el a mitológiai párhuzamok sem, Kaposi Ráti György Herkuleshez és Ulysseshez hasonlítja patrónusát, Siderius János pedig Achillest emlegeti, azért, mert az ő hőstetteiről is annak köszönhetően tudunk, mert egy költő megénekelte. A tartós hírnévhez tehát elengedhetetlen, hogy legyenek szerzők, akik leírják és megörökítik az erényes embereket és tetteiket.

anno theovniac 1582. 28. Augusti, ab alumno beneficiorum acceptorum memoriam pia mente recolente, Michaelae Debrecino (Wittenberg: Simon Gronenberg, 1582).

⁵⁶ DRESSER 1584. RMK III 5451.

⁵⁷ Ezt a verset részletesebben tárgyalja: GYULAI 2017

⁵⁸ A szöveg elemzését lásd: SZABÓ A. 1990, 214–232.

⁵⁹ Siderius János: *lumina patriae*.

⁶⁰ Szerzők: Johannes Julius Pannonius, Szikszai Siderius János, Kaposi Ráti György és Tolnai Fabricius Tamás.

⁶¹ Szerzők: Fegyverneki Izsák, Gönci István, Beregszászi Albus Pál, Nádudvari Mihály, Melchior Gerlach.

⁶² [András, nemzetem nagy dicsősége] DRESSER 1584, O₆^v

Kaposi Ráti György wittenbergi tanulmányait követően lelkészként működött, először Nagykaposon, Benén, végül 1612 után Nagybégányban.⁶³ A Mágocsyt méltató kiadvány Debreceni Mihály epigrammájával kezdődik, amelynek az alapja bibliai textus. A Páltól idézett, sokat értelmezett szöveghely a pietasra vonatkozik: „Pietas ad omnia utilis est, promissione habens vitae praesentis ac futurae.”⁶⁴ Az üdvözlőversnek ez a páli kijelentés adja a gerincét, a kiadványban szereplő rövid epigramma, valamint a *Christiana pietas* címet viselő laudáció is a kegyesség kérdését járja körül, jellemzően bibliai párhuzamok segítségével. A pietas a propemptikonokban leginkább a hitélethez kapcsolódó fogalomként jelenik meg, a szerzők rendre az Istenhez fűződő viszonyra utalnak, amikor valakinél a pietas-t méltatják. A fogalmat, ahogyan azt James D. Garrison írja,⁶⁵ számos esetben úgy határozták meg, hogy mi nem tartozik a pietas-hoz, vagy éppen az ellentéte, az impietas magyarázatával. Kaposi Ráti szövege is adottnak és tudottnak veszi a pietas fogalmát. A szöveg érvelése szerint a pietas – amellyel Mágocsy természetesen rendelkezik, – segítségével vezet az út a csillagokhoz, ellentéte pedig minden rossz eredete, az impietas.

A pietas egyben az egyik leggyakrabban magyarázott fogalom, akár a klasszikus auktorszövegeket, akár a bibliakommentárokat nézzük. Augustinusnál elsősorban 'vera pietas' értelemben szerepel, amit úgy magyaráz a szöveg, hogy az igaz Isten igaz tisztelete. A fogalomra Julius Caesar Scaliger egy egész fejezetet szán, középpontban Aeneas magatartásának interpretációjával. A pietas használata azonban módosult is a századok során. A középkori magyarázatok szerint a pietas ugyanis elsősorban a könyörülethez és a szánalomhoz kapcsolódik, a kora újkori

⁶³ SZABÓ A. 2017, 160.

⁶⁴ 1 Tim 4:7-8. „A szentségtelen és vénasszonyos meséket pedig etávoztasd. Hanem gyakorold magadat a kegyességre: Mert a test gyarkolásának kevés haszna van; de a kegyesség mindenre hasznos, meglévén benne a jelenvaló és a jövő életnek ígérete.” Károli Gáspár fordítása.

⁶⁵ GARRISON 1992, 10.

magyarázók, Erasmus, később pedig Luther a pietas szellemi vonatkozásait hangsúlyozzák, az eruditio-hoz, vagy a spiritus-hoz kapcsolva a fogalmat. A kettő közötti fő különbséget, és a viták alapját pedig az képezi, hogy milyen viszonyban van a pietas a bibliai szöveggel, és annak értelmezésével.⁶⁶ Ahogyan a későbbi példák is igazolják majd, a propemptikonok szövegében felbukkanó pietas a lutheri értelmezéshez áll közelebb. Nem önmagában szerepel a kegyesség, hanem rendszerint a tanulmányokhoz és a tudás megszerzéséhez szükséges utazáshoz, az utazás során tanúsított megfelelő magatartáshoz kapcsolódik a versekben. Kaposi Ráti versének másik fontos pillére természetesen a család dicsérete, ahol a már jól ismert metaforákkal és képekkel találkozhatunk: a fény metaforája („Magochii generis lux inclyta”)⁶⁷ mellett Mágocsy a Múzsáknak menedéket adó, az elődök tetteit továbbvivő, istenfélő, erényes ember, akit Apollo és a Múzsák a csillagok közé emelnek, természetesen közben dallal zengik dicséretét.

Mágocsy András 1586-ban bekövetkezett halála után Rákóczi Zsigmondra szálltak a Mágocsy-birtokok, ahogyan az az elvárás is, hogy átvegye a család szerteágazó pártoló tevékenységét.⁶⁸ A verseknek azonban ezután sem szakad vége. Mágocsy András fiának, Mágocsy Ferencnek is címezték verseket: a koszorús költő Thúri György mellett Johannes Sambucus is szerzett üdvözlőverset hozzá,⁶⁹ sírversét pedig Szepsi Korotz György írta.⁷⁰ Érdemes ezekről a szerzőkről megjegyezni, hogy Thúri György ugyan még Wittenbergben is járt, mielőtt Heidelberg felé vette az útját, Szepsi Korotz György esetében viszont már megváltozott peregrinációs gyakorlatra lehetünk figyelmesek. Ő ugyanis még az utazás kezdete előtt szerezte a verset, hogy aztán Marburg, Heidelberg és Kassa legyenek peregrinációs útjának állomásai.

⁶⁶ Uo., 21–33.

⁶⁷ [a Mágocsy nemzetség ragyogó fényessége] SZIKSZAI FABRICIUS D. 1562a, A₃^r

⁶⁸ DRESSER 1589, A₂^v.

⁶⁹ GYULAI 2017, 521.

⁷⁰ Uo., 526.

Ahogy már említettem, a versek legtöbbször a hazatérést örökítik meg, azonban 1564-ben az útnak induló Horváth Gáspár nem haza,⁷¹ hanem tovább folytatva peregrinációját, Itáliába indult. Ezt eredetileg két kiadvány is megörökítette, azonban csupán az egyik érhető el a modern olvasó számára.⁷² Batizi Benedek a kiadvány szerzője,⁷³ akinek ez az egyetlen fennmaradt munkája, hazatérése után lelkészként működött. A címzett, Horváth Gáspár nemesi családból származott, már 1554-ben Krakkóban tartózkodott, 1555-ben pedig a coetus alapító tagjai között volt. A hosszú ideig tartó peregrinációja alapján fogalmazza meg Szabó András azt a véleményt, hogy családja bőven elláthatta anyagiakkal, erre mutat az is, hogy 1564-ben Padovába ment, amely az erdélyi főurak kedvelt úti célja volt.⁷⁴

A címlapon szerepel egy rövid citátum a Bölcsességek Könyvéből, ami egyben fohászként is értelmezhető: „Proverb. 5: *Habitator coeli Deus, foelix reddat iter vestrum / Et Angelus eius adiungat se vobis comitem.*” Az a tény, hogy Horváth Gáspár Itáliába indult, azért jelent szignifikáns változást a szövegben, mert így a Múzsák forrása is Itáliába kell, hogy kerüljön, így a *translatio Musarum* toposz is hiányzik:

Nec te magna viae remorantur taedia longae,
Sed cupis Italiam musarum visere fontem:
Accipe nunc igitur pignus tibi carmen amoris.
Quae peregrinanti prosint volo dicere paucis
Sitque viatori pars haec quam commoda veris.⁷⁵

⁷¹ SZABÓ A. 2017, 154.

⁷² BATIZI 1564. RMK III 528.

⁷³ SZABÓ A. 2017, 96.

⁷⁴ Uo., 154.; A padovai egyetem és Erdély kapcsolatáról: ALMÁSI 2009, 46–51.; BITSKEY 2005.

⁷⁵ [A hosszú utazás fáradalmi sem tartanak vissza, látni akarod Itáliát, a Múzsák/művészetek forrását: fogadd hát ajándéku szeretetteljes versünket. Mondanék néhány apróságot, ami hasznára lesz az útrakelőnek és legyen ez olyan az utazónak, mint a tavasz kellemes része.] BATIZI 1564, A₂^r.

Az utazásra magára is reflektál a búcsúztatás, ugyanis egyrészt a Rómába készülő Horváth Gáspárnak Batizi elmondja, mi mindent figyeljen meg útközben,⁷⁶ másrészt saját költői teljesítményét is értékeli. A vers azzal kezdődik, hogy Horváth Gáspárt szólítja meg, és részletezi, miért indul el Róma felé. Ezt követően pedig Istent méltatja, kiemeli azt is, hogy az Úr mindig figyel, hogy mennyit fáradoznak az emberek és segítséget is nyújt nekik, valamint értékeli azokat az embereket, akiknek a lelke ragyog.⁷⁷ Részletgazdag természetleírás vezet el az előbb idézett tanácsig, itt ír Batizi arról, hogy ugyan minden figyelemre méltó dolgot el akar mondani, azonban se az idő, se a hely nem alkalmas erre. Ez a poétikai gesztus szintén nem újdonság, hanem bevett elem a propemptikonokban: a búcsúztató sokkal többet tudna mondani, azonban elfojtja mondandóját, hogy társa útnak indulhasson, ezáltal elhárítva azt a lehetőséget, hogy terjengőssé váljanak a szövegek. Itália és elsősorban Róma a világ középpontjaként jelenik meg, a vers olyan úticélként írja le, ahova mindenki szeretne eljutni, mert a kulturális gazdagság lelőhelye.

Quaerite mortales imprimis quaerite regnum
Christi et iustitiam veram, tunc caetera sponte
Multa simul fient dulcissima, plura sequenter,
Iam cupis Italiam studiorum visere fontem
Italiam patriam Musis linguisque dicatam
Italiam rerum dominam, ubi dicitur esse

⁷⁶ „Carpe viam gaudens igitur, qui visere terras, / Urbes et populos, mores ac noscere leges. / Affectus cupidus, studiose et discere multa: / Commoditas nunc omnis adest modo perforce cursum, / Ut salvus coeptum peragens iter atque reversus / Gaudia percipias Patriae post magna, quiescens.” [Indulj hát és örvendj, hiszen világot láthatsz: városokat és népeket; megismerheted szokásaikat és törvényeiket. Vágyva törekszel arra, hogy szorgalmasan és sokat tanulj: most itt a lehetőség. Csak fúsd végig pályádat és megkezdett utad fejezd be épségben: hogy visszatérve megpihenj és élvezd a hazád nyújtotta örömeket.] Uo., A₃^r.

⁷⁷ „[...] Tu foveas animum radianti lumine nostrum, / Ut sint grata tibi quae sum dicturus amico.” [Ragyogó fényben melengedj lelkünket, hogy kedved leld abban, amit barátsággal mondani fogok.] Uo., A₂^r.

Roma caput mundi, generosum nomine Roma
 Italiam celebrat Musarum maxima turba,
 Italiae notum est, toti orbi nobile nomen,
 Italiam cupiunt iuvenesque senesque videre
 Urbibus Italicae terrae ante ferenda nec ulla est,
 Quas ut pertingas felix comitante salute
 Tu generose mihi memorandeque Caspare semper,
 Aeterni auxilium divinum numinis oro.⁷⁸

A Horváthnak adott tanácsok után következik annak bemutatása, hogy miért példaértékű a magatartása: a múlandó dolgokkal szemben előnyben részesítette tanulmányait.⁷⁹ A propemptikon exemplumként alkotja meg Horváth Gáspár emlékeztetét, akinek peregrinációs útja a többieknek nyújt mintát, akik, ha ezt lemásolják, akkor ugyanazt a dicsőséget érhetik el.

Atque viam studiis monstrasti Caspare docte,
 Egregios iuvenes hortentur haec tua facta,
 Taedia multa viae spernens, bis viscera Musas
 Littoris Albiaci voluisti harumque magistros,
 Artibus ingenuis posses te ornare et honestis,
 His animo imbuto, et iacto fundamine firmo
 Firmo et salvifico, docuit quod regula Christi.⁸⁰

⁷⁸ [Krisztus királyságát keressétek mindenkelőtt, halandók, és a valódi igazságot; tüstént a legkellemesebb lesz minden más és még több is következik majd utána. Itáliát akarod hát látni, a tudományok forrását; Itáliát, a Múzsák és nyelvek megszentelt hazáját; Itáliát, a földi dolgok úrnőjét, ahol, mint mondják, Róma a világ feje, s e nemes névvel: Róma. Itáliát ünnepli a Múzsák hatalmas tömege. Itália nemes nevét az egész világ ismeri, Itáliát akarja látni öreg és fiatal, Itália földjének városaival egy másik sem ér fel. A mennyei Örökévaló segítségét kérem, nemes Gáspárom és mindig emlegetlek majd, hogy ezekbe épen és egészségben eljuss.] BATIZI 1564, A₄^r.

⁷⁹ „[...] Duxisti rebus studia anteferenda caducis, / Factus es exemplar dominis, multisque patronis.” [A múlandó dolgok elé helyezted a tudományokat, a többi diák és sok úr és patrónus példaképe lettél.] Uo.

⁸⁰ [Mert megmutattad a tudáshoz az utat, tanult Gáspárom, s e tetteid bátorítják a kiváló ifjakat. Nem érdekelt az út számtalan viszontagsága, kétszer akartál el-

Ez a dicsőség nem következett be. 1565-ben, nem sokkal Padovába érkezése után Horváth Gáspár betegségben elhunyt, édesanyja Berzeviczy Márton segítségével állíttatott neki emléktáblát Padovában.⁸¹

Az 1560-as évek első feléből fennmaradt szövegek két személyt mutatnak meg, akik később is meghatározó alakítói voltak a kulturális-egyházi életnek: Mágocsy András és Szikszai Fabricius Balázs. A többiekről a versek nélkül nem nagyon lenne adatunk, így válnak kizárólagos forrásokká ezek a szövegek például Batizi András vagy Kecskeméti Agricola János esetében.

jutni egészen az Elba partjáig, az ottani Múzsákhoz és ezek mestereihez, hogy felvértezd magad a nemes és becsületes tudományokkal. Ezekkel átitatva elméd vetettél szilárd alapot: szilárdot és üdvözítőt, ahogyan Krisztus parancsa tanította.] Uo.

⁸¹ VERESS 1915, 72.

AZ 1560-AS ÉVEK MÁSODIK FELE: HOL LEHET VERSSZERZÉST TANULNI?

A diáktársaság anyakönyvében olvasható nevek száma az 1561–1562 elején ugyan megugrott, azonban Szikszai Fabricius Demeter seniorsága után ismét jelentős csökkenés figyelhető meg. Ez a tendencia 1564-ben változott meg, amikor Eszéki Sándor seniorsága alatt tizenhét diák jegyezte fel a nevét a coetus matrikulájába. Összesen hét propemptikon-kiadvány maradt fenn ezekből az évekből. Ezek között található olyan búcsúztatás, ahol egyetlen szerző búcsúztat több címzettet, ahogyan Thúri Czakó Jakab, valamint Szikszai Ambrus is tette. Thúri Czakó Jakab 1564-ben jegyezte fel a nevét a matrikulába,¹ Szikszai pedig a két évvel később, 1566-ban. Az előbbi szerzővel kapcsolatban több életrajzi támponttal rendelkezünk, Szikszai Ambrusról semmi más nem lehet tudni a propemptikon-kiadványon túl.² A kiadvány címlapján olvasható egy görög nyelvű epigramma is. A versben az elvárt fordulatokat olvashatjuk: a *pietas* az az erény, ami miatt mindegyik diák hazatér, nagyon sokat tanultak, birtokában vannak az igaz tanításoknak; az ott maradó társak természetesen nagyon szomorúak, de nem fogják elfelejteni egymást, mert a kölcsönös szeretet örök köteléket jelent. A vers az örök hírnévhez járul hozzá, zárásképpen szerepel az a kérés, hogy a hazafele vezető úton angyal kísérje őket. Ezen kívül Thúri Czakó nagy hangsúlyt fektet a török veszedelem és pusztítás részletezésére. A hazatérés leírását is ehhez a témához kapcsolódó motívumok

¹ SZABÓ A. 2017, 256–266.

² Uo., 243.

kísérik, Thúri Czakó pedig – hasonlóan Szikszai Fabricius Demeterhez, – Budát is felhasználja ebben a vonatkozásban. A szerző egyrészt említi a magyarok szkítiai eredettörténetét,³ amikor Buda alapítását szintén a szkítákkal kapcsolja össze, másrészt a természeti gazdagságot is ezen keresztül mutatja be, ugyanis a későbbi főváros környezetének leírását Thúri Czakó az egész országot méltató *fertilitas Pannoniae* toposzává bővíti. Buda és a közelében elhelyezkedő erdők, források, termőföldek, virágzó kertek felsorolásán túl Thúri Czakó kitér a házakra, templomokra, az itt élő polgárookra is. A propemptikon gondolatmenete a rész-egész viszonyra alapozza azt az argumentumot, hogy az egyes vidékek gazdagsága miatt Pannonia egésze is bővelkedik természeti kincsekben. A szöveg Szikszai Fabricius Demeter munkájához hasonlóan Paolo Giovio leírása nyomán tesz említést a budai szobrokról, amelyek Herkulest, Dianát és Apollót ábrázolják.⁴

³ Az utalás Anonymus *Gesta Hungarorum*ában olvasható eredettörténetre vonatkozhat, amely szerint Szkítia királya Magóg volt, az ő nevéből származik a magyar név, és tőle származott Attila, későbbi hun fejedelem is. „Szkítia ugyanis, amelyet Dentümgogyernek hívnak, hatalmas föld tőlünk keletre, s határai északtól egészen a Fekete-tengerig terjednek. Legszélén a Don nevű folyó található, kiterjedt mocsarakkal, ahol a cobolyok olyan nagy számban fordulnak elő, hogy nemcsak az előkelők és az egyszerű emberek, de még a gulyások, kanászok, juhászok is prémjével díszítik ruházatukat. E föld ugyanis bővelkedik aranyban és ezüstben, folyói drágakövekben és gyöngyökben. Keletről pedig Szkítia szomszédságában éltek Góg és Magóg népei, akiket Nagy Sándor rekesztett be oda. Szkítia földjének szélte és hossza messzire terjed, az ott lakókat közönségesen dentümgogyernek hívják mind a mai napig, és soha egyetlen imperátor sem kerítette hatalmába őket. Szkítia népei igen ősiek, s mint említettük, keleten uralkodtak. Szkítia első királya Jáfet fia Magóg volt, népét Magóg királyról nevezték magyarnak. Ettől a királytól származott a nevezetes és hatalmas király, Attila, aki az úr megtestesülésének 451. évében Szkítia földjéről erős haddal indult el. Pannónia földjére jött és miután megfutmitotta a rómaiakat, birtokba vette az országot, királyi székhelyét a Duna menti Felhévíz felett alakította ki, amelyet ma magyarul Budavárnak hívunk, németül pedig Etzelburgnak.” ANONYMUS 2004, 10. fordította Veszprémy László.

⁴ A budai szobrok leírásaihoz lásd MÍKÓ 2000, 46–49.

Suntque coloratis ornata palatia gemmis,
 Quae de Mygdonio marmore facta, ferunt.
 Hic antiquorum regum monumenta supersunt,
 Hicque nitent aris aurea templa sacris.
 Hic statuae visae sunt tres ex aere corusco,
 Artificis doctae quas coluere manus.
 Calvigeri formas referabant Herculis apte,
 Laurigeri Phoebi, Sylvicolaeque Deae.
 Rex quoque Matthias Corvinus nomine dictus,
 Dicitur ante fores, has, habuisse suas.
 Ornatus Tyrii, nec non virtutis honestae,
 Vivere dum licuit, qui studiosus erat.
 Ast ubi Bistonius princeps est urbe potitus.
 Dicitur ad patrios hasce tulisse focos,
 Pannonicis victor cum discessisset ab oris,
 Caepissetque domos incluta Buda tuas.⁵

A vers zárlatában a szerző ismét kitér a háborúkra, továbbá a békéért is fohászkodik.

Szikszaí Ambrus búcsúztatása annyiban kapcsolódik Thúri Czakó Jakabhoz, hogy utóbbi egyike a címzetteknek. Útitársai voltak Deberhegyi Fabricius Gáspár, Miskolci Csulyak János, Sajtószentpéteri Bálint, Endrődi Zsigmond, Szederkényi György, Valentin Eck, Mohi Mihály és Egri András, ők a vers további címzettjei.⁶ Az a gyakorlat, hogy egy verset több személynek ajánla-

⁵ [Színes drágakövekkel díszített paloták, amelyek, mint mondják, frígiai márványból készültek. A régi királyok emlékei még megvannak itt és az aranyos templomok szent oltáraikkal ragyognak. Látható három csillogó ércből készült szobor, amit képzett mesterkezek formáztak. Élethűen adták vissza Herkules buzogányos alakját, a babérdíszes Phoebust és az erdei istennőt. Azt mondják, Corvin Mátyás király a palotája előtt állította föl ezeket. [Mátyás,] aki nem csupán király volt, de a tisztességes erény is társa volt, s aki a tudománnyal foglalkozott, míg élhetett. Ám azt mondják, mikor Bizánc urává lett a város, e szobrokat hazavitte magával: azután – nemes Buda – hogy házaid elfoglalta és Magyarországról győztesen eltávozott.] THÚRI CZAKÓ 1566, A₂⁵.

⁶ SZIKSZAI A. 1567. RMK III. 565.

nak, a németországi egyetemekre vonatkozó kutatások alapján általános jellegzetesség volt.⁷ A bőség (fertilitas) ebben a szövegben nem Pannoniához kapcsolva jelenik meg. A szerző nem a *fertilitas Pannoniae* toposzt használja, ehelyett Wittenberg városát mutatja be a természeti szépség retorikai konvencióival.

A természeti gazdagság és a sivárság megjelenítését többször összekapcsolja a szöveg.⁸ Pannónia romlásának témája alkalmas arra, hogy nagyobb hangsúlyt kapjanak a verset nyitó költői kérdések, amelyek arra szolgálnak, hogy késleltessék a peregrinus távozását.

Palladis instructi donis remeare paternas
Mens quibus est sedes, dulces quoque visere fines
Pannoniae, modo quos dirus depascitur hostis:
Linquere Leucoreae modo quae vos fata movere
Sedis, Apollineosque lacus et docta virorum
Agmina, Pieridum et resonantia versibus antra?
Quid num protensos vultis componere funes?⁹

A két hely természeti környezete közötti eltéréseket a szöveg párhuzamba állítja a szellemi javak közötti differenciákkal, hiszen a megfelelő erudíció Pannónia területén nem szerezhető meg. A bukolikus ábrázolás felidézi a Múzsák mitológiai lakhelyét, a Helikont, egyszersmind át is helyezi azt, mivel a szöveg Wittenberget jelöli meg a Múzsák lakhelyeként. A mitológiai területek, személyek, istenek rekontextualizálása, elhozatala Melanchthonék városába a pásztori költészet szöveghagyományának imitálása révén megy végbe. A búcsúztatóversekben visszatérő narratíva, mi-

⁷ KIRWAN 2009, 81.

⁸ Lásd MÓRÉ 2009.

⁹ [Pallasz adományaival felvértezve – amelyeknek hona az elme – im hazatértek, hogy Magyarország édes határait meglássátok, melyeket még mindig a szörnyű ellenség dúl? Elhagyjátok Wittenberget, ahová csak nemrég vetett a sors titeket, Apollón tavát, a tanult férfiak gyülekezetét és a múzsák dalától zengő barlangot? Miért nem eresztitek le inkább a vitorlát?] SZIKSZAI A. 1567, A₂^r.

szerint a peregrináló diákok az utazás során összeszedett tudást hazatérve terjesztik, a *translatio Musarum* gondolkörébe tartozik. Ennek a háttérében az áll, hogy a szövegek szerint az állandó háborús állapot lehetetlenné teszi, hogy a korabeli Magyarország a Múzsák lakhelyévé válhasson, ahogyan a közismert szentencia is megfogalmazza: „inter arma silent Musae”.

A versbeszélő egy közösség szószólójaként pozicionálja magát, jelen esetben Szikszai már a vers elején nyájként azonosítja a coetust. A közösség tagjai énekkel dicsérik Istent és a Múzsákat, vagyis a közösség gyülekezeti, vallási közösségként is értelmezhető a búcsúztatás szövegében.

Flectat in adversas igitur contraria partes
Nunc animos teneatque diu sententia vestros,
Nostrave ne subito consortia grata fatiscant
Successus patrios propter quia Numinis alti
Sollicitare manum, precibus votisque poetestis
Nobiscum pariter Dominum et celebrare canendo
Hic ubi Leucoream placidus circumfluit Albis
Urbem, quam nostis Musas coluisse sacratas.¹⁰

A búcsúztatásban több bibliai párhuzamot is találunk, így például Mózes történetét arra használja a szerző, hogy érzékeltesse az Isten tanításai iránti tiszteletet. A vers zárlatában pedig olvasható egy hosszabb felsorolás, amelyben Lót, Rebeka, Tóbiás és Judit alakja is szerepel. A felsorolást megelőző sorok arra hívják fel az olvasó figyelmét, hogy az utazásban valódi társ csak az Úr lehet, a szöveg nem csupán társnak, hanem vezetőnek és védelmezőnek is nevezi. Az utazás során azonban az angyalok kísérőként jelennek

¹⁰ [Változzon tehát az ellenkezőjére elhatározások, amely most még hosszan fogva tartja lelketek; a mi kedves társaságunk ne gyengüljön meg hirtelen a hirtelen hazamenetellel, hiszen imáitokkal, könyörgéseitekkel cselekvésre buzdíthatjátok a Fennvalót és velünk együtt dicsérelhetitek az Urat, itt, ahol szelíden öleli az Elba Wittenberget; e várost, amely jól tudjátok, miként műveli a szent tudományokat/miként tiszteli a szent Múzsákat] SZIKSZAI A. 1567, A₂^v.

meg, a szerző pedig az angyali védelemért is fohászkodik. A magyarázatot az ószöveksi eseményekre történő utalás – így Lót és Tóbiás történetének felidézése – adja meg.

Qui teque senex venerande sequuntur
Linquere cum iussus Sodomorum Lothe virorum
Oppida sulphureis penitus succensa favillis.
Elieser tandem qui te comitatus ad urbem
Carrhas, ubi Domino fuerat bene culta dicata
Virgo Rebecca tibi monstraverat Angelus et qui
Tobia deduxit salvum te rite parenti,
Medica cum longis errasses regna diebus.
Hostibus e mediis divinam duxit Iudith,
Cui capite ablato cessit victoria dulcis.
Hos inquam vobis mea Musa precatur ades.¹¹

Lót menekülése mellett Szikszai Eleázár bibliai történetét is felhasználja. Eleázár egy szolga volt, aki azért indult útnak, hogy Izsáknak feleséget hozzon. Az angyal mindegyik történetben a biztonságos utazást, a menedéket jelképezi, így kerülhet a felsorolásba Judit, aki Holofernéz táborából jut ki épségben az angyal segítségével. Eleázár esetében pedig annyit módosít a szöveg, hogy az angyal az, aki megmutatja Eleázárnak Rebekát, aki később Izsák felesége lesz – ellentétben a bibliai könyvvel, ahol Gábiel arkangyal a haláltól menti meg az ott névtelen követet, amikor kicseréli a mérgezett ételt, amit a házigazdája, Lában kínált neki. Tóbiás könyve a katolikus és a görögkeleti egyházak kánonjában egyaránt szerepel, deuterokanonikus, vagyis sugal-

¹¹ [Tiszteletreméltó öreg Lót, akik melletted voltak, miután parancsszóra elhagytad a szodomiták mennykövel felégetett városát; azután az angyal, aki téged kísért Eleázár, Carrhas városába, s megmutatta neked, hogy hol van az Úrnak szentelt, szépséges Rebeka; s Tóbiás, aki téged vezetett el épségben, egészségben atyádhoz, miután hosszú ideig bolyongtál a méd birodalomban; és az isteni Juditot, aki az ellenség táborából kivezette, akinek a fej levágásával édes győzelem jutott: ezeket hívja nektek segítségül a Múzsám.] Uo., A₃^v.

mazott könyvként tartják számon a hagyományban (hasonlóan Judit könyvéhez). Ezzel szemben mind az anglikán, mind a protestáns felekezetek apokrif iratként kezelik. A 16. században Luther függelékben még közölte a könyv német fordítását, csak később került ki véglegesen a protestáns bibliakiadásokból. Ennek következtében a Károli-bibliában szintén elkülönítve szerepelt Tóbiás könyve, ahogyan a többi pszeudoepigráf irat is; a 17. századtól kezdve azonban eltávolították ezeket a szövegeket.

Ennek az okát a lutheri előszó fejti ki, amelyben az olvasható, hogy Tóbiás könyve olyan történeti könyv, amelyről nem eldönthető, hogy megtörtént szent eseményt tartalmaz, vagy csupán izgalmas történetet. Az 1534-es előszó össze is foglalta a könyv tartalmát, amely Luther értelmezése szerint azt mutatja meg, hogy az emberi élet, és a házasság nehézségei Isten segítségével oldódnak meg.¹² A végkifejlet boldog hangulata felől nézve Tóbiás könyvének cselekménye emlékeztethet a komédiák szerkezetére, a történet pedig arra is alkalmas, hogy a házasulandók előtt tornyosuló nehézségekkel szemben türelemre intse a hívőket. A házassági tematika miatt igen gyakran olvasták fel a szövegét menyegzőkön. Luther még azt a lehetőséget is felveti, hogy az eredeti görög szöveg színpadi felhasználásra készülhetett. A propemptikonok szövegében viszont nem a házasság dicséretét hasznosították a szerzők a történetből, hanem a bibliai könyv más aspektusát látták adekvátnak.

A könyv eseményeinek középpontjában Tóbit és fia, Tóbiás áll, akik az asszír fogság idején kerülnek próbatétel elé, Ninivében. Tóbit megvakulása után elküldi fiát Médiába, letétbe helyezett vagyonáért. Az úton emberi alakban csatlakozik Tóbiáshoz Rafael arkangyal, tanácsára az útközben kifogott hal epéjét, szívét és máját Tóbiás megőrzi. Médiában beleszeret Sárába, feleségül veszi, és a hal belsősegeinek segítségével elúzi a nászéjszakán felbukkanó démont, Azmodeust. Hazatérnek Ninivébe, ahol a hal epéjével Tóbiás meggyógyítja apja szemét, amikor pedig Ra-

¹² LUTHER 1995.

fael felfedi angyali voltát, Isten dicsőségét zengik, végül Sárával együtt visszatér Médiába és boldogan élnek.

Tóbiás története a katolikus hagyományban kiterjedt felhasználással rendelkezik, erre különböző művészeti ágakból hozhatunk példákat. A korai keresztény művészetben a könyvet allegorikus alapon értelmezték, erre utalnak azok az ábrázolások, amelyek Tóbiást gyakran Jézus Krisztus prefigurációjaként, egy hallal együtt ábrázolják. A bizánci festészetben is találkozhatunk a történet feldolgozásával, ahogyan az itáliai késő középkori, illetve reneszánsz festészet sem hagyta figyelmen kívül a témában rejlő lehetőségeket. A veszélyes úton tapasztalt égi segítség motívuma például Firenzében nagy népszerűségnek örvendett, számos liturgikus és kegyességi munkát ihletett meg a történet. Az irodalmi szövegekben a históriák, példázatos történetek világában váltak népszerűvé Tóbiás és családjának viszontagságai, a 16. században viszont módosult az, ahogyan a történetet példázatként használták fel.

Tóbiás a magyarországi protestáns szerzőknél a 16. században nem futott be túl nagy karriert. A század közepéig bibliai históriákat írtak a könyv alapján, Dézsi András (1550)¹³ és Székely Balázs (1546) szövege maradt fenn,¹⁴ ezeknek a szövegeknek több későbbi kiadása is volt.¹⁵ A bibliai históriák a hagyománnyal összhangban Tóbiás és Sára házasságát legtöbbször exemplumként jelenítik meg, bár az irat reflektál a büntetés és bűnhődés problémájára is teológiai szempontból. Az asszíriai fogság előtti bibliai könyvekben a bűn apáról-fiúra történő öröklése módosul, ezzel összhangban Tóbiás könyvében is próbatételekkel kerülnek

¹³ RMKT XVI/5., 58–70.

¹⁴ RMKT XVI/2., 325–333.

¹⁵ Mindkét szöveg megtalálható a *Historiac melyeket a Szent Bibliából* című kiadványban (Kolozsvár: 1556, RMNy 134/A). Később Dézsi szövege lett népszerűbb, Debrecenben jelent meg 1582-ben (*Minoris Tobiae connubium*, RMNy 507) és 1594-ben (*Az ifjú Tóbiásnak históriája*, RMNy 742), Bártfán 1598 körül (*Historia az ifju...,* RMNy 820), továbbá az *Enecek három rendbe* is tartalmazza a szöveget (Detrekő: 1582, RMNy 513). A 17. századból két kéziratos változatról is tudunk, a *Lugossy-kódex* és *Mihály deák kódexe* is szerepelteti.

szembe a szereplők. A megpróbáltatások nem az evilági lét során nyernek magyarázatot, hanem a túlvilági életben nyerik el értelmüket. Ennek következtében a nehézségek során tanúsított magatartás az Istenbe vetett hit és bizalom mértékének kinyilatkoztatása. Tóbiás könyvében mind Tóbit szenvedése (eltemet egy utcán meggyilkolt embert, tisztátalansága miatt az utcán alszik, egy madár ürüléke a szemébe kerül és megvakul, vaksága miatt pedig elszegényedik), mind Sáráé (hétszer férjhezadták, de mind a hét férjet meggyilkolja a nászéjszakán Azmodeus) értelmezhető e szerint a szempont szerint. A babiloni fogság után keletkezett bibliai könyvekben gyakori szereplő az angyal, aki általában magyarázó, vagy útmutató szerepben tűnik fel. A bibliai históriák mellett Tóbiás alakja megjelenik az imakönyvekben is. Az angyali támogatás és vezetés miatt az utazók számára javasolt könyörgésekben olvasható a történet, erre már az 1589-es *Fons vitae* című kiadványban találhatunk példát.¹⁶ A wittenbergi magyar peregrinusok szintén az 1580-as évektől kezdve használják Tóbiás példáját a szövegekben, azonban ekkor sem válik általánossá az alkalmazása, összesen öt szerzőnél találkozhatunk a bibliai történet exemplumként, hasonlóként történő felhasználásával.¹⁷

¹⁶ Idézi BAJÁKI 2020, 71.

¹⁷ Összesen öt propemptikon használja fel Tóbiás alakját: „Jeremia decus i patriae, quocunque vocaris, / Thobiae praesens Angelus esto tibi, / Hunc velut in magnis defendit saepe periculis, / A te sic etiam noxia quaeque fuget.” [Indulj hát hazád díszé, Jeremiás, s bárhová is mész, Tóbiás angyala legyen melletted. S ahogyan őt gyakran megvédte a végveszedelemtől, úgy óvjon téged is minden ártalomtól] INTYBUS 1586, B₁^r.

„Sic Rephaëlaelo nutu dextraque regaris, / Ut Tobielidae, stirps Cenahhae, senis.” [Így a rafaeli tekintet és jobb vezet téged, mint az agg Tóbit ivadékát.] KRAKKAI 1588, A₄^v.

„I felix igitur, patrios visure penates: / Nam mea Musa tibi fausta precatur Ovans. / Ceu quondam angelico fretus duce, sancte Tobias / Ausus es ignotas ire redire vias. / Nec nocuere tamen discrimina longa viarum: / Sed potius patriae restituere tuae: / Sic rege, Christe, iuva, sic fortes suffice vires / Tholnaeo, precibus sollicitis petimus.” [Indulj hát, mert szerencsésen viszontlátod majd őseid felszékét: a Múzsám ugyanis imádkozik érted. Éppen úgy, ahogyan egykor bízva angyali vezetődben, szent Tóbiás, nem féltél ismeretlen vidékre menni és visszatérni és a hosszú út alatt a veszedelmek nem ártottak neked, sőt visz-

Szikszai Ambrus és Thúri Czakó Jakab kapcsolódó szövegei után az ebben az időszakban keletkezett másik négy kiadvány között is megállapíthatók összefüggések, a továbbiakban ezeket tárgyalom. 1568-ban Szikszai Oláh Jánost három wittenbergi társa búcsúztatta, Monostori Miklós, Kopácsi Ferenc és Miskolci Puah Pál. A címzetről kevés adattal rendelkezünk, Szikszai Oláh Jánosról a neki címzett búcsúztatásokon kívül mindössze az tűnik biztos információnak, hogy részt vett a váradi hitvitán.¹⁸ A három szerző közül Kopácsi Ferenc¹⁹ és Miskolci Puah Pál²⁰ futott be jelentősebb karriert, míg Monostori Miklós Etén volt lel-

szaadtak hazádnak; ugyanígy irányítsd, segítsd és bátorítsd Tolnait, sürgető imáinkkal kérünk téged, Krisztus.] ПЕЧУ 1588a, A₂^r.

„Et velut Assyriam digressus ab urbe Tobias, / Angelica cinctus tutus abivit ope: / Sic precor hunc, curam modo qui meliore tenetur / (Hic servire Deo quod cupit, ille patri) / Dulcia captantem patriae jam lumina terrae, / Coelitis tutum praestet ubique DEUS. / Ut, velut ille fuit rabidi a conamine piscis / Eruptus, sit et hic tutus ab hoste suo / Ut tulit is patri piscis quoque felle medelam. / Melle sit hic VERBI corda levare potens. / Denique ceu vigili fuit ille a Daemone tutus, / octavum cupiit qui periisse virum; / Sic noceat scelerum pater haud tibi, munia quin tu / Perficias, Domini rite regendo gregem; / Ut tua tot juvenum possit producere virtus / Pectora docta, nitens quot gerit astra polus.” [És ahogyan a városból Asszíriába távozott Tóbiás, majd angyali segítséggel övezve épségben visszatért: így könyörgök, hogy épségben óvja meg őt az égiektől Isten szülőföldje kedves csillagaihoz visszavezető útján – hiszen még nagyobb gond dal is kell rá figyelni, mert Istent akarja szolgálni, az pedig csak az apját akarta; s ahogyan amazt megmentette az őrző hal támadásától, úgy óvja meg őt is az ellenségétől. Miként pedig amaz a hal epéjét vitte orvosságul atyjának, úgy tudja ő is az Ige mézével a szíveket felemelni; végül, ahogyan amazt megóvta a lesben álló démontól, aki a nyolcadik férjet is el akarta emészteni, úgy ne ártasson neked a bűnök atyja, s az Úr nyáját vezetve sáncaidat befejezhesd: hogy erényed révén annyi ifjú szív művelődhessen, ahány csillag csak van az égen.] MÁRIÁSSY 1588, B₃^r.

„Qui se Thobiadae socium sacer addidit ales, / A cunctis tutum praestitit atque malis.” [Aki Tóbiás mellé szent szárnyas társként szegődött, és mindenféle ártalomtól megóvta.] FELINUS 1589, B₃^r.

¹⁸ SZABÓ A. 2017, 252.

¹⁹ Uo., 178–179.

²⁰ Uo., 179.

kész, miután hazatért Wittenbergből.²¹ Kopácsi és Miskolci viszont mindketten Szikszai Fabricius Balázs tanítványai voltak, üdvözlőverset is írtak Heltai Gáspár 1565-ös, kolozsvári Bonfini-kiadásába, amelyhez Szikszai előszót készített. Kopácsi később epithalamiumot szerzett Szikszai Fabricius esküvőjére,²² Miskolci pedig az 1587-es Zrínyi-albumban szerepelt egy verssel.²³ A búcsúztató kiadvány három szövege ismert elemekből épül fel: Miskolci Puah Pál az erény szeretetére, a hazatérés miatt bánatra helyezi a hangsúlyt, valamint kiemeli a vers és az erény kapcsolatát is.²⁴ Kopácsi Ferenc is hasonlókat említ, a baráti kötelék mellett a távozó erényeit méltatja, valamint az erény és a dicséret kapcsolatát fejtegeti. Monostori Miklós annyiban tér el társaitól, hogy bú-

²¹ Uo., 200.

²² KOPÁCSI Ferenc, „Aliud in honorem eiusdem clarissimi viri, domini Basilii F. Zikszai, praeceptoris sui observandi ...” in *Carmen in honorem nuptiarum doctissimi et clarissimi viri, domini Basilii Fabricii Zikszai, rectoris scholae Patachinae in Pannonia, ac pudicissimae virginis Margaritae, sororis excellentissimi viri domini Ioannis Viti Balsaratii, doctoris artis medicae peritissimi, scriptum Vitebergae anno M. DLXVIII ense Martio, a Ioanne Vetesio, Francisco Copacio discipuli*, A₄^r-A₅^r (Wittenberg: Johannes Crato, 1568) RMK III 580. A kiadvány másik szerzője Vetési János volt.

Szikszai Fabricius Balázs esküvőjére készült másik két nyomtatvány is, szerzőik szintén wittenbergi diákok és korábban Sárospatakon Szikszai Fabricius tanítványok voltak: DECSI Gáspár, *ΕΠΙΘΑΛΑΜΙΟΝ nuptiis clarissimi et doctissimi viri domini Basilii Fabricii Ziczai, rectoris scholae Patachinae Pannonia, et pudicissimae virginis Margaretae, quae soror est excellentis doctoris Ioannis Viti Balsaratii, scriptum a Caspare Decio discipulo. Vitebergae anno 1567, qui et annus est solennitatis nuptiarum* (Wittenberg: Johannes Crato, 1569). RMK III 564.

KOLOZSVÁRI SERARIUS György, *Gratulatio conjugii, clarissimi et doctissimi viri domini Basilii Ziczai, rectoris scholae Patachinae in Pannonia, praeceptoris sui reverendi, et honestissimae virginis Margaritae, sororis excellentis doctoris Ioannis Viti Balsaratii, scripta a Georgio Caludiopolitano discipulo, Vitebergae anno MDLXVII* (Wittenberg: Johannes Crato, 1567). RMK III. 5317=7382.

²³ MISKOLCI PUAH Pál, „Aliud”, „Aliud”, „Aliud ad spectatorem” in *DE SIGETHO 1587*, H^r-v.

²⁴ „Hic virtutis apex, studiorum hic fervida turba/ Aonidum, varios modulando in carmine cantus/ Effingens, celebris cuius tibi fama per astra/ Moverat ingenium peregrinas visere terras.” [Itt van az erény és a tudományok csúcsa; a Múzsák különböző dalokat zengő, nyüzsgő tömege, akiknek égis éré híre rábírt téged, hogy messzi idegenbe gyere.] MISKOLCI PUAH 1568, A₃^r.

csúztatása a *fertilis Pannoniae* toposz mellett Wittenberg természeti adottságait is dicséri, továbbá a bukolikus hangulatú képeket a méhek említésével bővíti.

Allicis huc cunctas gentes, queis cura salutis,
Lilia ceu apibus gratissima pabula parcis
Praebent, sic animas sitientes fonte perenni,
Artibus atque bonis casta cum Pallade donas.²⁵

Monostori verse sorra veszi a peregrináció okait, a tudásra törekvés mellett az erény, a hírnév és a jövődöbéli dicséret egyaránt szerepelnek a búcsúztatásban. Az utóbbi értelmezhető akként, hogy a nyomtatásban szereplő írások a vágyott elismerés megnyilatkozásai, azonban az idézet következő két sora kissé megbilenti ezt a mértéktartó leírást, hiszen a címzettet már érkezésekor a Múzsák lelkendező kórusa fogadja.

Az eddig tárgyalt szövegekben többször szerepelt olyan fordulat, amely a verset a hazatérés késleltetésére használta fel. A búcsúztatóversek másik jellegzetes funkciója viszont az volt, hogy tanúságot tegyen a távozó diák erényeiről, így maga a vers szövege is hozzájárulhatott ahhoz, hogy mind a címzett, mind a szerző elérje az örökké tartó hírnevet és dicsőséget. Az emlékezőképesség, a *memoria* igen nagy szereppel bír ennek a feladatnak a megvalósításában. Egyrészt szükséges eszköz a búcsúztatónak, mivel az emlékezete által idézi fel azokat a dolgokat, amelyek dicséretre méltóvá teszik a távozó diákot. Ebben az értelemben az emlékezés az *inventio* retorikai feladatát tölti be a propemptikonokban. Másrészt az emlékezést a barátság kifejezéséhez is társítják a szövegek, ebben a minőségében a *memoria* a közösség és a búcsúzó számára is elengedhetetlen. A búcsúztatóversekben az emlékezet a legtöbb esetben úgy jelenik meg, hogy az emlékezést, a felej-

²⁵ [Valamennyi nemzetet, akiknek gondja az üdvözülés, magadhoz vonzod: s ahogyan a liliumok bőséges legelőt kínálnak a szorgos méheknek, úgy ajándékozod meg a jó művészetekkel és tiszta Pallasszal az örök forrás vizére szomjazó lelkeket.] MONOSTORI 1568, B₁^v.

tést és ennek variációit együtt említik a szerzők. Az emlékezethez szükségszerűen kapcsolódik a felejtés, valamint az, hogy hogyan lehet elkerülni a felejtést. Pataki Monos Tamás 1569-es búcsúztatásának Vetési János volt a címzettje.²⁶ Hasonlóan Kopácsi Ferenchez és Miskolci Puah Pálhoz, mindketten Szikszai Fabricius Balázs tanítványai voltak, Pataki Monos Sárospatakon, míg Vetési Kolozsvárott, abban a rövid időszakban, amikor Szikszai ott tanított patrónusával összekülönbözve.²⁷ A kiadvány Petrus Seitz nyomdájában készült, egyetlen példányát a Debreceni Református Kollégium őrzi. Vetési János 1567-ben érkezett Wittenbergbe, tanulmányai végén a coetus seniori tisztségét töltötte be, hazatérése után mindössze azt tudjuk róla, hogy 1570-ben üdvözlőverset írt Károlyi Péter *Brevis, erudita et perspicua explicatio orthodoxae fidei* című munkájához.²⁸

Monos búcsúztatása Jézus Krisztus megszólításával indul, arra kéri a búcsúztató, hogy legyen a közvetítője az isteni segítség biztosításában. Annak érdekében, hogy a meggyőzés sikeres legyen, Monos érvei elsősorban az egyház rítusait idézik fel: nemcsak az ünnepnapokat említi a szerző, hanem arra is felhívja a figyelmet, hogy az egyház meg szokott emlékezni arról, hogy Jézus legyőzte az ördögöt. Ez a közbevetés vezet át saját feladatának részletezéséhez: annak megverselése, hogy Vetési isteni megbízás miatt tér haza, („divino numine fultus”). Elsősorban Isten jóváhagyását akarja biztosítani a verssel Monos, azonban nem marad el a szokásos gyász, a távozó miatt keletkezett lelki seb megemlézése sem.

Ast ego discessum subitum quo digner honore?

Ingenium quibus et doctrinam laudibus ornem?

²⁶ SZABÓ A. 2017, 210–211.

²⁷ Szikszai Fabricius Balázs kolozsvári működése alatt jelent meg az a Bonfini-kiadás, amelyhez előszót írt, tanítványai pedig üdvözlőverseket szereztek a kiadványhoz. Köztük voltak a búcsúztatóvers későbbi szerzője és címzettje is. Lásd: POSTA 2013

²⁸ SZABÓ A. 2017, 290–291.

Anne probem reditum? Vel quae solatia moestus
 Concipiam, precibus fuis missurus amicum?
 Haec quamvis tenui non possim carmine cuncta
 In studiis tractae praeclara encomia vitae
 Complecti, et brevibus numeris tua dicere facta.²⁹

A három rövid kérdés tanácsstalanságot sugall, mivel több lehetséges magatartást is felsorol, amelyekkel a búcsúztató reagálhat Vetési János hazatérési szándékára. Ezek a variánsok különböző megszólalásmódokat implikálnak, tulajdonképpen Monos a retorikai megformáltsággal kapcsolatban kínál fel választási lehetőségeket. A *captatio benevolentiae*-ként olvasható kérdéssor nemcsak a kötelező bizonytalankodást tartalmazza, hanem egyzersmind bemutatja a szerző retorikai-poétikai képzettségének teljességét is. Monos nyilvánvalóvá teszi, hogy mindegyik változatot (az utazás cáfolatát, valamint a vigasztalást a távozó társ miatt) meg tudná alkotni, viszont a *carmen* formája nem alkalmas arra, hogy mindegyiket megvalósítsa, ezért határozza meg a búcsúztatás elsődleges feladataként a laudálást. Ahhoz, hogy méltó legyen a távozóhoz a dicséret, először fel kell idéznie a szerzőnek azokat az égi adományokat, amelyekkel a búcsúztót ellátták.³⁰ Ez a gesztus a szöveg alapján baráti kötelessége is a búcsúztatónak. Az emlékezés Monos propemptikonjában az érvek feltalálásához járul hozzá, az emberi emlékezet megbízhatatlansága pedig azzal küszöbölhető ki, hogy a búcsúztató segítségül hívja azokat a bi-

²⁹ [Hogyan tiszteljem meg a hirtelen távozást? Milyen dicséretekkel halmozzam el a tehetséget és a tudást? Talán tiltakozzam a hazatérése ellen? Hogyan vigasztalódhatnak gyászomban, mikor hosszas könyörgések közepette bocsátom el a barátom? Tanulmányoknak szentelt életem aligha tudnám kurta verssel dicsérni és röviden elmondani tetteidet.] PATAKI MONOS 1569, A₁^v.

³⁰ „Ut tamen officium videar facturum amici,/ Quae tribuit tibi dona Deus memorare parabo / Quorum non obscura diu documenta dedisti.” [Ám mégis, hogy megtegyem ami egy barát kötelessége, fel fogom sorolni az adományokat, amelyeket Istentől kaptál, és amelyekről már korán nyilvánvaló bizonyóságot tettél] Uo., A₂^r.

zonyítékokat, amelyeket a távozó tettei szolgáltattak. A Monos által részletezett tulajdonságok az erény (virtus) köré csoportosíthatók, ezeket a szöveg az üdvösséggel kapcsolja össze, így a wittenbergi tanulmányút az egyén üdvtörténetébe illeszkedik. Ez a megoldás összecseng azzal a megközelítéssel, amely a teljes emberi életet értelmezi utazásként oly módon, hogy a központi kérdés az üdvösség megszerzése legyen.

A propemptikonban a szerző arra emlékszik vissza, hogy Vetezi János mindig kitartó volt, a coetust pedig aktív, emlékező közösségként jellemzi. Saját pozícióját a 'non immemor' szókapcsolattal érzékelteti:

Quid memorem coetum qua dexteritate per annum
Rexeris, et magnos toleraris sponte labores.
Dum tibi commissi non muneris immemor, omni
Contendis ratione tuam defendere Spartam.³¹

Monos Tamás búcsúztatásának dinamikája közel sem kiegyensúlyozott, azonban bizonyos ritmust kölcsönöz a versnek a patria-Wittenberg ellentét ismételt alkalmazása, amely kétszer is visszatér. Pannonia egyrészt vágyott hazaként, másrészt kietlen sivár tájként jelenik meg Monosnál, vagyis a nagy hagyományokkal rendelkező *fertilitas Pannoniae* helyett a *sterilitas* minőségét tulajdonítja hazájának. A versben szerepel néhány sornyi természeti kép, amely a termékenységet, a természeti gazdagságot jeleníti meg, az ábrázolás azonban nem dicséretre szolgál:

Demum nunc sunt bona tempora veris
Nunc frondent sylvae, nunc gramine prata virenti
Velantur tellus flores bene fundit olentes.
Pastor ad irriguum fontem requiescit in umbra

³¹ [Miért említsem a coetust, amit egy éven keresztül irányítótól bölcsen, önként viselve a hatalmas terhet./ Ezalatt soha nem feledkeztél meg, milyen feladatot vállaltál, és minden módszerrel arra törekedtél, hogy megvédj Spártád.] Uo., A₃^v.

Stratus humi, gestit placidam captasse quietem,
 Nunc etiam aerae resonant querulo ore volucres,
 Atque animos, dulci moestos modulamine mulcent.³²

A kiragadott citátum két tematikus blokkot választ el a búcsúztatóversben. Az idézett sorokat megelőzi az emlékezés fontosságának hangsúlyozása, majd a hazaút körülményeinek tárgyalása. A Wittenbergben töltött idő visszaidézése, és a végső soron bizonytalannak tűnő hazaút tárgyalása közé szúrja be a szerző a bukolikus jellegű képet a jelent uraló körülményekről. Az első olvasásra oda nem illő sorok mindkét egységgel szemben ellentétet hoznak létre, így kibillentve a propemptikont abból a dinamikából, amit az adott neki, hogy a búcsúztató az emlékek kizárólagos birtokosaként jelenítette meg magát. Ezzel a megoldással Monos a szöveg két egysége között teremti meg az átmenetet, nem melleleg pedig imitálja Vergiliust. A 'nunc' polisyndetonos alkalmazása a III. eklogából ismerős, emellett a propemptikon tematikai szempontból is párhuzamba állítható az eklogával.³³ A vergiliusi szöveg két pásztor, Damoetas és Menalcas versengése, a Monosnál is szereplő részletet pedig a harmadik szereplő, Palaemon megszólalásában olvashatjuk. Vergiliusnál ő a bíró, aki ezekkel a szavakkal a két felet a költői verseny megkezdésére szólítja fel.

³² [Végre eljött a tavaszi jó idő, lombosodnak az erdők, a rétek sarjadó fűbe öltözködtek, ontja az illatozó virágokat a föld. A pásztor a csörgedező pataknál pihen az árnyékban, heverészik a földön, a csendes nyugalom után kapdosna; most már az égi madarak is megszólalnak csivitelésükkel, és a szomorú lelkeket nyugtatják édes énekükkel.] PATAKI MONOS 1569, A₃^v.

³³ „Dicite quandoquidem in molli consedimus herba. Et nunc omnis ager, nunc omnis parturit arbor, nunc frondent sylvae, nunc formosissimus annus. Incipe Damoeta, tu deinde sequere, Menalca. Alternis dicetis; amant alterna Camenae.” [Akkor dalra, ha már e finom fűvön így lehevertünk! Most zsendülnek a messzi mezők, most mind a gyümölcsfák, Zöldbe az erdő most szökken, soha szebb napot ennél! Fogj bele, Damoetas, te se késs folytatni, Menalcás; Váltva vitázzon a vers, a caména vigad, ha vitáztok.] VERGILIUS 1984, 14.

Az egyetemi élmények felidézése szintén a dicséret részévé válik. A Wittenberghez és az ott eltöltött időszakhoz társított minőségek, mint a Múzsák jelenléte, a barátok közössége, a tanulás lehetősége szöges ellentétbe kerül azzal, ami a hazatérés során és azt követően várta a búcsúzó Vetésit. A magyarországi diákok propemptikonjaiban emiatt a differencia miatt visszatérő kérdésé vált, hogy miért indulnak haza. A versek minden esetben azt hangsúlyozzák, hogy Istentől kapott feladatukat teljesítik az utazók azáltal, hogy visszatérnek Magyarországra, ahogyan maga a wittenbergi peregrinációs utak is azért szolgálnak Isten tetszésére és dicsőségére, mivel az igaz tanítás elsajátítására irányultak.

Monos útnak indító felszólítását még hosszú sorokon át követi a különféle veszedelmek hexameteres ismertetése: ezt ellenpontozza az isteni küldetés megemlézése, valamint annak hangsúlyozása, hogy biztosra vehető az égi segítség. A Monos által felidézett emlékképek nem terjednek ki az elmúlt dicsőségre, mindössze a címzett szempontjából releváns loci communesből válogat a szerző. Természetesen egyetlen elem sem saját lelemény, hanem jól ismert közhelyek összerendezése, a gondolatmenet azzal a konklúzióval zárul, hogy mindig emlékezni kell Vetésire.

A propemptikon utolsó soraiban az egyetlen pillanatra sem kétséges végső búcsúra kerít sort a szerző, belátva azt, hogy felesleges hosszadalmas beszéddel késleltetni az indulást

Nil opus est multo cursum sermone morari,
Nunc valedicenti fidam mihi porrigere dextram,³⁴

– ezzel egyszersem felkínálja azt az értelmezési lehetőséget, hogy az emlékezésre épülő dicséret arra is kísérletet tett, hogy elfeledtesse az indulóval a célját, vagyis a hazautazást. Noha ez a próbálkozás sikertelennek bizonyul, a búcsúztatás ennek ellenére

³⁴ [Nincs szükség arra, hogy hosszú beszéddel késleltessem az indulást, fogjunk kezét búcsúzásképp.] PATAKI MONOS 1569, A₄^v.

sem céltalan: a búcsúztatóban kitörölhetetlen, örök emlék marad a címzett Vetési János.

Me mihi crede tui semper meminisse iuvabit.³⁵

Monos búcsúztatása szerint Vetési ugyan még nem indult el haza, azonban a dicséret poétikai jellemzői miatt a vers végére már csupán távoli emlékképként sejlik fel az olvasó számára. A versbeli megoldások a Wittenbergben töltött időszakot, valamint azt az egy évet, amit Vetési a coetus senioraként töltött el, olyan eseményként ábrázolták, amely már csak a *memoriából* történő felidézéssel mutatható meg az olvasóknak, vagy épp a diákközösségnek. Ez a felidézés a versírással, versolvasással valósulhat meg. A propemptikon azon túl, hogy Monos poétikai képzettségét igazolhatja megírásával, arra is alkalmas, hogy megteremtse és megőrizze a diáktársak emlékét, a búcsúztató ezért jeleníti meg magát a szövegben az „emlékek őrzőjeként”.

A vizsgált szövegek jelentős hányada akkor keletkezett, amikor Wittenbergből távoztak a diákok. Az 1560-as évek végén azonban két olyan példát is találunk, amely a Váradról induló leendő wittenbergi diákot búcsúztat. Varsányi Gorsa Mihály a szerzője annak a propemptikon-kiadványnak, amely 1569-ben jelent meg Wittenbergben, viszont a címlap tanúsága szerint korábban, 1568 októberében íródott: „Michael Varsanius scribebat, Anno Domini M.D. LXVIII. XIII. Calend. Octobris.” A jelenség nem egyedi, több példát is találunk hasonló megoldásra, amelynek a háttérében az állt, hogy voltak olyan szövegek, amelyeket nyomtatás végett küldtek Wittenbergbe, általában gyakran éppen akkor az egyetemre igyekvő peregrinus diák töltötte be a küldönc szerepét. Varsányi verse azért is szolgálhat érdekességekkel, mivel a vers alaphelyzete eltér a magyarországi diákok 16. századi bevett gyakorlatától: Váradról wittenbergi peregrinációra induló diákot búcsúztat a szöveg, Debreceeni Joó Jánost. Ugyanezt a beszédhelyezetet találjuk egy másik nyom-

³⁵ [Hidd el nekem, mindig szívesen gondolok majd rád.] PATAKI MONOS 1569, A₄^v.

tatványban, amely 1569–1570 folyamán jelent meg Wittenbergben, az ezt követő időszakból pedig egyetlen propemptikont ismerünk, amely hasonló szituációra utal, ott a diák Görlitzből indult útnak Wittenberg felé.³⁶ Varsányi Gorsa hasonlóan Monos Tamáshoz, Kopácsi Ferenchez, illetve Miskolci Puah Pálhoz, szintén Szikszai Fabricius Balázsnál tanult, mégpedig Kolozsvárott. Később Váradra ment, ahova Károlyi Pétert követte, – akinek poétikájához egyébként üdvözlőverset írt, itt pedig tanította az a Vetési János is, akit Monos Tamás búcsúztatott 1569-ben.³⁷ Varsányi Wittenbergből továbbutazott Heidelbergbe is: 1573. szeptember 15-én éppen Debreceni Joó Jánossal és egy másik wittenbergi diákkal, Csengeri Pállal együtt jegyezték fel a nevüket a heidelbergi egyetem anyakönyvébe.³⁸

Érdemes kitérni arra a kérdésre, hogy jelent-e számottevő poétikai eltérést, ha Magyarországról búcsúztatják el a diákot a szerzők, ahhoz képest, amikor Wittenbergből teszik ugyanezt? A szövegek – Varsányi Gorsa Mihályé csakúgy, mint a többieké – igen hasonlóak a Wittenbergben szerzett propemptikonokhoz, ezért úgy vélem, hogy már az egyetem előtt rendelkeztek a szükséges poétikai ismeretekkel a szerzők. Különbség mégis van, ez pedig leginkább a búcsúztatáshoz használt toposzokban érhető tetten. A propemptikon esetében a laudáció nemcsak a távozó személyt illeti meg, hanem azt a helyet is, ahonnan távozik, ennek következtében Váraddal kapcsolatban a szerzők nem használták fel a máshol jól bevált *querela Pannoniae*, vagy *sterilitas Pannoniae* toposzokat, hanem épp ellenkezőleg, a *fertilis Pannoniae* kerül elő. A búcsúztatást így Várad méltatása indítja, amelyben olvasható egy Janus Pannonius allúzió is. Várad természeti kincseinek részletes bemutatását egy hosszú sorokon keresztül tartó költői kérdés formájában kezdi meg a szerző, amely egyben arra is szolgál, hogy érzékeltesse, milyen nehéz a távozás: az első sor „Tam cito Pannonicam cur lane relinquis amande urbem” kezdetű kérdés

³⁶ RMK III 995.

³⁷ SZABÓ A. 2017, 287–288.

³⁸ Uo., 123.

kiegészíti, és valamennyire fokozza a tizennyolcadik sorban olvasható „Tam cito cur quaeso natalia deseris arva?” Amíg az első kérdésnél Várad egy szeretett pannóniai városként szerepel, addig a második esetben már a szülőföld sebes elhagyása a kérdés tárgya. Ez a megfogalmazás megemeli Debreceni Joó János utazásának tétjét: a *fertilitas Pannoniae* toposz mellett a barátok és rokonok nélküli magányos utazás is bekerül a szövegbe.

A vers következő nagyobb egységében a szerző a barátság témáját dolgozza fel, egy hasonlóságon alapuló felsorolással. Ez a technika jól ismert, a szövegben a görög-római mitológiai hősök és barátaik kapcsolata szolgál kiindulópontként, a 16. századi alkotások nagy többségében ez a típusú párhuzam szintén megtalálható, jellemzően Aeneas és Achates, Orestes és Pylades, vagy éppen Theseus és Peirithoos történetét használták fel. Varsányi munkája annyiban különleges, hogy noha a Théseusszal és Orestésszel vont párhuzam itt is kiemelt helyet kap, ahogyan a később keletkezett propemptikonokban is legtöbbször ezt a két mitológiai szereplőt emlegetik a búcsúztatóversek szerzői, addig Varsányinál olyan mitológiai alakok is felbukkannak – például Helenos –, aki a barátsággal kapcsolatban kevésbé számított topikus alaknak. A párhuzamok nem csupán a barátság kötelékét illusztrálják a versben, ugyanis Varsányi a barátok elválása mellett az örök búcsúra, a halálra is utal néhány sor erejéig.

Nec magis Ascanium doluit Priameia virgo
Huic dat dum veri preciosum pignus amoris,
Brachiaque imponens collo dimittit Iulum.³⁹

A *gradatio* zárásaként Kreusa anyai fájdalmát emlegeti a szöveg, előtte pedig olyan mitológiai alakok szerepelnek, akiket valamilyen veszteség ért: Iasón, Odysseus és Aeneas. A búcsúztatás nem

³⁹ [Nem gyászolta kevésbé Ascaniust Priamosz lánya, mikor átadta neki [Aeneasnak] az igaz szeretet drága gyümölcset és karjaival átölelte majd elengedte Iulust.] VARSÁNYI GORSA 1569, A₂^v.

a versbeszélő fájdalmát ábrázolja, a párhuzamok inkább a távozó Debreceni Joó János szívének fájdalmát és szomorúságát érzékeltetik. Az eljárás révén a peregrinus diákot a gyászoló mitológiai hőssékel azonosítja a vers, így az általuk gyászolt meg nem nevezett alakok vonatkoztathatóak a búcsúztatóra. Varsányi szövege azonban közel sem egyértelmű, hiszen például Théseus és Orestés alakjára és történetére felépített hasonlat kétirányú értelmezést is lehetővé tesz:

Thesea Pyrihous, Pyladem sic fidus Orestes,
Sic doluit Iason desertus Amyntore nato,
Sarcina latura fuerat qui grata phaselo.⁴⁰

Azt, hogy Peirithoos, Orestés és Iasón alakja kire vonatkozhat, a megelőző sorokból tudhatjuk meg: ezekben a sorokban a címzett szomorúsága jelenik meg. Az egyetlen szokatlan párhuzam Peirithoosé: Théseus és Peirithoos barátsága ismert, azonban az utóbbi, noha kalandjai számosak, mégis ritkán szerepel búcsúztatásokban. A két hős barátságának kezdetét a mitológiai történetek azzal magyarázzák, hogy Peirithoos hallott Théseus vitézségéről, és próbatételként elhajtotta utóbbi tehéncsordáját. Amikor Théseus utolérte a csordarablót, és megpillantották egymást, teljesen elvarázsolta őket a másik ereje és szépsége, ekkor Théseus büntetés helyett szövetséget ajánlott Peirithoosnak. A két hős közös történetei közül a leghíresebb az, amikor megpróbálták elrabolni Persephonét az alvilágból. Büntetésük emiatt az lett, hogy Hádés palotájának kapujánál ültek egy kövön, kővé dermedve. Amikor Héraklés az alvilágban járt, Théseust fel tudta oldozni, azonban Peirithoos ott kellett, hogy maradjon. Ezért is lehet a párhuzamot beilleszteni a humanista barátság-konceptióba, amely nagy hangsúlyt fektetett a távollévő barátságra.

⁴⁰ [Így gyászolta Théseust Pyrihous, Pyladest a hűséges Orestés és Iasón is, ki később hajójával a drága zsákmányt vitte, mikor Phoenix magára hagyta.] Uo.

A szövegben a barátok elválása feletti szomorúság ábrázolása, annak nyelvi kifejezőmódja több ponton egyezik a halál okozta gyász megmutatásával, erre utalnak a mitológiai alakok, amelyek szintén a halál miatti fájdalom jelképeiként kerültek a propemptikonba. A fájdalmat nem vigasztalással igyekeznek csökkenteni a búcsúzó, hanem azzal a többször szereplő erőteljes felszólítással, hogy a címzett halassza el az utat.

A címzett, Debreceni Joó János nemcsak egy, hanem két propemptikont is kapott annak alkalmából, hogy Wittenbergbe indult.⁴¹ A másik kiadvány szerzője Beregszászi Lőrinc Péter, és a propemptikonnak egy második címzettje is van, mégpedig Beregszászi János. Mindannyian tanultak Váradon, Károlyi Péternél. Hasonlóan Varsányi Gorsa Mihályhoz, mind Debreceni Joó János, mind Beregszászi János írt üdvözlőverset Károlyi Péter 1567-es poétikájához, valamint egykori tanárukat 1569-ben házassága alkalmából görög nyelvű epithalamion kiadványokkal is köszöntötték, amelyek szintén Wittenbergben jelentek meg.⁴² Debreceni Joó János Károlyi halálára is szerzett verset, amely már Debrecenben jelent meg, Károlyi munkájának kiadásában. Beregszászi Lőrinc Péter szövege a Varsányiéhoz hasonló megközelítést alkalmaz, vagyis itt is markánsan jelen van a *fertilitas Pannoniae* toposza, de az utazás veszedelmei sem maradnak el, ahogy a szerző a barátságra is kitér.

⁴¹ SZABÓ A. 2017, 123.

⁴² BEREGSZÁSZI János, *Επιθαλαμιον in honorem nuptiarum clarissimi et doctissimi viri domini Petri Carolii, praeceptoris sui perpetua gratitudine et reverantia demerendi, fidelissimi ecclesiae Dei pastoris in urbe celeberrima Pannoniae Varad, et pudicissimae virginis Annae, sponsae eius castissimae, filiae honesti ac integerrimi viri civis Debreciensis, domini Georgii Beregdí, scriptum a Johanne Beregzazio* (Wittenberg: Johannes Crato, 1569). RMK III 591=5331.; DEBRECENI Joó János, *Επιθαλαμιον in honorem sacri nuptialis clarissimi et doctissimi viri domini Petri Caroli ecclesiae Varadinae in Pannonia Pastoris et pudicissimae sponsae eius Annae, honesti et prudentis viri domini Georgii Beregdí filiae: scriptum a Iohanne Bonifacio Debrecino* (Wittenberg: Johannes Crato, 1569). RMK III 593.

[...] quos studii communio iunxit honesti
Tyndaridas veluti socialia foedera fratres?⁴³

Az idézetben a Wittenbergbe induló diákok közötti szövetséget Tyndareos fiainak, a Dioskurosoknak kapcsolatával veti össze Beregszászi.

A következő kérdés az, hogy hogyan juthatott el Johannes Crato nyomdájáig a kézirat. Az egyetemjáró diákok rendszeresen voltak postások is: sok esetben vittek kéziratot, levelet, könyvet magukkal. A Wittenberget megjárt magyarországi diákok is éltek ezzel a gyakorlattal, például Szikszai Fabricius Balázs is így juttatta el hazatérése után készült kéziratait a városba. Kézenfekvő megoldásnak tűnik, hogy maga a címzett, Debreceni Joó vitte magával a kéziratot, noha más is eljuttathatta Wittenbergbe Varsányi Mihály és Beregszászi Lőrinc Péter propemptikonjait. Debreceni Joó János nevére 1568. október 27-ei dátummal bukkanhatunk rá a matrikula feljegyzései között, ami két lehetőséget kínál fel: az első szerint elegendő volt négy hét a Várad–Wittenberg útvonal megtételére, vagy nem a búcsúztatott szállította a neki szánt propemptikont.

A második lehetőséget követve Varsányi Gorsa Mihály, a szerző tűnik alkalmas jelöltnek, mivel az ő neve 1569-ben tűnik fel a matrikulában. Pontos dátum nem szerepel, de valószínűleg október 23-át követően írta be a nevét az anyakönyvbe. Ezen az egyetlen példán is látszik, hogy a nyomtatványok szállítása nagyrészt esetleges volt, hiszen amennyiben megvizsgáljuk a másik Váradról Wittenbergbe induló peregrinushoz írt verset is ebből szempontból, a következő adatokat találjuk: a címlapon 1568. július 20-a szerepel dátumként, amikor Beregszászi Lőrinc Péter megírta Beregszászi Jánosnak és Debreceni Joó Jánosnak a propemptikont. Ez a kiadvány is Johannes Crato nyomdájában készült, szintén 1569-ben. Amíg az előző esetben még csupán két

⁴³ [a tisztes tudomány közössége kötötte össze őket, mint a Tyndaridesek testvér-szövetségét?] BEREKSZÁSZI LŐRINC 1569, A₁^v–A₂^r.

lehetőség közül kellett eldönteni, hogy ki lehetett a postás, addig ennél a versnél tovább szaporodnak a változatok. Beregszászi Lőrinc Péter véleményem szerint kizárható, mivel az egyetlen ilyen nevű diák 1570-ben jegyezte fel magát a matrikulába – noha érdemes figyelembe venni azt a lehetőséget is, hogy korábban is Wittenbergben tartózkodhatott, elképzelhető az is, hogy mindössze a bejegyzés került be később, mivel csupán évszám szerepel a név mellett, összességében nem fogalmazhatunk meg semmilyen definitív következtetést.

A matrikula adatai alapján a nyomtatás 1569-es dátumához leginkább a címzettek valamelyike lenne társítható, Beregszászi János, vagy esetleg Debreceni Joó János; a júliusi megírás miatt lehetséges, hogy ők vitték magukkal Beregszászi Lőrinc Péter versét. Bár egymás után szerepel a coetus nyilvántartásában a nevük, mégis két hónap különbséggel érkeztek meg Wittenbergbe: Beregszászi János augusztus 30-án, Debreceni Joó János pedig a már említett október 23-án iratkozott be a diáktársaságba.

Konkrét bizonyítékom nincs a harmadik lehetőségre, mindössze praktikus okok szólhatnak amellett, hogy esetleg ezt a verset is Varsányi vitte magával, amikor a saját szövegét ki szeretete volna adatni. Ha a címzettek valamelyike lett volna a küldönc, akár már 1568-ban sor kerülhetett volna a kiadásra, Beregszászi Lőrinc Péter pedig több mint egy évvel később került Wittenbergbe. Feltételezésem szerint Varsányi Gorsa Mihály lehet a legalkalmasabb jelölt, hiszen az ő érkezésekor a propemptikonok még éppen aktuálisnak tekinthetők, így logikus lépés volt, hogy érkezése után nem sokkal ki is nyomtatták a szövegeket.

Akad arra is példa, hogy a coetussal nem volt kapcsolata a versszerzőnek: Leonhard Uncius szász humanista költő legismeretebb munkája a Krakóban megjelent verseskötete, amely a magyar történelmet dolgozta fel.⁴⁴ Uncius azonban Wittenbergben is járt egyetemre, ahol a hazatérőben lévő Georg Hirschert búcsúz-

⁴⁴ BITSKEY 2005

tatta.⁴⁵ Nem jegyezte fel a nevét a matrikulába, de Hirscher igen, ő 1568. január 28-án iratkozott be a wittenbergi egyetemre.⁴⁶ Ezen kívül még egy propemptikon fűződik Uncius névéhez: 1571-ben szerepel egy verse egy hamburgi diákot, Joachim Gagelmant búcsúztató kiadványban. Az alkalom az volt, hogy Gagelman Wittenbergből Itália felé indult útnak.⁴⁷ Bitskey István bemutatta későbbi pályáját is, amelyet elsősorban a fennmaradt munkái alapján lehet rekonstruálni 1584-ig.

A fejezetben szereplő versek elemzése azt mutatta meg, hogy a patrónusnak szánt gesztus mellett az alkalmi költészetben legalább olyan fontos az a közösség is, amelyhez a szerzők és a címzettek tartoznak. Az 1560-as évek második felében ugyanis jó részt ez volt az a szempont, ami mentén a szövegek szerveződtek.

⁴⁵ Leonhard UNCIOUS, *Propemptikon scriptum in gratiam eruditi ac periti, plenique humanitatis viri d. Georgii Hirsheri Coronensis Transylvani, cum se incluta Academia Vitebergensi discederet in celebrem Transylvaniae urbem Coronam [...]* Leonhardus Untzius Tekensis Transylvanus, (Wittenberg, 1568).

⁴⁶ FOERSTEMANN 1841, 153.

⁴⁷ *Propemptika ornatissimo iuveni, doctrina eruditione, morumque castimonia praestanti, D. Ioachimo Gagelman Hamburgensi, ex Academia Vitebergensi in Italiam discedenti, scripta ab amicis* (Wittenberg: Johannes Crato, 1571).

AZ 1580-AS ÉVEK WITTENBERGI KÖLTÉSZETE

Az 1560-as években igen élénk magyar jelenlét alakult ki Wittenbergben, amint ezt a megjelent nyomtatványok is igazolják. Az a korábbi kutatásokból egyértelmű, hogy ez a helyzet megváltozott az 1570-es években. Az egyházi környezet változását Szabó András tekintette át: az évtized elején hevesebb viták alakultak ki az ortodox evangélikusok és a melanchthoniánusok között, 1571-ben pedig elfogadták a 'wittenbergi katekizmust'. Elindult továbbá az a folyamat, amely 1577-ben a *Formula Concordiae* elfogadását eredményezte. Ez többek között arra kötelezte az egyetemre érkező diákokat, hogy aláírják a dokumentumot, és ezzel a lutheranizmus mellett tegyenek hitet. A politikai és egyházi változások érintették a Wittenbergben tanuló magyarországi diákokat is, ugyanis a coetus tagjainak többsége már a helvét irány híve volt. A viták és az azt követő egyetemi zavargások a hallgatók távolmaradásával, a professzorok elbocsátásával, támogatások megszűnésével jártak.¹ Ha a wittenbergi coetus matrikuláját nézzük, akkor az 1570-es év az, amely jelentősebb visszaesést mutat, de ezt követően a nevüket bejegyző diákok száma tulajdonképpen megegyezett az 1560-as évek végéről származó adatokkal.

A nehéz helyzetre utal a nyomtatványok számának változása. Ebből az évtizedből ugyanis csupán néhány alkalmi kiadvány maradt fenn: a Balsaráti Vitus János haláláról megemlékező szö-

¹ SZABÓ A. 2017, 24–27.

vegek,² Szepesi György Jézus születését ünneplő genethliaconja,³ valamint Kassai Zsigmond Dávid *Elegia Pannoniae*-ja.⁴ A sárospataki iskolához kapcsolódó halotti orációk is ekkor láttak napvilágot,⁵ Szikszai Fabricius Balázs munkái mellett 1577-ben magát Szikszai Fabriciust búcsúztatta Kassai Császár György.⁶ 1578-ban egy ordinációt ünneplő egylapos kiadvány jelent meg, amelynek sem a címzettje, sem a szerzője nem volt a coetus tagja.⁷ Propemptikon 1586-ig elvéve jelenik meg Wittenbergben, Kassai Zsigmond Dávid és Fegyverneki Izsák hazautazására Tübingenben adtak ki búcsúztatóverset.⁸ Az is jellemző erre az időszakra, hogy a Wittenbergben publikált búcsúztató szövegek magyarországi szerzői vagy címzettjei nem léptek be a diáktársaságba.⁹ Például Georg Helnert 1580-ban búcsúztatták, főképp német diákok.¹⁰ Helner Brassóban tanult és a wittenbergi peregrinációjából ide is tért vissza, hogy folytassa pályáját.¹¹ Alkotói tevékenysége

² Epicedium és halotti oráció 1576-ból: RMK III 655, 658.

³ RMK III 675.

⁴ RMK III 667.

⁵ RMK III 604 = 5335.; RMK III 658.

⁶ RMK III. 665.

⁷ Tobias KLUBNICK HAINICIENSIS, *Elegia ad honestum et eruditum iuvenem Andream Crupinium Carponensem, amicum suum, cum illi publice Wittebergae a Theologico collegio munus docendi et sacramenta administrandi commendaretur Anno 1578. XV: Octobris*, (Wittenberg: s.n., 1578). A címzett Andreas Crupinius, aki Bártfán kezdte meg tanulmányait (1571–1575), a wittenbergi egyetem anyakönyvébe 1576-ban jegyezte fel a nevét. 1578. október 15-én ordinálták, ezt örökíti meg a nyomtatvány. Wittenbergi tanulmányai után Korponán működött szlovák prédikátorként. A találatért hálás köszönet Hanák Bélának. vö.: CSEPREGI 2014b, 297. A szerzőről nem találtam adatot, a wittenbergi egyetem matrikulájában nem szerepel a neve.

⁸ RMK III. 667. és RMK III. 734.

⁹ RMK III 697.; RMK III 716.; VD16 ZV 12827.

¹⁰ *IΠΟΠΕΜΤΙΚΑ* 1580.

¹¹ Részletes életrajz: TRAUSSCH 1870, 99–100.; Helner György (Georg Helner) brassói tanár volt, 1583-ban nemes rangot kapott családja, 1590. december 1-én hunyt el. A wittenbergi magyar coetusnak nem volt tagja, peregrinációs útja során több nyomtatványt jelentetett meg Wittenbergben: *Ελεγειον, In Qvo Inter Caetera, Vera Domini Nostri Iesv Christi, Dei et Mariae semper virginis Filij, Maestas asseritur: Scriptum ad Reverendvm Virvm, Eruditione, Pietate, ac virtute eximium, Dn. Georgivm Hyrshervm, Antistitem Ecclesiae Dei in oppido Transsylvua-*

nagyrészt Wittenberghez kapcsolódik, de Josef Trausch tudósít egy Báthori Istvánt dicsőítő szövegről, valamint Johann Sommer munkáinak egy kiadásáról is.¹² Utóbbit viszont a legtöbb katalógus Stephanus Helnernek tulajdonítja, aki ugyanekkor járt Wittenbergben, viszont beszercei volt.¹³ Georg Helner hazaindulását nem csak egyetlen kiadvány örökölte meg. A propemptikonok mellett készült egy ehhez kapcsolódó epigramma és elégia, valamint egy külön búcsúztatókiadvány is.¹⁴ Előbbi kettős célt valósít meg, a nyomtatvány első fele a Brassóból Wittenberg felé megtett utazásra vonatkozik, ez Johann Decanus Bistricius versét jelenti, míg a többi szöveg a hazatérést tematizálja. Bistricius szövege a távozás körülményei köré szerveződik. A mitológiai történetekben előforduló álom motívumot használja fel a szerző arra, hogy a távozás elkerülhetetlenségét érzékeltesse. A peregrinus diákoknak hajnalban a búcsúztató jelenik meg Pallas Athéné és Apolló társaságában, hogy az indulásra bíztassa őket. A propemptikon az utazásnak az egész közösségre gyakorolt hatását is bemutatja, amikor a diákok elbúcsúznak családjuktól, barátaitól.

Carpserat Eous nocturna cubilia Titan,
 Prodierantque alto sidera clara polo.
 Rusticus optatos ducebat pectore somnos.
 Et cecinit moestum noctua dira melos.

niae Czeyden, vigilantissimum, Dominum, et Patronum suum reverenter colendum &c. (Wittenberg: Clemens Schleich, 1580.) RMK III. 696.; ZOVÁNYI 1977, 712.

¹² Georg HELNER, *Ad serenissimum Regem Poloniae Stephanum Báthori eius nominis I., Victorem et Triumphatorum potentissimum*, valamint *Epos in Historica Sommeri Carmina etc.* TRAUSCH 1870, 2.:100.

¹³ *Ioannis Sommeri Pirnensis Reges Hungarici, et Clades Moldavica: cuius etiam hortulus amoris cum Colica, in formam dramatis scripta, ad finem adiectus est. Omnia studio et opera Stephani Helneri Senatoris Bistricensis, in Transylvania, collecta et in lucem edita* (Wittenberg: Clemens Schleich, 1580.) RMK III. 4809.

¹⁴ *Epodia in felicem discessum eruditione, virtute et singulari vitae integritate praestantissimi Juvenis Dni. G. Helneri, Coron. Witeberga in patriam proficiscentis, amicitiae ergo scripta* (Wittenberg: Clemens Schleich, 1580.)

Cum caneremus paucos non vena divite versus,
 Qui novus Aeonio carmine miles eram.
 Ecce venit docta comitatus Pallade Phoebus,
 Qui dux Pierii dicitur esse chori.¹⁵

Az utazás és a lehetséges veszélyek tárgyalása a szerzőnek alkalmat adnak arra, hogy Aeneast és Odysseust párhuzamba állítsa a Wittenbergbe igyekvő Helner és Servacainus alakjával. A hőrszokat a veszedelmekkel való megbirkózás és kitartás miatt ünneplik, vagyis Helnernek és társának is hasonló lehet a jutalma. Az utazás nehézségeinek és a lehetséges jutalomnak a tárgyalása a szöveg szerint megindíthatja a társakat. Az érzelmek – leginkább a szomorúság – azért jelenhetnek meg, mert a vers felidézi a nehézségeket, ezért a zárlatban már nemcsak a gyász belső, hanem annak külső jelei is szerepelnek, így például a megállíthatatlanul omló könnyektől ázott arcok.

A búcsúztató szövegek között a jól ismert disztichonos versek mellett számos *distichon numerale* is szerepel. Ez a rövid, verses feladvány gyakori volt az alkalmi kötetekben, jellemző módon egy dátumot lehetett megfejtetni a verspárból. A propemptikonok és feladványok mellett olvasható egy *apokrisis* is a gyűjteményben, amelyben a távozó Helner vigasztalja szomorú társait. Érvei megegyeznek a búcsúztatókban olvashatókkal, viszont olyan logikai rendben helyezi el ezeket, amely a biztonságos hazatérést hangsúlyozza az utazás során fenyegető veszedelmekkel szemben. Így Odysseus történetéből azt a mozzanatot emeli ki, hogy végül épségben hazatért, valamint arra is felhívja a figyelmet, hogy fohászai biztosítják az isteni segítséget a hazafelé vezető úton. Helner munkája számos széljegyzettel van ellátva, amelyek

¹⁵ [A Titán már régen Eósz éji nyughelyére távozott, s a magas mennybolton fényesen ragyogtak a csillagok. A földmíves megérdemelt álmát aludta, s gyászos énekét huhogta a bagoly. Én éppen néhány szegényes verset farigcsáltam, újonc lévén az Aóni dalban. De ím, az okos Pallasz kíséretében Apollón topant be hozzám, aki, mint mondják, a múzsák karát vezeti.] DECAN BISTRICIUS 1580, A₁^v.

szintén ezeket az állításokat támasztják alá. Amikor istenfélő magatartásról beszél a szöveg, akkor Pál korinthusiakhoz írt levele szerepel a margón utalásként, Krisztus melletti tanúságtételéhez szintén több bibliai citátum kerül. Hasonlóképpen jár el a szöveg a tanulótársak nevével, amelyeket szintén olvashatunk a széljegyzetekben is.¹⁶

Az 1580-as évek első felében Sárosi Andrást is nyomtatott kiadvánnyal búcsúztatták. 1584-ben érkezett Tübingenbe, de Kassai Zsigmond Dávidhoz hasonlóan először Wittenbergben járt. Tübingenbe történő indulását wittenbergi tanulótársa, Fegyverneki Izsák örököltette meg egy propemptikonnal,¹⁷ amit Sárosi Tübingenben nyomtatott ki.¹⁸ Sárosi Sátoraljaújhelyen kezdte meg tanulmányait, 1582-ben a wittenbergi coetus seniora volt, és peregrinációját követően Sátoraljaújhelyre tért vissza. Az ottani iskola rektora lett, majd lelkész, 1601 után pedig a zempléni egyházmegye esperese.¹⁹ A búcsúztatóvers központi témája az oktatás és az iskola. A vers fő tétele, hogy az iskola olyan hely, ahol jó példákat sajátíthatnak el a diákok. A humanista műveltséghez kapcsolódó toposzok – Múzsák ajándékai, babérkoszorú, örök dicsőség – mellett Fegyverneki Izsák megemlíti a mézet is propemptikonjában.²⁰ A méhek munkáját hasonlítja Sárosi tevékenységéhez, ami elsősorban a virágok beporozását, a szorgalmat és a későbbi virágzást állítja párhuzamba a távozó diák erőfeszítéseivel, és azzal, hogy ezeknek szintén később lesz jutalma. A szöveg emellett felsorolja a bevett görög és római szerzőt is, mint Plátón, Arisztotelész, Horatius, Vergilius, Ovidius, Juvenalis és Aulus Persius. Az iskolák dicsérete között bukkan fel Sárospatak részletesebb méltatása, Szikszai Fabricius Balázs, Paksi Mihály, Kas-

¹⁶ Georgius Andreas I. Baro a Puchaim, Heinricus Abraham ab Einsidel, Ernestus Wilhelmus a Miltitz, M. Bernhardus Apitius, M. Simon Siderus, M. Cyriacus Wolffius, M. Andr. Jagenteuffel, M. Joh. Georgius Godellman, Ulricus Andreae, M. Ambramus Mylius.

¹⁷ SZABÓ A. 2017, 139.

¹⁸ FEGYVERNEKI 1584; RMK III. 734.

¹⁹ SZABÓ A. 2017, 218.

²⁰ FEGYVERNEKI 1584, A₁^v.

sai Császár György, Szegedi Pál, Thoracynomus Mátyás nevét sorolja fel a vers, akik mind tanítottak a sárospataki kollégiumban, hozzájárulva annak kiváló hírnevéhez. Ők azok, akik miatt Sárospatak kedves lehet Minervának és a Múzsáknak, annak ellenére, hogy a háború sújtotta Pannoniában található. Ezek a sorok az olvasóban joggal idézhetik fel azt a mondást, hogy háborúban hallgatnak a Múzsák, a versben azonban – megfordíva – a szerencsétlen körülményeket szorítja háttérbe a fáradhatatlan munkálkodás. Fegyverneki természetesen azt is hangsúlyozza, hogy a kitartó munka jutalma az örök hírnév lesz. A Múzsák állnak a külföldi út háttérében, ugyanis az ő elvárásainak felel meg az utazó, amikor peregrinálni indul. Wittenberg dicsérete során mind Luthert, mind Melanchthont megemlíti a szöveg, mint olyan embereket, akik a pápaság elkötelezett ellenfelei:

Sed quia Castalidum merx est peregrina Sororum
Dulcior, aut aliis forte est opulentior oris,
Vadis iter, patriaeque procul tellure remotus,
Germanas perquiris opes, et ad Albidos undam
Tergemino cinctus Kazaeo fratre Ioanne
Pergis, Leucoream salvusque appellis ad urbem,
Huc, ubi Martini primum tuba fida Lutheri
Insonuit, duce quo, fido auxiliante Philippo,
Corruit Hesperii blasphema potentia Papae.²¹

A coetus tevékenysége az 1586-os évvel kezdődően élénkült meg ismét, a szakirodalom egyöntetűen a társaság virágkoraként tekint az 1590-ig nyúló, közel négyéves időszakra.²² Ez jelentős mértékben összefügg a Forgách család patrónusi tevékenységé-

²¹ [De mivel a Múzsák nyája idegenben kedvesebb, vagy más országokban talán kövérebb, útnak indulsz, a hazai földtől távol, a gazdag Németországba mész [...] és épségben eléred Wittenberg városát. Itt fújta meg először a hit harsonáját Luther Márton, akinek vezetésével, és a hű Philippus segítségével az itáliai pápa istentelen hatalma összeomlott.] Uo., B₁^{r-v}.

²² SZABÓ A. 2017, 29.

vel, akik ekkor több drágább, exkluzívabb kiadványt is támogattak. Ennek a néhány évnek fontos dokumentumai közé tartozik a *Collectanea Varia* című kolligátum, amely jelenleg a marosvásárhelyi Teleki-tékában található. A gyűjteményt először Koncz József írta le, amikor Bod Péter *Magyar Athénásának* szerző-életrajzaihoz kiegészítésként használta fel a szövegeket. A bemutatás során Koncz elsősorban azt a szempontot érvényesítette, hogy az alkalmi szövegek történeti forrásokként szolgálhatnak, vagyis a biografikus adatokat közölte a cikkben.²³ A kolligátum első felében találhatóak az 1586 és 1589 között készült propemptikonok. A lapokra nyomtatott oldalszámok is kerültek, az első szöveg a 30-as lapon kezdődik. A későbbi összerendezés miatt a *Collectanea Varia*-ban található 15 búcsúztatókiadvány szorosabb egységet képez, mind a szerzők, mind a címzettek között több kapcsolatot fedezhetünk fel, mint a korábbi évtizedekből származó forrásoknál. Ez azokra a szövegekre is igaz, amelyeknek a címzettjei nem voltak a coetus tagjai. Az 1580-as évek második feléből két ilyen nyomtatványról tudunk, amelyek Daniel Mensator, valamint Jeremias A. Sartorius hazatérésére készültek.²⁴ A szerzők névsorát böngészve nem találunk közvetlen kapcsolatra utaló adatot, azonban más a helyzet a patrónusukkal. A szövegekből kitűnik, hogy Forgách Imre személye a közös pont, aki Sartoriust és Mensator feltehetően trencsényi illetőségük miatt támogathatta, Forgách 1566-ban lett Trencsén megye főispánja. A történetíró Forgách Ferenc öccseként Forgách Imre több diákot patronált Wittenbergben, valamint jelentős szerepet játszott a család reprezentációjának egyengetésében. Kezdeményezésére készült el a *Zrínyi-album*, de személye egyéb nyomtatványokhoz is kapcsolódik, például az Erdélyben működő Johann Sommer munkáinak wittenbergi kiadása szintén az ő támogatásának köszönhető. A búcsúztatókiadványban azonban egyedül Nicolaus Baticius

²³ KONCZ 1891.

²⁴ Mind Baticius, mind Sartorius szlovák humanisták voltak Wittenbergben, akik Ungarusnak és Sclavusnak nevezték magukat, életrajzuk: SZABÓ A. 1987a.

verse szán több sort a Forgách családra.²⁵ A szöveg Istenhez forduló soraiban nemcsak a távozó diákra kéri Isten áldását, hanem a Forgáchokra is.

Hinc pietas, hinc religio, doctrinaeque manant,
Es quibus ornatus frater amande bonis.
Ergo Deo primas, Patrono redde secundas,
Grates, qui studiis fulcra fuere tuis,
Dic mecum, laus sancta Deo, multosque perennes
Floreat illustris Forgachiana domus.
Tu iam faustus abi, clariam formesque iuventam,
Qua Trenschina celer praeterit arva Vagus.²⁶

A gyűjtemény egy másik szövegében Martinus Sluconius az Erasmus Adagium-gyűjteménye nyomán elterjedt herkulesi munka metaforáját alkalmazza az utazásra és a tanulásra.²⁷ A fáradozások elviseléséhez az utazó kegyessége ad erőt. A szerzők közül többen alkalmaznak imádságformulákat a versekben. Martinus Intybus búcsúztatásában a barátság mitologikus ábrázolása mellett útnak indítja a diáktársat, az elválás pedig szomorúságot, gyászt kelt a vers szerzőjében. A szövegekben az E/1. és T/1. személyű megszólalások attól függően változnak, hogy a búcsúztató a saját, személyes veszteségét, vagy a közösséget ért csapást hangsúlyozza a szövegben.

²⁵ BARTHOLOMAEIDES 1817, 79. Baticius és Sartorius is magyarországi peregrinus diákként szerepel Bartholomaeidesnél.

²⁶ [Innen áradnak a hit, a vallás és a tudományok, amelyekkel, szeretett testvérem, fel lettél vértézve. Adj hálát tehát először Istennek, aztán patrónusodnak, akik támaszaid voltak tanulmányaidban, és mondd velem együtt: dicsőség Istennek, és sokáig, örökké virágozzon a tekintetes Forgách-ház. Menj most, szerencsével, és tanítsd az apollói ifjúságot, ott ahol a trencsényi földet a sebes Vág kerüli meg] INTYBUS 1586, B₁^r.

²⁷ ERASMUS 2016, 167–224; valamint lásd BARANYAI DECSI 1598, I₂^r: „Iszonyú nagy munkák”.

Vera quidem fateor, causam moeroris adesse,
 Et merito lacrymis ora rigor decet.
 Nanque viros, tua qui quondam docuere periti
 Pignora, Parcarum sustulit atra dies.
 Sustulit atra dies, similes vix secla videbunt,
 (Vos Colacine gravis, sancteque Prune puto).²⁸

Intybus verse egyrészt gyásznapiak nevezi Sartorius elindulását, másrészt örömét fejezi ki a hazatérés miatt. A versben Odysseus alakja olyan nagy utazóként jelenik meg, mint aki nagyon boldog, hogy végül hazatérhet – ezáltal a szerző a búcsúztatásba a homéroszi változatot emeli be. Az 1580-as évek végén keletkezett szövegek tartalmazzák ugyanazokat a tematikus elemeket, mint a korábbi kiadványok, a következőkben azokat a tendenciákat mutatom be, amelyek a korábbi szövegekhez képest markánsabban voltak jelen a búcsúztatóversekben.

A búcsúztatás és emlékezés a versekben

Az emlékezés témája általában nem válik a propemptikonokban szövegszervező elemmé, inkább apró utalásokban érhető tetten, ahogyan egy 1586-os gyűjteményben olvasható.²⁹ A Dánóczi Literáti Jánost – hazatérése után Nyírbátorban, később pedig

²⁸ [Őszintén bevallom, van okom a gyászra, és méltán ázik könnyektől arcom. A Párkák végzetes napja ugyanis elragadta a férfiakat, akik egykor gyermekeiket tanították. Elragadta e végzetes nap őket, akikhez fogható századok múlva se lesz – rátok vonatkozik ez, szigorú Colacinus és szentéletű Prunus] INTYBUS 1586, B₃^r.

A vers szerzője, Martinus Intybus nem volt tagja a coetusnak, a wittenbergi egyetemi matrikulába 1586. augusztus 28-án jegyezte fel a nevét két diák, Martinus Intybus és Iohannes Berger, megjegyzésként szerepel a 'Pannonii Slavii'. FOERSTEMANN 1841, 2.:340. Később evangélikus lelkészként működött Újhelyen, Turdossinban, Hricsón, Lietavaban. 1623 után felső trencsényi esperes, de 1628 előtt meghalt. CSEPREGI 2014b, 752. A legrészletesebb életrajzt közli: KLEIN 1873, 201–205.

²⁹ VARSÁNYI 1586.

(Szatmár)németiben volt lelkész – búcsúztató kiadvány összesen hat verset tartalmaz.³⁰

A szerzők többször hangsúlyozzák: a távozó diák méltó arra, hogy emlékezzenek rá:

Nos quoque, Iane, bonos inter memorande sodales,
Hic genii sancto foedere iunxit amor.³¹

Iane meos inter semper memorande sodales,
Unaque pars animae, deliciaeque meae:³²

Ergo Iane meos inter memorande sodales,
Felix susceptum continuabis iter.³³

A formula használata legtöbbször együtt jár azzal, hogy a távozó peregrinust a közösség tagjaként jelenítik meg a szövegek, továbbá megemlítik a búcsúztató és a távozó közötti eltépheetlen baráti köteléket is. Gyulai Búzás Mátyás – aki egyébként Dánóczival együtt érkezett Wittenbergbe – propemptikonja az emlékezetet nem arra használja, hogy Dánóczi Wittenbergben tanúsított kiválóságát részletezze, hanem az odavezető utat és a kitartást eleveníti fel. Nem a Wittenbergben szerzett éretnyeket listázza, hanem azokat, amivel már korábban is rendelkeztek az utazók, és hozzájárultak a sikeres peregrinációs úthoz.

³⁰ BARTHOLOMAEIDES 1817, 81.; SZABÓ A. 2017, 118.

³¹ [Minket is, Jánosom, kit pajtásként őrizlek emlékezetemben, itt a szülőföldön egyesített szent kötelékkel a barátság.] VARSÁNYI 1586, A₂^v.

³² [Jánosom, a társak közt mindig emlékezni fogok rád, lelkem örömteli darabjaként őrizlek:] Uo., A₃^v.

³³ [Most már tudom, milyen a régi megpróbáltatásokra emlékezni, milyen egy hűséges társsal együtt utazni] Uo., B₄^r.

Nunc scio iam, quid sit veterum meminisse laborum,
Quid sit iter fido carpere cum socio.³⁴

Az emlékezet témájának abban van szerepe, hogy a búcsúztató felidézhesse a fáradalmakat és a nehézségeket. Ezt a részt követi a laudáció, ahol nem a saját emlékeit sorolja fel a versszerző, hanem mitológiai példákkal érvel. A Wittenberg felé vezető út felidézése tagadások sorával történik:

Frondea non referam culti, quae rura, Silesii,
Et quae Lusatio proxima terra solo est.
Non repetam geniale solum Misneidos orae,
Tecta hinc Leucoreae ut vidimus alta scholae.³⁵

A búcsúztatóversek nagyobb hangsúlyt helyeznek a közösség emlékeztetőre, viszont olyan példákra is bukkanhatunk, amelyek rövid formulákkal a hazatérő diáktársat arra szólítják fel, hogy ő maga tartsa meg emlékeztetőben wittenbergi barátait, pártfogóit. Így tett Csaholyi János,³⁶ amikor Varsányi Jánost búcsúztatta 1587-ben.³⁷ Ez a vers azon kevés példák közé tartozik az 1580-as évek második feléből, amikor a kiadvány egyetlen versből áll, mivel általánosabb volt a több szöveget tartalmazó füzet készítése.

Te salvum videant genitrix dilecta, et amici,
Qui cupiunt redditum, Iane diserte, tuum.
Ex me Iane, ferat Vincentius ille salutem,

³⁴ [Nem idézem fel a művelt Szilézia lombos vidékeit, s hogy Lausitz után milyen a táj. Nem beszélek a szép szász vidékről sem, ahonnan a wittenbergi iskola magas tetejét megpillantottuk.] Uo., A₄^r.

³⁵ [Nem idézem fel a művelt Szilézia lombos vidékeit, hogy mi van legközelebb Lausitzhoz. Nem beszélek a szép szász vidékről, meg arról sem, hogy láttuk a wittenbergi iskolát.] Uo.

³⁶ SZABÓ A. 2017, 111.

³⁷ CSAHOLYI 1587a; RMK III. 762.

Ingenio clarus vir, pietate gravis.
Illius quo non memorasses pectore nomen,
Prandia nulla tibi, coenaque nulla fuit.³⁸

Az idézetben Varsányit arra kéri a búcsúztató, hogy adja át üdvözlét Tolnai L. Vincének,³⁹ aki egykori wittenbergi diákként Sajószentpéteren volt első lelkész, ahol Varsányi János a rektor-ként működött peregrinációs útja előtt.

A Szamosközi R. Sándornak készült propemptikonban szintén az emlékezésre szólítja fel a szerző a címzettet (és maga is ezt ígéri viszonzásként):

Macte fide quia tempus adest dulcissime amice
Vade bonis avibus vive valeque diu.
Vive memor nostri, dum spiritus hos regit artus,
Ecce tuus nostra mente sedebit honor.⁴⁰

A vers szerzője, Wolfgang Franz Frankfurt an der Oderban kezdte tanulmányait, 1585-től kezdve tanult Wittenbergben teológiát, 1587-ben pedig magiszteri fokozatot szerzett és 1605-ben szintén Wittenbergben kapott katedrát.⁴¹ Szamosközi búcsúztatása mellett még egy szövege jelent meg a Szikszai Kónya István halálára készült 1598-as funerációs kiadványban.⁴² Szamosközi Sándor Debrecenben tanult, ahol az egykori wittenbergi diák, Gyulai Já-

³⁸ [Épségben lássanak viszont szülőhazád és barátaid, / akik várják visszatérteed, drága János. / Add át üdvözltem a híresen művelt és komoly, istenfélő férfiúnak, Vincének: / ha annak idején nem hivatkoztál volna rá, / sem ebéded, sem vacsorád nem lett volna.] Uo., A₄v.

³⁹ SZABÓ A. 2017, 284.

⁴⁰ [Bátran bízz hát drága barátom, mert itt az idő:/járj szerencsével utadon, s élj egészségben sokáig. / Emlékezz reánk, amíg élsz; s amíg csak lelkünk e testet uralja, / szívünkben tisztelettel őrizzük emlékedet.] FRANZ 1589, A₂v.

⁴¹ REDSLOB 1878. Későbbi írásai elsősorban polemikus iratok a katolikusok, kálvinisták és a szociniánusok ellen, életrajzai rendszeres vitapartnereként emlegetik Valentin Smalciust.

⁴² FRANZ 1598, A₄^{r-v}.

nos volt a tanára. Utazása előtt még egy kötelezvényt is aláírt, hogy visszatérése után egyházi szolgálatba lép. Ezt az ígéretet be is váltotta, ugyanis Szabó András adattára alapján 1597-ben Tolcsván, 1599-ben pedig Óváriban volt lelkész.⁴³ Wittenbergi diáksága alatt nagyon aktív versszerző volt, négy propemptikon-kiadvány mellett saját búcsúztatásához is szerzett egy üdvözlőverset (*elegia valedictoria*), amellet, hogy társaihoz hasonlóan Siderius János lányát és Félegyházi Tamást is búcsúztatta egy-egy verssel,⁴⁴ valamint pártfogóit is megörökítette egy nyomtatványban.⁴⁵ Ezzel a teljesítménnyel messze a legproduktívabb versszerző volt az 1580-as évek végén a wittenbergi magyar diákok között. Wolfgang Franz versének zárósorai biztonságos utazást kívánnak a címzettnek, az emlékezést megjelenítő sorok felszólítják a távozó Szamosközit, hogy ne felejtse el társait, azért, hogy a coetus tagjai is megőrizték dicsőségének emlékét. A búcsúztatóversek az idézet szerint tehát nem csak a méltó távozást készítik elő, vagy éppen igazolják, hogy szerzőik sikeresen sajátították el a humanista erudíciót Wittenbergben, hanem arra is szolgálnak, hogy hosszútávú emlékképet rögzítsenek a társakban, a versírás, vagy a versek olvasása, esetleg hallgatása révén. A meghatározott alkalmakra készült szövegek esetében nem csupán a propemptikonok említik az emlékek ezúton történő rögzítését, hasonló példák olvashatóak a búcsúzás egyéb típusaiban, például a halotti beszédekben, halotti versekben.

Az emlékek rögzítésére utal a versekben gyakran használt 'memori mente' vagy ritkábban a 'memori pectore' szókapcsolat is. A szintén Szamosközi R. Sándorhoz írt propemptikonjában szólítja fel Debreceni Soós János arra a távozót, hogy vésse a szívébe a nevüket.⁴⁶ Összetettebb módon alkalmazza Váraljai Simon

⁴³ SZABÓ A. 2017, 225.

⁴⁴ RMK III 754, B₃^v-B₄^r.; RMK III 768, C₄^{r-v}.

⁴⁵ RMK III 784.

⁴⁶ „Et memori nostrum pectore nomen habe” [Emlékező szívvel őrizd nevünket] DEBRECENI SOÓS 1589

az emlékezésre utaló képet,⁴⁷ amikor Tolnai Artopoeus Istvánt búcsúztatja:

Nec nos deficiunt exempla domestica; quippe
Qui memori infixum retinemus mente Poetam
Pannonium, nostri decus indelebile regni,
Eridani primum patrium de gurgite ad Istrum
Duxisse Aonides Phoebo comitante sorores.⁴⁸

Az idézetet mitologizáló, ókori példák hosszan hömpölygő sora előzi meg. Platón és Cicero ellenpontját a hazai példák emlegetése jelenti, amely ebben az esetben nem arra szolgál, hogy a magyarországi kulturális hiányosságokat állítsa szembe az antik kultúra gazdagságával és sokrétűségével, hanem párhuzamot igyekszik kialakítani. Ennek az egyik eszköze az, hogy a közös emlékezetből kitörölhetetlenné válik az a magyarországi költő, aki versenyre kelhet az ókori alkotók életműveivel.

A wittenbergi tanulmányokkal kapcsolatban is felbukkan az emlékezet kérdése; Csibrádi Mihály Csanádi Jánoshoz szóló propemptikonjában részletesebben tér ki Csanádi tanulói érényére és képzettségére, valamint arra, hogy Melanchthon és Luther tanításait megtartsa az emlékezetében, hogy továbbadhassa azokat. Az emlékezetnek ebben az esetben az a szerepe, hogy a diákok hazatérésük után elő tudják hívni a megszerzett tudást és Istennek tetsző módon terjeszthetik, így a peregrinációs út betöltheti elsődleges funkcióját, hogy Isten dicsőségére szolgáljon.

⁴⁷ BARTHOLOMAEIDES 1817, 89.

⁴⁸ „Hazai példaképnek mi sem vagyunk híján; hiszen emlékezetünkben őrizzuk Pannoniust a költőt, birodalmunknak kitörölhetetlen ékkövét, aki a Pó hullámainál haza, a Dunához vezette a Múzsákat, Apollón kíséretében” VÁRALJAI 1589, A₂^r.

Az amicitia képei

A fentebbi példák arra is rámutattak, hogyan jelennek meg olyan utalások az egy-egy különleges alkalomra készített szövegekben, amelyek az emlékezetet folyamatként ábrázolják. Az emlékezésre, nem feledésre utaló formulákat a szerzők összekapcsolták a barátság hangsúlyozásával. A humanista műveltségben kiemelt helyet kapott a baráti viszony, említhetjük akár az antik akadémiák, szimpozionok baráti kapcsolatokon alapuló felelevenítését Itáliában. Az intézményes háttér nem volt feltétel a humanista barátság (*amicitia*) ápolásához és fenntartásához, az éveken át tartó levelezések, vagy éppen a rövidebb levélváltások elegendőek voltak ahhoz, hogy barátként pozícionálják magukat a szerzők, de a humanista baráti viszonyról tanúskodnak a kötetekhez írt kísérőversek, továbbá a különböző alkalmakra elkészített szövegek is. A propemptikonokat egyértelműen az utóbbi kategóriához sorolhatjuk, mivel a wittenbergi peregrinus diákok számára a hazatérés szolgált olyan eseményként, amelyet kísérő nyomtatvánnyal is megörökíthettek. A búcsúztatóverseknek a barátság alapvető jellemzője, ugyanis a szövegek alapszituációja az, hogy a távozótól elköszön diáktársa, esetleg egy tanára, professzora. Az alkalmi versek, így közöttük a propemptikonok is minden említett példában a humanista barátság médiumává válnak, ennek a kapcsolatnak az emlékét is rögzítik.

A Wittenbergbe utazó magyarországi diákok a propemptikonokban általában hosszabb-rövidebb mitológiai betéteket helyeztek el, amelyek a humanista barátság előképeit taglalták. Ezek az előképek a görög-római mitológia uralkodóházaihoz kötődnek, a mykénéi és a trójai mellett felbukkan még az athéni mondakör is. Így Aeneas és Achatés, Orestes és Pylades, valamint Theseus és Peirithoos a búcsúztató és a búcsúzó közötti baráti viszony modelljeivé válhatnak. Ezek a párok már Ovidius szövegeiben is feltűntek, legmarkánsabban Tomi-beli száműzetése alatt írt művei hangsúlyozzák a barátság jelentőségét. A másik fontos előképet Cicero barátságról szóló dialógusa, a *Laelius, de amicitia* jelent-

hette, de a fentebb említett mitológiai párok együtt szerepelnek a 4. században alkotó ókeresztény költő, Ausonius 23. epistolájában is. A szakirodalom egyetért abban, hogy ezek a topkios baráti párok értelmezhetőek alteregóként is. A három baráti pár felsorolása már az első fennmaradt wittenbergi, magyarországi szerző által készített propemptikonban olvasható, Ausonius munkájához hasonlóan, azonban ahogy a továbbiakban látható lesz, az antikvítás idején kanonizálódott baráti párokat tetszőlegesen használták fel.

A barátság témája a laudáció része lehetett, például a cseh származású diák, Adam Felinus verse is ezzel a megoldással él.⁴⁹

Ornarunt laudum sublimi carmine, Vates,
 Sancta sacrae quondam foedera amicitiae.
 Doctarum hinc Theseus monimentis, ille Sororum
 Secula tot, fidus Pirithousque viget.
 Nec non Hectoreo metuendus pectori Achilles:
 Vivit Patrocli clarus amore sui.
 Sic celebris Pyladis fama quoque factus Orestes:
 Et Pyladi laus est rursus Orestis amor.
 Ast illi immenso tenebrarum errore gravati,
 Non norant sanctae foedera amicitiae.
 Verus amor, vera pectus pietate repletum
 Quaerit: namque sui est quod simile illud amat.
 Ergo, ubi pectora erunt Christo coniuncta fideli
 Foedere, amicitiae firma ibi vincla manent.⁵⁰

⁴⁹ 1589. április 12-én jegyezte fel a nevét a Wittenbergi Egyetem matrikulájába, Adamus Felinus Boleslaviensis Bohemus néven. FOERSTEMANN 1841, 2.:364.

⁵⁰ [Fennkölt dicsénettel magasztalták egykoron a költők a szent barátság szent kötelékét. A tanult műzsák művészete révén eleven még annyi század múltán is Theszeusz, vagy a hű Peirithoosz. S ugyanígy Akhilleusz, akitől retteg a hektori szív: Patroklosza iránti szerelme miatt híres. Püladész hírneve révén lett ismert Oresztész is, és viszont: Püladésznek Oresztész szerelme szerzett elismerést. Azonban, mivel a mérhetetlen és vak tévelygés sújtotta őket, nem ismerték a szent barátság kötelékét. Az igaz szeretet az igaz istenhittel teli szívet keresi: a sajátja is az ugyanis, amit a másik hasonlóképp szeret. Vagyis, ha két

A barátság megörökítése mind a szerzőnek, mind a címzettnek biztosítja a hírnevet. Mivel a mitológiai példák a költők révén maradhattak fenn, ezért felidézésük a versírás jelentőségét is igazolja. A barátság a szöveg szerint azért fontos, mert azok, akik nem szereznek barátokat, csak a sötétségben tévelyegnek. Noha a szerző nem azonosítja egyértelműen a világossággal a humanista barátságot, de a szóhasználat – a *tenebrae* alkalmazása – implikálja ezt az értelmezést. A vers a humanista barátság értelmezését annyiban módosítja, hogy azt a Krisztus felé mutatott szeretettel kapcsolja össze, ezáltal a keresztény erényekhez közelíti az *amicitia* fenntartását. A propemptikon felsorolja az antik előképeket, azonban az idő próbáját kizárólag az a kapcsolat állja majd ki, amelyben a barát iránti szeretet a hittel társul. A szöveg emellett különbséget tesz a barátság írott emlékezete és a tulajdonképeni barátság között.

Csaholyi János az őszinte szeretetet emeli ki („Nam mihi semper eras syncere iunctus amore, / Iunxerat unus amore te mihi meque tibi.”)⁵¹ és módosítja a mitológiai párhuzamok szerepét is. Achates ugyan megjelenik párhuzamként, de nem a búcsúztató Csaholyira, hanem a távozó diák, Varsányi János társára, Gyulai Búzás Mátyásra vonatkoztatva.

It comes ecce tibi Matthias, fidus Achates
Tellus quem genuit Julia opima tibi.
Certe fidus is est et amicus semper amico
Ergo tibi solido iunctus amore manet.⁵²

szív Krisztusban kel hű szövetségre, barátságuk köteléke eltéphetetlen lesz.] FELINUS 1589, B₃^r.

⁵¹ [Hiszen mindig őszinte szeretet kötött hozzád: téged velem, engem veled forrasztott egybe a szeretet] CSAHOLYI 1587a, A₄^r.

⁵² [Társad lesz utadon Mátyás, hű Achatesként, a gazdag Gyula szülöttje. Barátjának mindig hű barátja ő; rendíthetetlen szeretetével mindig veled lesz.] CSAHOLYI 1587a, A₄^v.

Az 1580-as években vált bevett gyakorlattá a magyarországi diákok körében, hogy wittenbergi professzorok, nem coetus-tag diáktársak is búcsúztatták a hazautazókat. Ezek között többször találkozhatunk Simon Gronenberg nevével, aki nyomdászként működött Wittenbergben, és ebben a minőségében öt propemptikon-kiadványt gondozott 1586 és 1589 között a magyar coetus számára, illetve még két búcsúztató nyomtatvány kötődik a nevéhez 1590 után.⁵³ Gronenberg azonban nem csupán nyomdászként, hanem szerzőként is aktív volt. A magyarországi diákoknak egyetlen propemptikont írt, mégpedig 1587-ben.⁵⁴ Gronenberg verse nyitja a Varsányi János távozására készített propemptikonfüzért. A két személy közötti esetleges szorosabb barátságról nem rendelkezünk adattal, így Gronenberg választása esetlegesnek tűnik. Varsányi János nem rendelkezett magasabb ranggal az egyetemen töltött ideje alatt, arra derül fény a coetus matrikulájából, hogy 1585. május 28-án jegyezte fel a nevét, Kálmáncsehi Pál és Egri C. Miklós társaságában.⁵⁵ A vers aláírásakor azonban nem nyomdászként tünteti fel magát Gronenberg, a neve után a következőket olvashatjuk: „Collegii Philosophici in Academia Witebergensi, pro tempore Decanus”. A bejegyzés nyomán arra következtethetünk, hogy a versszerzői szerep miatt inkább humanista, tudós képzettségű társként aposztrofálta magát Gronenberg, ezért nem jelenik meg a nyomdásztevékenység a valamennyire hierarchikus kapcsolatrendszerben.

A rövid, mindössze 24 soros búcsúzás egyetlen állítás kibontására épül, mégpedig arra, hogy a humanista barátság távolból is fenntartható. Csaholyihoz hasonlóan Gronenberg a topikus elemeket alkalmazza propemptikonjában: az emlékezet teheti tartóssá a barátok közötti elszakíthatatlan köteléket, amelyet Pyladés alakjával idéz fel az olvasóban. Vagyis ebben a szövegben – hasonlóan a többi vershez – a térbeli távolság teszi lehető-

⁵³ RMK III 753; 762; 767; 795; 799; 7454; VD16 ZV30928; VD16 ZV14909.

⁵⁴ ELEGIAE PROPEPTICAE 1587. RMK III. 767.

⁵⁵ SZABÓ G. 1941, 141.

vé, hogy a szívekben egy erősebb, kizárólag az emlékek alapján fenntartható baráti kapcsolat alakuljon ki. Gronenbergnél olvasható a két test egy lélek képzetének megfogalmazása (Csaholyi versében is találkozunk ezzel a képpel): „Foedus amicitiae multis hos inter ab annis / Coeperat, et geminos iunxerat una fides:/ Sic quoque iusta mihi praebetur caussa doloris.”⁵⁶ Az idézetben a barátság mellett a két barátot a hit kapcsolja össze.

Gyász és dicséret

A propemptikonok esetében meg kell, hogy jelenjen a távozó dicsérete, valamint a búcsúztató szomorúsága is. Péchy Zsigmond a saját, egyéni veszteségét hangsúlyozta, amikor Tolnai Sartorius Jánost búcsúztatta versében,⁵⁷ ez magyarázhatja a propemptikont indító retorikai kérdést, miszerint panaszkodjon, vagy hallgasson a búcsúztató. A szövegben az áradó könnyek a búcsúztató bánatának mértékét érzékeltetik. Tolnai azonban azért indul haza, hogy Isten parancsát teljesítse, ez pedig felszámolja a barát szomorúságát. A propemptikonban a búcsúztatás bevett elemeit olvashatjuk: szerepel például Isten áldásának kérése az útra, vagy éppen az a belátás, hogy a búcsúztató nem tudja késleltetni a távozást. Ennek ellenére a búcsúztató vesztesége nem csekély: a hazatérés miatt a barátságból csak a távozó neve marad hátra, ezzel kell beérnie a szerzőnek.⁵⁸ Ezt az értelmezést erősíti meg a szöveg néhány sorral

⁵⁶ [Baráti szövetségük sok évvel korábban kezdődött, s kettejüket eggyé forrasztotta a bizalom.] GRONENBERG 1587, A₁^v.

⁵⁷ SZABÓ A. 2017, 272–273.

⁵⁸ „Conquerar an taceam? nam magna / est causa querendi / Quae cogit acres nunc tibi, / Fundere me lachrymas. / Usus quod te sum charo qui semper amico: / Magnis, paternos et lares / Sollicitudinibus / Tendis, et heu nudum nomen mihi linquis amici.” [Panaszkodjak vagy hallgassak? Ugyanis nagy bánatom van, ami arra kényszerít, hogy keserű könnyeket ontsak. Hiszen mindig kedves barátom voltál; most nagy aggodalomban sietsz haza, és jaj, barát helyett csak nevedet hagyod hátra.] PÉCHY 1588a, A₂^r. RMK III 781.

később, amikor az útnak induló Tolnait nem a Múzsák díszítik fel kiválóságának jutalmával, hanem a búcsúztató könnyei.

Luctibus ergo meis te non remorabor euntem:
Nec jam, Ioannes, fletibus
Te decorabo meis.⁵⁹

A mérhetetlen szomorúságot nemcsak a gyászos hangulatú közös versmondás mutatja meg, egy-két búcsúztatóversben a fülemüle képe érzékelteti azt, hogy a távozás olyan mértékű fájdalmat okoz, hogy a búcsúztató könnyei nem apadnak el.

Scilicet ut duras auget philomela querelas
Pendula qua ramis arbor obumbrat humum:
Sic mihi tristiam cerno lacrymasque perennes
Crescere per ripas, Albi nivose, tuas.⁶⁰

A fülemüle aitológiai történetének számos feldolgozása közül az ovidiusi változat a legismertebb, amely szerint Tereus thrák király látogatóba hozza felesége hűgát, Philomélát. Az út során megkívánja sógornőjét és megerőszakolja egy erdei kunyhóban. Hogy tette titokban maradjon, kívágja Philoméla nyelvét, és az erdő mélyén hagyja, feleségének pedig azt mondja, hogy húga meghalt. Fogsága alatt Philoméla köntösbe szövö a történetét, a királyné innen tudja meg, mit tett a férje. Bosszúból fiukat találja fel Tereusnak, aki megölné a testvérpárt, miután megtudja mit szolgáltak fel a lakomán. Az istenek végül mindhármasukat madarakká változtatják, Tereusból búbos banka, Procnéból fecske, Philomélából pedig csalogány lesz.

⁵⁹ [Nem késleltetem panaszommal indulásod: nem dicsőítelek tovább sirámaimmal, János.] Uo.

⁶⁰ [Ahogyan a fülemüle szól hosszan, nehéz panasszal, hol a fűz ágai árnyékot vetnek a földre: úgy nézem én is ó Elba, hófödte partjaid, növekvő szomorúsággal és kiapadhatatlan könnyekkel.] VARSÁNYI 1586, A₃^v.

A történetnek két meghatározó mozzanata van: az egyik a szexuális erőszak, ami a *Metamorphoses* történeteiben visszatérő narratív elem, a másik pedig az elnémított női hang feloldása. Az a gondolat, hogy a fülemüle hangja gyászos, máshol is szerepel: az *Odüsszeiában* Pénélopé említi ezt a jellegzetességet.⁶¹ A reneszánsz idején a gyász mellett a fülemülét a művészi kifejezés, a költő szimbólumaként is használta a neolatin irodalom: valamikor létrejött egy olyan változata Philoméla, Tereus és Procne tragikus mitológiai történetének, amely revideálta a bosszúnarratívát, és a fülemüle dalát és hangját a gyászhoz, a siratókhoz kapcsolták, már a vériszamos epizódok nélkül. A Varsányi Jánosnak szánt propemptikon-kiadványban a fülemüle sírása természeti képek sorozatába illeszkedik, ez lesz az egyetlen olyan mozzanat, amely a búcsúztatásban az idilli, bukolikus hangulattól eltérő érzelmeket sugall:

Et iam vere novo gelidis in montibus imbres
Solvuntur, Zephyris tenues spirantibus auras.
Pictaque purpureis splendescunt floribus arva.
Nunc tener exultat campis in mollibus agnus.
Psittacus in viridi consueto gutture sylvæ
Concinit humanas dulci modulamine voces,
Et philomela suos flet casus garrula voce.⁶²

A Forgách Mihálynak készült propemptikon viszont a természeti képek mellett egyértelművé teszi azt is,⁶³ hogy a szerző tisztában van a fülemüle mitológiai hátterével, mivel említi a történet szereplőit a versben:

⁶¹ HOMÉROSZ 1983, 320, *Odüsszeia*, XIX. 519–524.

⁶² [De im, új tavasz jó, olvad a fagyos hó a hegyekben az enyhe szelet hozó Zefírbén. Tarka és bíbor virágokkal pompázik a mező, a kisarjadt réteken viháncol a zsenge bárány. A zöld erdőben a szajkó újra bájosan visszhangozza az emberi hangot, a fülemüle pedig sanyarú sorsáról csivitel.] GRONENBERG 1587, B₁^r.

⁶³ SZABÓ A. 2017, 142–144.

Tempus erat, quo sol pallentes discutit umbras:
 Et tepidi redeunt Zephyri, post horrida brumae
 Frigora: mulcentes auras: cum gramina campis
 Nascuntur: renovatque simul Philomela quaerelas
 Garrula, perfidiamque gemens, scelerataque facta
 Tereos Ismariique: nec non per prata Napaeae
 Floribus ornatae crines, Dryadesque puellae
 Molles deducunt choreas, et carmina dicunt.⁶⁴

A propemptikon azonban alapvetően nem a siratás műfaja, hiszen egyszerre teljesít két igényt: a búcsúzás mellett a dicséret is a funkciói közé tartozik. A barát szerepében kesergő versszerző búcsúzás közben egyértelműen méltatja környezetét, valamint a távozó diáktárs erényeit. A dicséretetek legtöbbször a személyből vett érveket használták fel, vagyis a távozó műveltségét, tudását és szorgalmát méltatták. Amiben valamennyire eltér a magyarországi peregrinusok búcsúztatása a különböző németországi változatoktól, az az, hogy nagyobb hangsúlyt fektettek a jövőhöz tartozó elemekre, elsősorban pedig a hosszan tartó hírnévre. Ez nem társadalmi rang függvénye volt, legalábbis a rendelkezésünkre álló szövegek alapján nem úgy tűnik, és a Wittenbergbe peregrináló diákok között sem volt sok nemesi rangú utazó. A laudációnak fontos részét képezte a távozó diáktárs műveltsége, az erényei, valamint az is, hogy a Wittenbergben elsajátított erudíciót hazatérését követően Isten és az egyház dicsőségére hasznosítsa. Ezt a magatartást úgy ábrázolják a szövegek, hogy egyrészt a tanulás az üdvösséghez vezető út része, másrészt az örök hírnév letéteményese. A propemptikonok, amelyek a diákokat az írott, kollektív emlékezet részeivé tennék, ezáltal bizonyosnak veszik, hogy nem felejtik el az utazókat. Ez a narratíva a „vera

⁶⁴ [Elérkezett az idő, amikor a nap szétkergeti a sápadt felhőket; a szörnyen hideg tél után visszatér a lágy tavaszi szél és simogató a levegő: mikor kisarjad a fű a mezőkön, és a fülemüle egyszersak újra panaszát zengi, elárulását siratja, Téreusz és Iszmarosz gaztettét; s amikor a nimfák és drüaszok virágot fonnak hajukba és könnyű táncot járva dalolnak a réten.] HELT 1589, A₁^v.

religio” említésével jár együtt, amire számos példát találhatunk a szövegekben. Ezeknek egyike a Dánóczi Jánosnak írt búcsúztató-vers, amely egyrészt hangsúlyozza a ’vera religio’ szerepét, másrészt a szövegben mégis a Múzsák lesznek azok, akik gondoskodnak arról, hogy a távozó híres legyen.

Nos tibi synceros quo junxit foedus amicos
Prosequimur gressus voce animoque tuos
Ito bonis avibus studiisque enitere cunctis,
Ut crescat vera religione opus.
[...] Tunc te Pieridas fama, sed numina vitae
Ornabunt, illae sede soli.⁶⁵

A wittenbergi búcsúztatások között számos variációját találhatjuk annak, hogy mekkora dicsőséggel rendelkeznek, esetleg fog-nak rendelkezni a diákok. A Csanádi Jánosnak készült töredékes kiadvány is erre szolgáltat példát, ⁶⁶ Csanádi egyébként a coetus 38. senioraként szerepel a matrikulában (1587. június 6-ától).⁶⁷ A gyűjtemény második versében,⁶⁸ Csibrádi Mihály a haza dicsőségének („Iohannes patrii gloria prima soli.”) nevezi a távozót,⁶⁹ a vers korábbi sorai egyértelművé teszik, hogy a senior támogatói igen rangosak voltak, ez a tény egyértelműen befolyásolja a dicséretet, valamint azt is, hogy későbbi hírneve mekkora lesz.

⁶⁵ [Mi, akiket őszinte barátság köt hozzád, szóval és lélekben kísérünk utadon. Indulj hát jó szerencsével, és azon légy minden erőddel, hogy növekedjen az igaz egyház.] MENZ 1586, A₂^r.

⁶⁶ Hiányzik a C₁ ív.

⁶⁷ A címlap szerint 1588. január 22-én búcsúztatták, vagy indult haza, a szöveg nem pontosít, csak a dátumot közli: Dn. Joanni Czanadio, Seniori Coetus Ungari Viteberga studiorum caussa collecti, et in patriam Ungariam redituro, Anno M.D. LXXXVIII. XXII. Januarii [...] *Propemptica* 1588. RMK III. 779.

⁶⁸ Forgách-alumnus volt, erről a tevékenységéről bővebben SZABÓ A. 2015; SZABÓ A. 2017, 116–118.

⁶⁹ [János, a hazai föld elsőszámú dicsősége] CSIBRÁDI 1588, A₃^v.

Sic quoque Forgacidum genus alto a sanguine tractum,
 Egregium toto gestat in orbe decus:
 Hic virtute potens Forgacius inclytus armis
 Regnet, et illustres nomine vincat avos.
 Hunc patriae, hunc Musis, hunc relligionis amori,
 Hunc serva Ungariae Christe benigne Ducem:
 Istius Albiacas studium te misit ad oras,⁷⁰

Csanádi 1584. december 12-én jegyezte fel a nevét a matrikulába, vagyis több mint három évet tanulhatott Wittenbergben.⁷¹ Mind Csanádi, mind Csibrádi Forgách Imre alumnusa volt, aki a wittenbergi nyomtatványok ajánlásai alapján igen aktív szerepet játszott patrónusként. Forgách házasságkötésére Csanádi János alumnusként készített köszöntőkötetet, amelybe szerzett verset Budai Tonsoris János, Némethi M. János is. Csibrádi Mihály pedig neki ajánlotta Wittenbergben elmondott beszédét is.

A szövegek befogadó közege egyrészt a diáktársaság, aminek a versírók is tagjai, másrészt a hazai támogatók. Az 1580-as években keletkezett szövegek prominensebben tüntetik fel a búcsúztatásokban az egyetemjárások támogatóit, lehetséges, hogy a legtöbb kiadványt hazahozhatták magukkal a diákok.

Az a tény, hogy a propemptikonok a hazautazás alkalmából készültek, magyarázhatja a versekben olvasható merész hasonlatokat. A német szakirodalom egyetemi reprezentációra vonatkozó kutatásai a nyomtatott kiadványokkal kapcsolatban többek között arra a megállapításra (is) jutottak, hogy a dicséretetek első sorban a múlt és a jelen idősíkjait mozgatják, a jövőre vonatkozó megállapításokat nagyjából kerülik. Kivételt képeznek azok

⁷⁰ [Az ősi vérből származó Forgách-nemzetség az egész földkerekségen ugyanilyen óriási becsülettel bír. Uralkodjon és homályosítsa el híres ősei nevét ez a Forgách, aki hatalmas erényű és haditetteiről nevezetes; jóságos Krisztus, tartsd meg őt Magyarország vezérének, őrizd meg a hazának, a műzsáknak és a vallás szeretetének. Az ő szorgalma juttatott téged is az Elba partjára János] Uo., A₃^{r-v}.

⁷¹ SZABÓ G. 1941, 141.

a kiadványok, amelyek az egyetemről távozó diákokhoz íródtak. Richard Kirwan érvelése szerint, amint a címzettől bebizonyosodik, hogy valamilyen formában kilép az egyetemi hierarchiából, a laudáció is mértéknövekedést mutat. Ennek okát abban látja, hogy az alkalmi szöveg már nem az adott egyetem terében fejti ki reprezentációs hatását, így nem sérti meg az ott kialakult tudományos eredmények és egyéb faktorok alapján kialakult rendet.⁷²

Kirwan észrevételére támaszkodva a propemptikonokba azért kerülhettek szélsőségesebb hasonlatok, mert igen gyakran a hazatéréshez kötődő hírnévre vonatkoznak. Az örökké tartó hírnév sokszor a Múzsák adományaként jelenik meg a szövegekben, ahogyan a következő idézetben is olvasható:

Felix quem faciunt Musarum munera clarum,
Illius quoniam fama perennis erit.⁷³

A szerző, Csaholyi János a későbbiekben ismételten hangsúlyozza az örökké tartó hírnév bizonyosságát:

Instructus remeas Latiis Graeisque Camoenis,
Immortale parant quae tibi dona decus.⁷⁴

Az el nem évülő adományokat egyes szerzők további felsorolással gazdagítják, ahogyan az Debreceni Nagy Ferenc szövegében olvasható:

Tu quoque qui Phoebi doctis caput artibus effers,
Clarus eris, Peczi, vitaeque perpes erit
Nam postquam celebrem lustrasti Pallados urbem,

⁷² KIRWAN 2009, 104.

⁷³ [Boldog az, kit a Múzsák adományai tesznek híressé, mert az ő híre örökké tart] CSAHOLYI 1587a, A₃^r.

⁷⁴ [A görög és latin Múzsákkal felszerelve térsz vissza, amely adományok örök hírnevet adnak neked] Uo., A₄^r.

Phoebus ubi sedem gaudet habere suam
 Pieridum doctas tractasti sedulus artes,
 Ingens unde tibi gloria iure reddit
 Et pia sanctorum didicisti oracula vatum,
 Ex quibus hausisti dogmata vera Dei.
 Tu decus es patriae, tu lux nitidissima gentis
 Pannonicae, Aonii gloria magna chori.⁷⁵

A búcsúztató érvelése szerint a hírnév és az utókor érdeklődése, sőt emlékezete attól függ, hogy a címzett milyen mértékben tudja az 'artes' elsajátítását követően Isten tanításait felfejteni. A tanulás helyes módszere, az ismeretátadás szervezett és ellenőrzött volta olyan lehetőséget kínál fel, amely révén minden egyes címzett – így Péchy Zsigmond – is a szövegekben a 'virtus' birtokosaként ábrázolható.⁷⁶ Ehhez a konvencióhoz pedig magától értetődően társul a méltó dicséret, jelen esetben kiegészítve azzal, hogy nemcsak a búcsúztató szöveg lesz a dísz, hanem külsőleg is feldíszítik a távozó peregrinus diákok:

Ergo tibi merito praeconia splendida laudum
 Nunc damus, et flores, lilia grata, thymum.
 Sic igitur decoratus abi, sic inclyte Peczi
 Sigismunde, et meritis te comitante honos.⁷⁷

⁷⁵ [Te is, Péchy, aki Apolló mívelő tudományaiban tündökölsz, híres leszel és élted örök lesz: miután ugyanis Pallasz híres városában éltél, amit örömmel vall Apolló is székhelyének, s ahol a Múzsák mesterségében mélyedtél el serényen, amiért méltán dicsérnek, sőt a szent papok kegyes jóslatait is kitanultad, amelyekből Isten igaz tanítását is kinyerted: hazád büszkesége vagy, Pannónia nemzetének legragyogóbb fénye, nagy dicsősége a Múzsák kórusának.] DEBRECENI NAGY 1589, B₂^f.

⁷⁶ SZABÓ A. 2017, 211–212.

⁷⁷ [Méltán illetünk a dicséret ragyogó és lelkes szavaival, s adunk hozzá virágot, illatos liliomot, kakukkfűvet. Indulj hát eképp felékesítve, indulj, derék Péchy Zsigmond, s övezzen utadon a megbecsülés, mit kiérdemeltél.] DEBRECENI NAGY 1589, B₂^v.

Az előbbi citátumban inkább a külvilág jóváhagyása kapott szerepet, a fentebbi négy sorban a T/1. személy használata már egy közösséget feltételez, amelynek mind a címzett, mind a szerző tagja. Az elismerés tárgyi jelei a lilium és a mézfű. A peregrinus diákot kisebb közössége is elbúcsúztatja a Múzsák mellett, vagyis a diáktársaság erős legitimációval bír: a szöveg olyan szervezetként ábrázolja, amely oly mértékű virtus-szal és honor-ral rendelkezik, hogy elismerése reprezentációs jelleggel bír, vagyis bekerülhet a búcsúztató vers laudációs részébe.

A lipcsei egyetem történelem és klasszika–filológia professzora, Matthäus Dresser jó viszonyt ápolt a magyarországi peregrinusokkal, annak ellenére, hogy a 16. században a Lipcse felé viszonylag kevés diák indult tanulni Magyarországról.⁷⁸ Dresser emellett igen élénken érdeklődött a magyar történelem iránt is. Többször ajánlotta munkáit magyarországi főúrnaknak, vagy az ő munkáihoz írtak kísérő szövegeket magyarországi szerzők.⁷⁹ Ennek a kapcsolatnak köszönhető, hogy a lipcsei professzor szövege 1589-ben szerepelt Tolnai Garai János⁸⁰ búcsúztatókiadványában.⁸¹ Dresser búcsúztatóként azonban nem a verses formát választotta, hanem egy rövid beszéd, *logos propemptikos* olvasható tőle a nyomtatvány első szövegeként, ez a megoldás utalhat Dresser retorika iránti elkötelezettségére csakúgy, mint a búcsúztatószövegek első példáira, gondolhatunk itt Menandros leírására. A beszéd a távozás keltette szomorúsághoz, a hazatéréshez illeszkedő érveket oly módon kezeli, hogy látványosan prezentálja azt a közös ismeretségi hálót, amely Tolnai és Dresser között létrejött. A wittenbergi tartózkodást az első mondatban túl rövidnek ítéli:

⁷⁸ GRIMM 1959

⁷⁹ SZABÓ A. 2017, 55–58.

⁸⁰ Uo., 271.

⁸¹ PROPEMPTICA 1589. RMK III. 799.

Brevius est curriculum studiorum et industriae tuae apud nos,
Ioannes suavissime, quam expetit animus meus.⁸²

A mondatban szereplő „nos” T/1. személye utalhat az egyetemi közösségre vagy a német területekre is. Dresser sohasem tanított Wittenbergben: Erfurtban tanult, majd Lipcsében oktatott 1581-től. Érvelését arra alapozza, hogy tudása a címzett tevékenységéről hiteles forrásból származik – maguktól a coetus tagjaitól – ez alapján vonja le azt a következtetést, hogy Tolnai kihasználta a peregrinációs éveket.

In quod cooptatum etiam esse a vobis audio generosum dominum Michaellem Forgacium, liberum baronem a Gimes: qui, quo est generis et familia splendore magis conspicuus, eo maiore animi impetu in eas litteras incumbit, quae etiam summo loco natis ornamento et adiumento magno esse possunt.⁸³

A diákok beszámolója alapján a szövegbe a legmagasabb értékű információ kerül be: Tolnai ismeri a Magyar Királyság egyik legfontosabb nemesi családjának tagját, Forgách Mihályt, aki szintén tanult Wittenbergben. A peregrinus diák kapcsolatai, ismeretségi köre szintén a wittenbergi tartózkodás sikerét támasztja alá. A beszédben olvashatunk még ehhez hasonló megoldást: Magyarország népének (*Pannoniae populus*) hitélményéről szól a szerző, amikor kitér azokra, akik a wittenbergi peregrinusokat többször támogatták. Ide tartozik a címzett is, akinek Rákóczi Zsigmond volt a patrónusa. A későbbi erdélyi fejedelem a Rákóczi-család vagyonát és hatalmát ala-

⁸² [Rövidebb ideig tanultál és iparkodtál nálunk, drága János, mint ahogyan szívem diktálta volna.] DRESSER 1589, A₂^r.

⁸³ [Amelybe, ahogy hallom, megválasztottátok a nemes Forgách Mihályt, gimesi bárót, aki mivel előkelő családja és nemzetsége miatt jobban kitűnik, így annál nagyobb elszánással és lendülettel vetette bele magát azokba a tudományokba, amelyek még legfelsőbb helyeken születetteknek is díszére és hatalmas segítségére lehetnek.] Uo.

pozta meg a 16. század második felében befutott karrierjével. 1572-től Szendrő várának kapitánya volt, 1586-ban vette feleségül Mágocsy András özvegyét, Alaghy Juditot. Ez a házasság tette lehetővé, hogy megörökölje a család hatalmas birtokait. Dresser a patrónussal kapcsolatban említi meg Mágocsy Gáspárt, akinek a szerepét Rákóczi átvette, amikor a Mágocsy család birtokait megörökölte. Az érvelésben nem csak egyszerű átvételről van szó, hanem az előd patronálási gyakorlatának pontos követéséről. Ahogyan a peregrinusok már meglévő példákat reprodukálnak wittenbergi tanulmányaik alatt (legyen az antik vagy kortárs), addig patrónusaik ugyanezt hajtják végre, amikor mecénási tevékenységet folytatnak. Dresser még Mágocsy Andrást sem mellőzi, sőt személyessé teszi a szerepeltetését, mivel saját emlékként ábrázolja Mágocsy Gáspár unokaöccsének egykori wittenbergi peregrinációját:

Memini Magnificum Dominum Andream Magochium, insignem ecclesiae patronum paene alia re nulla tam laetari et gloriari, quam quod eius Academiae civis fuisset, in qua Lutherus et Melanchthon docuerunt.⁸⁴

Tolnai Garai hazatérése hasznos következményekkel jár a támogatója és szélesebb értelemben véve otthona részére is. Dresser annak biztos tudatában szólítja fel a diákot az indulásra, hogy átadja üdvözlését patrónusának, Rákóczi Zsigmondnak. Az ezt követő sorokból kiderül, hogy Rákóczi Zsigmond fontos személy Dresser számára:

Cuius victoriam etiam, vel certe virtutem et felicitatem commemorabilem in repellendo Turcorum latrocinio, in prooemio millenarii sexti Isagoges historicae celebraturus sum: si de ea

⁸⁴ [Emlékszem a hatalmas Mágocsy András úr, az egyház jeles támogatója semmilyen más dolognak nem örült jobban és nem volt másra büszkébb, mint hogy annak az egyetemnek a polgára lehetett, ahol Luther és Melanchthon tanítottak.] Uo.

re narrationem certam, quam spero ab ipso Racio, consecutus fuero.⁸⁵

Tolnai Garai a búcsúztatott mellett a hírvivő szerepébe kerül, ahogyan Dresser *logos propemptikosa* is több mint egyszerűen a jó szándék megnyilvánulására írt rövid búcsúztató beszéd. A Tolnai Garai Jánoshoz írt búcsúzó szöveg arra is szolgál, hogy megemlítsa a Rákóczinak is ajánlott történetírói munkát, a *Millenarius sextus Isagoges historicae*-t, amely a világ történetét adta közre hat kötetben, korábbi kötetei Mágocsy Andrásnak, illetve Forgách Mihálynak szóló ajánlásokkal jelentek meg.⁸⁶ A peregrinus diák dicsérete eszköz volt arra, hogy Dresser tudassa Rákóczi Zsigmonddal azt, hogy az utókor számára hozzáférhetővé válnak cselekedetei. A beszéd zárása a szerző üdvözlétének kiterjesztése; mindazokat felsorolja, akiknek Tolnai tolmácsolni fogja a lipcsei professzor üzenetét.

Toposzhasználat: antiturcica és fertilitas Pannoniae

A reformált hit terjedésével párhuzamosan a wittenbergi történelemszemlélet is jelentős hatást gyakorolt a toposzok használatára, így lett többek között népszerű az Isten ostora (*flagellum Dei*) képzete, amelyet a török népre vonatkoztattak.⁸⁷ Bitskey István arra is felhívja a figyelmet, hogy a század végére az ellentétes előjellel bíró toposzok használata módosult, keveredett. Alkalmazásukat az adott helyzet határozta meg, ezt a jelenséget figyelhetjük meg a wittenbergi diákok szövegeiben.

⁸⁵ [Akinek győzelmét is, vagy legalábbis bátorságát és emlékezetes szerencséjét a rabló törökök visszaverésében, a hatodik évezredről szóló *Isagoges Historicae* előszavában szándékozik dicsőíteni: már ha erről a dologról megbízható beszámolót kapok, amit magától Rákóczitól remélek.] Uo., A₃^v.

⁸⁶ Dresser magyarországi kapcsolatairól lásd: SZABÓ A. 1990, IMRE 2011.

⁸⁷ A toposz fogalmáról, kutatástörténetéről, valamint a kora újkori magyarországi irodalomban betöltött szerepéről részletesen lásd: BITSKEY 2006.

A propemptikonok megírása számtalan lehetőséget kínál fel a sorsértelmező toposzok beépítésére. Azonban a fertilitas/sterilitas vagy éppen a propugnaculum eltérő arányokban fedezhetőek fel a versekben, sőt előbbi kifejezetten ritka a magyarországi peregrinusokat búcsúztató alkotásokban. A fertilitas gyakori eleme a laudációknak, ezért természetesnek tűnhet, hogy a búcsúztatóversekben szerepelnek, különösen, hogy Scaliger részletesen felsorolja (Menandros alapján) a propemptikon ismertetésénél, hogy milyen természeti jelenségeket és településeket ajánlott dicsérnie a szerzőnek. A magyarországi kutatásban Imre Mihály monográfiája vizsgálta és elemezte néhány jellegzetes példán keresztül a *fertilitas Hungariae* toposz felhasználását a 16. századi irodalomban.⁸⁸ Példái kizárólag latin nyelvűek, mivel „a XVI. század protestáns irodalmában magyarul csak egyszer sikerült regisztrálnunk” a toposzt.⁸⁹

A propemptikonok számos változatban imitálták az ekloga műfaját, és különösen Vergilius munkáját.⁹⁰ Az eklogaforma felhasználására a wittenbergi magyar diákok is tettek kísérletet, például a Forgách Mihály búcsúztatására szánt szöveg is párbeszédes változatban készült el.⁹¹ Ebben a szövegben a két pásztor Lycidas és Corydon – mindkét név jól ismert az antik ekloga-hagyományból, nemcsak Vergiliusnál, hanem Theokritos idilljeiben is felbukkannak. A pásztorok búcsúztató szerepet kapnak, és Daphnisnak nevezik a nem jelen lévő harmadik felet, aki távozik. A bevezető szakasz témája elsősorban a vers és a versírás, Corydon magyarázata szerint a dal és az éneklés hozza el a fényt, ami újra feléleszti a természetet. A virágzó földek az igaz vallás jelképeként is értelmezhetőek, míg a közéjük vegyült konkoly a katolikus tanítások lehetnek; ezzel egyszersmind felidézve az olvasóban a magvető példázatát is. Lycidas Wittenberg dicséretével folytatja, amely a

⁸⁸ IMRE 1995, 223–233.

⁸⁹ Uo., 232. Farkas András verse az egyetlen példa.

⁹⁰ Kecskeméti Agricola János eklogájának vergiliusi reminiscenciáit elemezte: SZÉKELY 2019b.

⁹¹ HELT 1589.

Múzsák lakhelyeként jelenik meg, a pásztori környezet kellékeivel ábrázolva az egyetemvárost a vers kertnek nevezi.⁹² Georg Helt Wittenberg dicséretéhez arkádiai pásztorok alakját használta fel, a propemptikon Tityrust, Daphnist, Damont, Alphisibaeust és Alcimedont is említi. A természeti szépség azonban nem csak Wittenberghez kapcsolódik a versben, ugyanis Lycidas megemlíti Gímes (ma Szlovákia területén található község) szépségét, ezt az elemet nyilvánvalóan a távozó diák személye indokolja a propemptikonban, mivel a település a 13. században került a Forgách család őseinek birtokába (a család a 15. század végén két ágra vált: a gimesi mellett a gácsi ágra). A fertilitas említése viszont csak Gímesre vonatkozik, a szerző nem terjeszti ki egész Pannoniára, inkább pár soros átvezetésként szolgál ahhoz, hogy a Forgách családot méltathassa, kitérve kegyességükre, vallásosságukra és elkötelezett szerepvállalásukra a török elleni harcokban.

A fák, a csendes Elba, a Múzsák kórusa azonban a fentiekén túl is szerepet kap a búcsúztatóversekben: a víz és annak variációi: a forrás, a patak stb., nem csupán idilli hangulatfestő elemként bukkan fel újra és újra. A szerzők a tudás eredetét és gazdagságát ábrázolják a metaforával. A Múzsák forrása (*fontes Musarum*) jelenléte igen fontos a propemptikonok esetében. A Múzsák kára Pallas Athénével vagy Apollóval társítva rendszeresen jelenik meg a humanista tudás egyik letéteményeseként, noha nem egyedüli letéteményeseként. A tudás másik alappillére a szövegekben Isten, valamint Jézus Krisztus. A *translatio Musarum* hagyományára vonatkozóan ellentétes példát is találhatunk a szövegek között, ami szorosan összefügg azzal, mi történt a witten-

⁹² „Innumera hic vernant distinctae floribus herbae: / Lilia cum violis, et flos bene olentis anethi, / Cecropiumque thymum, et grave olentia centaurea / Non lolium infelix, neglectaque crecit avena: / Nec Cacus Latiis ignem qui spirat ab antris, / Obscuro involvens fumo terramque polumque, / Floribus hic nocuit, quamvis nocuisse paravit.” [Számptalan különböző virág bontja szirmait: liliumok violák, és illatos kapor; attikai kakukkfű és bódító illatú búzavirág. Konkoly és anyarozs nem terem itt, s a latiumi barlang mélyéről tüzet lehelő, a földet és eget füsttel beborító Kakosz sem árthat ezeknek a virágoknak, bármennyire készült is rá.] Uo., A₂^v.

bergi peregrináció befejezése után. A legtöbb diák egyszerűen hazatért, viszont amennyiben nem kizárólag a teológiai és a humanista oktatást célozták meg, akkor más egyetemeket is meglátogattak. Ha a következő állomás Itáliában volt, akkor a *translatio Musarum* sem szerepelt a búcsúztatás szövegében.

A görög mitológiai történetekből kiderül, hogy a Múzsák Zeus és Mnémoszyné nászából születtek.⁹³ Az egyik változat szerint Zeus megkérdezte a jelenlévőket, hogy mire van szükségük, és amikor azt válaszolták, hogy dicsőítőkre, akkor hozta létre az Olympos királya a Múzsákat, akik hagyományosan a költészet, tágabban értelemben a művészetek istennőiként, képviselőjeként vannak számon tartva. Két szent helyet tulajdonítottak nekik, az egyik a Helikon, a másik pedig Pieria hegye, ahol nemcsak szentélyeket, hanem forrásokat is nekik ajánlottak. Feladatuk az volt, hogy segítsék az embereket abban, hogy elfeledjék a fájdalmakat és a gondokat.

A versben Luther és Melanchthon a magvető szerepét töltik be, a szerző ezen kívül a *Georgica* egyik hasonlatát alkalmazza az 'ambo clarissima lumina mundi' félsorral. Vergilius a Napot és a Holdat jellemezte ezzel a sorral az istenek felsorolásánál,⁹⁴ míg a búcsúztatásnál az égitestek helyére Luther és Melanchthon került. A fény metaforáját szórványosan alkalmazzák a versszerzők, de más kiadványban is találkozhatunk ezzel, nem kizárólag a fentebb idézett formában. Liszkai Demeternél⁹⁵ például a *post tenebras lux* egyik változata olvasható:

Nam Deus augmentum doctrinae coelitus effert,
E tenebris postquam lux inopina venit.⁹⁶

⁹³ Az emlékezés istennője. A történettel kapcsolatban lásd: KERÉNYI 1977, 74–77.

⁹⁴ VERGILIUS 1984, 39., I. ének 5–25.

⁹⁵ SZABÓ A. 2017, 187–188.

⁹⁶ [Isten az égből ugyanis elhozza a tanítások növekedését, miután a sötétségből hirtelen előbukkan a fény.] LISZKAI B. 1588, B₂^r.

A fény képét Istenhez is kapcsolják a szerzők, Máriássy Zsigmond versében az utat mutató lámpás képe felől indul a képzettársítás:

Ergo velut quondam Memphitidos orbe reversis,
Lucida praeluxit nocte columna Dei:
Christus ab aeterno lux splendida nata Parente,
Luceat ante tuam, sic quoque rite viam.
Haec eademque tibi mentem animumque gubernet,
Ut tua lux populum splendeat ante Dei.⁹⁷

A szövegben Isten irányító jelzőfénye bevilágítja az éjszakát, ez a fizikai látvány Jézus Krisztushoz kapcsolódik, ő lesz az a világosság, amely a helyes útra irányítja a hazafelé tartó peregrinus diákokat. A metafora ezirányú értelmezését támogatja az is, hogy Krisztus fénye vezérli Csanádi János elméjét és lelkét.⁹⁸ Máriássy kiaknázza a fény és az utazás sokrétű, szerteágazó metaforikáját, hiszen Isten és Jézus Krisztus kerülnek az elmét és lelket megvilágosító szerepbe, a hazatérés ennek révén arra az értelmezési síkra kerül, amely magát az emberi életet is utazásnak tekintette. Az idézetben ez üdvtörténeti árnyalatot kap, ugyanis Máriássy képhalmozásának utolsó eleme, hogy Csanádi világossága Isten népe előtt ragyog.

A búcsúztatóversekben az antikvitas istennői és istenei annak a narratívának a részei, amely szerint a peregrináció isteni hívásra történik, emiatt alakul ki a műveltség utáni vágyakozás, és ennek teljesítése során jut el a diák a Múzsák forrásához, majd tanulmányai végeztével visszatér, szintén isteni parancsra hazájába, immár ezzel a tudással ellátva. Ebben az elképzelésben a költői megszólalás és a Múzsák között nincs ok-okozati viszony, a lehetőséget Isten kínálja fel a peregrinusoknak, a megszerzett tudás kamatoztatásához az utazás során gyarapított erényeknek kell érvényesülnie.

⁹⁷ [Miként az egyiptomi földről visszatérőknek Isten fényoszlopa világított éjjel: úgy ragyogja be Krisztus, az örökéletű Atyától született ragyogó fény, a helyes utat előtted. S ugyanez vezérelje elméd és lelkedet, hogy a te fényed Isten népe előtt ragyogjon.] MÁRIÁSSY 1588, B₃ⁱ.

⁹⁸ SZABÓ A. 2017, 112–114.

A Múzsáknak, ahogyan a görög-római istenek többségének, volt szent állata, a méh. A méh alakjának már az ókori szövegekben is több jelentést tulajdonítottak. A görög-római hagyomány sem csupán a költészettel kapcsolta össze (így például Platónnál a józan, mértéktartó ember jelképe), azonban a következőkben ezt az aspektust emelem ki elsősorban. A szakirodalom alapján a méh egyik első említése Homérosznál szerepel,⁹⁹ az *Iliász* második énekében a görög seregek tanácshoz történő gyülekezését hasonlítja a szerző a méhek folytonos, nyüzsgő mozgásához.¹⁰⁰ A búcsúztatóversek szerzői a klasszikus római szerzőknél olvasható hagyományt követik, amellyel a diákok már tanulmányaik elején találkozhattak.¹⁰¹ Vergiliusnál mind a *Georgica*, mind az *Aeneis* szövegében szerepelnek a méhek. Az *Aeneis* ahhoz a hagyományhoz kapcsolódik, amelyhez az *Iliász* és az Apollónios Rhodios *Argonautikája* is tartozik: ezekben a munkákban az emberek nyüzsgését hasonlítják a méhek mozgásához: Vergiliusnál Karthágó lakosai viselkednek úgy, mint a méhek. A *Georgica*-ban pedig a római költő párhuzamot von az emberek és a méhek társadalma között. Ezekről eltérő módon alkalmazza a képet Horatius, aki az *Ódák* IV. könyvében saját magát hasonlítja a méhekhez:

ego apis Matinae more modoque
grata carpentis thyma per laborem
plurimum circa nemus vividique
Tiburis ripas operosa parvus
carmina fingo.¹⁰²

⁹⁹ POLLEICHTNER 2005

¹⁰⁰ „Mint amikor méhek raja röpdös sűrű sereggel, / sziklaüreg mélyéből új, s új csapatokban özönlik, / és a tavasz mezejére kiröppen fürtös alakban, / és itt surran az egyik sűrű raj, ott meg a másik: így jött sűrűn a nép a sátraktól, fűge hajóktól” HOMÉROSZ 1985, 24. *Iliász*, II., 86–90.

¹⁰¹ KECSKEMÉTI 2007, 106–108.

¹⁰² [szorgosan gyűjtöm szedegetve mézemet/ zöld Tibur partján, vizenyős berekben/ csöpp teremtményként, sohasem pihenve/ költöm a versem.] HORATIUS 1989, 134. *Ódák*, IV.2., 29–32.

Az aranykori költők mellett a legnagyobb hatást Seneca egyik levele tette, amelyet Luciliushoz írt.¹⁰³ Az *Epistulae Morales* 84. darabja ugyanis az imitáció reneszánsz elméletének szolgált forrásként.¹⁰⁴ A méh-hasonlat ezen változata kettős értelemmel bírt, mivel a méhek egyszerre testesítik meg a gyűjtögetést és az alkotást, ami az imitáció két szakaszának feleltethető meg.¹⁰⁵ Az antikvitas irodalma mellett érdemes figyelembe vennünk a Bibliát is, ugyanis a mézet Isten tanítására is értették, ebben az értelemben használja például Ezékiel próféta könyve:

És mondá nekem: Embernek fia! A mi előtted van, edd meg; edd meg ezt a türetet, és menj, szólj Izráel házának. Felnyitám azért számat és megéteté velem azt a türetet. És mondá nekem: Embernek fia! Hasadat tartsd jól és belső részeidet töltsd meg ezzel a türettel, a melyet adok néked. És megevém azt, és lőn az én számban, mint az édes méz.¹⁰⁶

A versekben a méh-hasonlatnak olvasható olyan változata, amely az idilli hangulathoz járul hozzá,¹⁰⁷ de nem csak erre találunk példát. Félegyházi István a Horatiusnál olvasható változatot eleveníti fel, vagyis a wittenbergi diákok szorgalmát hason-

¹⁰³ SENECA, *Epistulae Morales*. 84., 3–5.

¹⁰⁴ Az imitatio és aemulatio metaforáiról lásd: PIGMAN 1978.

¹⁰⁵ A reneszánsz imitatio-elmélet és a méh-hasonlat szerepéről: McKEON 1936; GMELIN 1932; STACKELBERG 1956.

¹⁰⁶ Károli Gáspár fordítása. A méz esetében lásd: Zsolt 19, 10–11.

¹⁰⁷ „Qualis apis dulci stipat dum nectare cellas, / Floríferas perreptat opes, beneolentia prae, / Et tenues auras suavi cum murmure miscet, / Rura colit, croceoque pedes onerante colore: / Nunc his, nunc illis florentibus insidet herbis, / Et succum, qui sit longe gratissimus, haurit, / Seu sint lethiferae, seu sint felicius ortae.” [Ahogy a méh, míg édes nektárral teli nem tölti a kast, végigmász-sza a virágzó földeket és illatos réteket, s miközben édes zsongással tölti meg a lágy levegőt, sárgálló, mind nehezebb lábbal járja a vidéket: hol ezen, hol azon a nyíló virágon telepszik meg, s csak szívja a legdrágább nedűt, legyen az mérgezõ- vagy gyógynövényé akár.] FEGYVERNEKI 1584, A₂^v.

lítja a méhekéhez, mivel a munkájuk lassú, fáradságos részeit is mindig elviselik: ¹⁰⁸

Sedula sicut apis flores sibi tempore verno
Colligit in nitidis herbiferisque locis.
Possit ut ex illis sibi pabula grata parare
Contra brumales, tempora dura, dies:
Sic quoque donec habent iuvenes bona tempora veris,
Doctrina debent discere dona sacrae.
Inque suas cellas flores pietatis amandos
Congerere, atque opibus se cumulare sacris.¹⁰⁹

A búcsúztatóvers elején elhelyezett hasonlat az olvasó számára egy közösséget implikál, és a szerző csupán a méh-hasonlat ismételt, hosszadalmas kifejtését követően szólítja meg a címzettet, Varsányi Jánost,¹¹⁰ mégpedig úgy, hogy ahhoz a közösséghez sorolja, amelyről az eddigi sorok szóltak:

Te quoque, quem brevibus volui comprehendere rithmis,
Ne grave sit, parcis assimilabo apibus:
Hae veluti volucres per amoena virentia, flores,
Desertis propriis sedibus, accumulanti:¹¹¹

A távozó búcsúztatása és dicsérete a méh-hasonlat miatt másodlagos szempontként jelenik meg Félégyházi szövegében. A mé-

¹⁰⁸ SZABÓ A. 2017, 140–141.

¹⁰⁹ [Ahogy a szorgos méh tavasszal gyűjti össze a virágokat a dús növénytermő helyeken, hogy kedves tápláléka legyen belőle a téli napokon a kemény fagy ellen: ugyanígy a fiataloknak is addig kell megtanulniuk a szent tudomány adományait, pincéikbe gyűjteni a kegyesség szeretnivaló virágait és a szent javakkal gazdagítani magukat, amíg ifjúságuk tavasza tart.] FÉLEGYHÁZI 1587, B₂^r.

¹¹⁰ SZABÓ A. 2017, 286–287.

¹¹¹ [Téged is, akit rövid versembe akartalak foglalni, ne vedd sértésnek, de a kicsiny méhekhez hasonlitalak: ők is elhagyják kaptáraikat, s a zöldellő mezőn repdesve gyűjtik a virágport.] FÉLEGYHÁZI 1587, B₂^v.

hek a versben nem csak a szorgalmat példázzák, mivel a szerző az antik forrásoktól eltérően a haza elhagyását is a méhek vándorlásához hasonlítja. A rövid búcsúztatás úgy érvel az utazás mellett, hogy a méhek és madarak vándorlása éppúgy elkerülhetetlen és hasznos, ahogyan a címzett és wittenbergi társainak egyetemjárása is az.

Amíg Félégyházi versében a méh-hasonlat annak ismertetőjegye, hogy a szerző és a címzett ugyanahhoz a közösséghez tartozik, addig Eszlári Demeternél ugyanez a konvenció kizárólag a távozó Csanádi János dicséretének elemévé válik.

Tu quoque Pannonicae, pars optima, Iane palestrae,
Cecropias imitatus apes, penetralia mentis
Aethereo nuper cumulasti munere: doctus,
Quo sint fixa loco virtutum sidera: doctus,
Qua liceat Labyrinthaeos eludere flexus
Arte, Sophistarum, nodus qua Gordius arte
Solvatur: Tu sacra tenes mysteria mente,
Tu nosti arcanos multorum promere sensus.¹¹²

A hasonlat abba a részbe ékelődik be a szövegben, amely során a peregrinus szorgalmát, kitartását, és a nehézségeken való felül-emelkedését tárgyalja a búcsúzó. A címzett képes arra, hogy a kekropszi méheket másolva értse, interpretálja és felhalmozza a szent tanításokat, ehhez a képességhez a wittenbergi tanulmányok, és a tanulás iránti kitartása juttatja el a diákot.

A bukolikus képek és toposzok a búcsúztatóversekben elsősorban a tudás megszerzésének, tárolásának és interpretálásának témájához kapcsolódnak. A szövegekben a diákok Wittenberg-

¹¹² [Te is, János, a pannóniai társaság legkiválóbb tagja, az attikai méheket utánozva elmédet most égi adományokkal töltötte meg. Megtanultad, az erények csillagait mely helyeken találod; megtanultad, mi módon lehet kijátszani a labirintus kanyarjait és hogy szofisták gordiuszi csomója hogyan oldható meg. A szent titkokat immáron kiismerted és soknak a rejtett értelmét elő tudod adni.] ESZLÁRI 1588, B₂^r.

ben, mint egy újabb Helikonon sajátíthatják el azokat az ismereteket, amelyek fellebbentik a fátylat a rejtett, szent tanításokról. A magasabb szintű retorikai és teológiai oktatás azért szükséges, hogy közelebb juthassanak az írások helyes értelmezéséhez. Eszerint a Szentírás helyes értelmezéséhez szükséges az utazás, mivel azok, akik nem hagyják el a hazájukat, nem részesülhetnek a megfelelő oktatásból. Ennek mentén arra a következtetésre is juthat az olvasó, hogy az, aki nem vállalkozik az utazásra, az nem értheti meg teljesen a Szentírást. A Szentírás helyes megértése és magyarázása, ennek szükségszerű elmaradása kizárja azt a lehetőséget, hogy Pannonia földje *fertilisként* jelenjen meg ezekben a versekben, noha a szövegtípus felkínálja ezt a változatot.

A humanista tudás elsajátításához érzelmek is kapcsolódnak. Ahogy a barát elvesztését a szomorúság, a gyász határozza meg, addig a tanuláshoz a felindulás, a lelkesedés kapcsolódik a propemptikonok szövege szerint. Ezt legtöbbször a 'motus' vagy az 'incensus' szavakkal jelenítik meg a szerzők. Szamosközi R. Sándornál mindkét változatra találunk példát.

Flectere non verbis potuit quam blanda voluptas,
Nec prece ab ingressa quem revocare via:
Verum mansurae incensus virtutis amore,
Monstratum hoc laudis tramite carpsit iter.
Nobile sic fama maiorum stemma perenni,
Et rebus gestis nobilitavit avos.¹¹³

Az első változatban az erény iránti szeretet lobbantja lángra a távozó diák érzelmeit, és emiatt illetheti dicséret. Az örökké tartó hírnév az idézetben nem csak Tolnai Sartorius Jánosnak jár, ugyanis számít a nemesi származás, és az erre alapuló hírnév, va-

¹¹³ [Héraklészről] [Akit bármilyen nyájasan hízelkedő szó vagy könyörgés sem tudott a megkezdett útról eltántorítani, s eképpen, az örök erény iránti szerelemtől lángolva járta be jeles pályáját. Ősei nemes törzsökét így örök hírnévvel gyarapította, s elődeit jeles cselekedeteivel tette híressé.] SZAMOSKÖZI R. 1588, B₂^v-B₃^r.

lamint a tettek is, amik megnemesíthetik az ősoket. Szamosközi ezt a változatot is alkalmazza valamivel később a szövegben:

A puero ingenuas auide sectatus es artes
Tu quoque virtutis motus amore gravi.
Felix qui sequitur magnorum exempla virorum,
Virtutis recto tramite carpit iter.¹¹⁴

Az idézetben az utazás motívuma a 'recto tramite carpit iter' kifejezéssel tér vissza, azonban a szöveg az utazást inkább követésként értelmezi. Az első sorban aposztrofált követés a műveltségre vonatkozik, amelynek háttérében egyértelműen az erény iránti szeretet áll. Amíg az első példa azt mutatja be, hogy a távozó diáktárs gyermekkorától kezdve elkötelezte magát a tiszta művészetek iránt, addig Szamosközi arra is figyelmet fordít, hogy az imitáció mint kulturális minta jelenjen meg a szövegben. A jelentős személyek példájának követése, és ennek folyományaként az erény útjára lépés vezet el a boldogsághoz, valamint ahhoz, hogy a Múzsákhoz forduljon a címzett. Az, hogy az erényeket és a humanista műveltséget együtt lehet és kell értelmezni, egy Szamosközi R. Sándornak címzett propemptikon-kiadványban is felbukkan, mégpedig Csibrádi Mihály szövegében, aki ehhez kapcsolja a honvágyat is:

Tu quia virtutem iunxisti artemque vicissim,
Ungaricos properes iamque videre cupis.¹¹⁵

A humanista műveltséget számos változatban ábrázolták a propemptikonok, viszont nem mulasztották el azt sem, hogy jelezzék milyen veszedelmek és nehézségek vártak a peregrinus diákok-

¹¹⁴ [Gyermekkorodtól kezdve lelkesen törekedtél a nemes művészetekre, mert téged is lebilincsel az erény iránti szerelem. Boldog, aki a kiváló férfiak példáját követi, mert az erény útjára helyes ösvényen lép.] Uo., B₃^v.

¹¹⁵ [Mivel az erényt és művészetet egyesítetted egymással, sietsz a magyarokhoz, s már látni akarod őket.] CSIBRÁDI 1589, A₄^v.

ra, nem feltétlenül az utazás során, hanem a hazatérést követően. A veszedelmek és nehézségek alatt a szerzők a külső fenyegetéseket, háborúkat értették, ezért a következőkben arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen hatást gyakorolt a wittenbergi történelemszemlélet néven emlegetett gondolkör az ott tartózkodó diákokra és írásaikra. Ahogyan az Oszmán Birodalom tartósan megvetette a lábát az európai területeken, retorikai téma lett a fenyegetés és ennek elhárítása. Így került a Magyar Királyság földrajzi és politikai körülményei révén a nyugat-európai diszkurzív térbe, és alakultak ki olyan tartós attribútumként használt toposzok, mint a már említett *propugnaculum Christianitatis*, vagy a *fertilis Pannoniae*. Mindkettő Magyarország laudatív bemutatásához tartozott, és Imre Mihály megállapítása szerint különösen a védőbástya toposz bizonyult alkalmasnak arra, hogy az aktuális eseményekhez igazítsák a szerzők.¹¹⁶ Mind a magyarországi, mind a külföldi szakirodalom vizsgálta a török fenyegetéshez kapcsolódó toposzokat, *Turcica* címmel jelent meg az a több kötetes bibliográfia, amely azokat a kiadványokat tette közzé, amelyek ezt a témát dolgozták fel.¹¹⁷ A toposz ilyen széles körű elterjedtsége nyilvánvalóan összefüggött azzal a ténnyel, hogy Luther kiemelten kezelte az *antiturcica*, vagyis a törökellenes téma retorikai feldolgozását.¹¹⁸ Noha a toposz már a reformáció előtti évtizedekben is általánosnak tekinthető, Luther értelmezése annyiban változtatott rajta, hogy a török hódításokat a reformáció történet szemléletébe ágyazta be.¹¹⁹ Ezek alapján Európát állandóan fenyegette az ellenség, ennek ábrázolása kettős antikrisztológiával és apokaliptikus szemléletmóddal társult. A kettős antikrisztus gondolköre a pápát és a törököket jelölte meg mint legfőbb el-

¹¹⁶ IMRE 2012a, 45.

¹¹⁷ GÖLLNER 1986

¹¹⁸ BRECHT 2000; BRUNNER-HAMM-HERWEG-KERTH-LÖSER-RETTELACH 2002, 332–393.

¹¹⁹ A Türkenliteratur kérdését Imre Mihály elemezte részletesen, a németországi kontextust figyelembe véve. IMRE 1995, 98–143. Az antiturcica szerepéről Melanchthon retorikai rendszerében lásd IMRE 2003, 415–417.

lenséget; Dániel próféta könyve alapján pedig a negyedik világkorszakba helyezték magukat a kortársak, amely az apokalipszis előtti utolsó, legsilányabb időszakot jelentette. A wittenbergi történelemszemléletre számos példát lehet találni olyan szerzők szövegeiben, akik Wittenbergben tanultak, ilyen például Szikszai Fabricius Balázs előszava Heltai Gáspár 1565-ös Bonfini-kiadásához.¹²⁰ A propemptikonok nem közvetítik az elgondolást teljes egészében, viszont néhány elemet rendszeresen alkalmaznak a búcsúztatásokban.

Quas non assiduo vastavit Turca duello,
Quarum nec Moschus perfidus hausit opes.
Quas non igne Getes exussit, Persis et ipsa
Intulit immiti nec quibus arma manu.¹²¹

Szamosközi versében a veszélyforrás a török. A fentebb idézett néhány sor még nem említi Magyarországot, inkább általánosabban mutatja be az ellenséget. Ez az ábrázolási mód szinte minden európai területen felbukkant a 16. században, összhangban azzal, hogy az Oszmán Birodalom még azokon a területeken is alkalmas volt a külső ellenség szerepére, amelyeket egyáltalán nem fenyegetett egy esetleges nagy erejű török offenzíva. A török nép a keleti, barbárnak tartott kultúrát testesítette meg, a toposznak ilyen irányú használata az antikvitás szerzőire irányuló imitációs gyakorlathoz, és ezáltal a *'translatio Imperii'* egy változatához kapcsolható. A Iulius-Augustus dinasztiaét követő évszázadokban ismételten feltűnt a római szerzőknél a barbárság, a nem római életvitel kárhoztatása – ezek a vélemények a népvándorlással fel erősödtek, és a betelepülő népekkel szemben egyre nagyobb tartózkodást fejeztek ki. A kora újkori neolatin költészet ezt a gesz-

¹²⁰ SZIKSZAI FABRICIUS 1977, 14–28.

¹²¹ [Ahol nem dúlt folyamatos csatározással a török, akiknek nem merítette ki javait a hitszegő muszka. Akiket nem perzseltek fel a tűzzel a geták, vagy a perzsák, akik ellen ő maga sem indított kíméletlen háborút.] SZAMOSKÖZI R. 1587, A₄^r.

tust ismétli meg azáltal, hogy a *barbarismus* szinekdochikusan jelenik meg a keleti népnevek használata révén. Szamosközi a géta és a perzsa népet implikálja a szövegben, ez a sor tetszőlegesen bővíthető volt. Ez nem magyar, vagy német sajátosság, ugyanezt a toposzt, ugyanezzel a megjelenítéssel fellelhetjük a lengyel neolatin költészetben is, ahol először a várnai csatát (1444) követően jelentkeztek az első *antiturcica*-nak nevezhető alkotások.¹²² A keleti népek ábrázolása során arra törekedtek a szerzők, hogy minél elrettentőbbnek és idegenebbnek mutassák az Európán kívülről érkező fenyegetést, így az alkalmazott jelzők közé tartozott a *tyrannus*, *saevus*, *ferox* etc. A törököket számos esetben együtt emlegették a hunokkal, a hun-magyar rokonság tudata ugyanis közel sem volt egyértelműen megítélve. Ezt jelzi az is, hogy Nicodemus Frischlin, a németországi humanista propemptikonjában a Pannonia, Hungaria és Hunnia ekvivalens megnevezések ugyanarra a területre. Imre Mihály hívta fel a figyelmet arra, hogy míg a hun-szkíta származástudat megjelent a latin nyelvű szövegekben is, addig a zsidó-magyar sorspárhuzam kizárólag a magyar nyelvű szövegekben érvényesült. Szintén Imre Mihály vizsgálta részletesen azt az 1551-ben, Wittenbergben megjelent szónoklatot (*declamatio*), ahol markánsan körvonalazódik egy újabb értelmezés a magyarok származástudatával kapcsolatban.¹²³ A jó eséllyel Philipp Melanchthon által írt declamatióban a paeonok szerepelnek a magyarok őseiként. Antik forrásokban lehet találkozni ezzel a népnévvel, Héraklestől eredeztették őket. A propemptikonok szerzői közül többen emlegetik ezt a megnevezést, viszont sosem térnek ki részletesebben a paeon nép mitológiai hátterére.

¹²² MILEWSKA-WAZBINSKA 2000: Bactrii, Bessi, Bistones, Odrysii szerepel a tanulmányban a keleti népnevek között.

¹²³ IMRE 2012b

Anne lares patrios iam mi cultissime Juli,
 Visere, qua distat Paeonis ora, velis?
 Linquere num poteris laetam Germanidos urbem
 Hanc, ubi Leucoreos irrigat Albis argos?¹²⁴

Van néhány példa a paeon hasonló alkalmazására, ami véleményem szerint leginkább arra utalhat, hogy a Melanchthon által propagált eredetváltozat a wittenbergi coetusban ismert és elterjedt alternatívának számíthatott, ezért külön magyarázatot nem igényelt.

Hasonló jelzőket olvashatunk a törökökre vonatkozóan Szamosközi Sándor egy másik propemptikonjában, amely az általános bemutatás után néhány sorral már Magyarországgal kapcsolatban tér vissza a török veszedelem ábrázolásához. A búcsúztató feltételezi, hogy a háború a félelem érzelmét váltja ki Gyulai Búzás Mátyásból, már amennyiben megpillantja hazáját. A pusztítás látványa kelti fel a hazatérő diák érzelmeit, egyrészt megindítja a címzettet, másrészt szomorúságot és félelmet vált ki belőle.

Verum in Pannonicos si tu perrexeris agros,
 Et patriae dabitur rura videre meae,
 Illic sanguinei trepidas fera bella Gradivi,
 Atque vides patriae squalida rura meae:
 Ac Turcae magnos hic dira cientia motus
 Bella times, cernis nil nisi triste domi.¹²⁵

Szamosközi nemcsak verset írt Gyulai Mátyáshoz, hanem a címlapon olvasható – Ézsaiás könyvéből származó – disztichon is

¹²⁴ [Az atyai házat akarod már látni, legnemesebb Gyulám és Paeon messzi vidékét? Képes vagy elhagyni Germánia e gazdag városát, ahol Wittenberg földjét az Elba öntözi?] SZAMOSKÖZI 1587, A₄^r.

¹²⁵ [Azonban, ha eljutsz Pannónia földjére és megpillantod hazám vidékét, rögtön reszketesz majd a vérszomjas Mars vad háborúitól, és hazám felperzselt földjét látod majd: s miközben rettegsz, hogy a kegyetlen török háborúja milyen változást hoz, mást sem látsz otthon, csak szomorúságot.] SZAMOSKÖZI 1587, A₄^v.

az ő munkája lehet (szerzői névként csupán monogram olvasható feloldás nélkül: A.S.R). A címlapokat díszítő mottók, idézetek, kronogrammok ezeknél a nyomtatványoknál elvétele jelennek meg.¹²⁶

Qui tenet articulos fidei; cui promtaque lingua est,
Ac Zelus, patriae, hic fida columna foret.¹²⁷

A hivatkozás szerint Ézsaiás próféta könyvéből az 56. rész tizedik verse volt a disztichon alapszövege, ami a Károli-fordításban az első vers.¹²⁸ Szamosközi parafrázisában az *articulos fidei* és Zelus kerül hangsúlyos helyzetbe. Az utóbbi a görög mitológiában szereplő Zélos, aki az Alvilág folyójának, Styxnek és a titán Pallasnak a gyermeke volt. Testvérei közé sorolhatjuk Nikét, Kratost és Biát. A négy testvér beszélő nevet kapott, ezek közül Zélosé a buzgalmat jelenti.¹²⁹ A család minden tagja részt vett Zeus titánok elleni csatájában, és segítségükért cserébe az lett a jutalmuk, hogy Styx az istenek esküjébe került bele, míg gyermekei az olymposi uralkodó állandó kísérői lettek. Szamosközi a hittételek megtartására és a buzgalomra szólítja fel olvasóját, a bibliai textus szinkretista parafrázisa egyrészt a szerző műveltségét, retorikai képzettségét igazolja. Másrészt a kegyesség, a hit valóságossága azzal függ össze, hogy a nyelv (*lingua*) átláthatóvá válik. A feltehetőleg Szamosközi által választott citátum a nyelvi képességek teljes birtokbavételét kapcsolja a szövegekhez, az ehhez vezető utat jelöli ki Zélos említése.

A versekben, ahogyan Szamosközinél is látható, nem magyarázzák a török sikerek okait vagy hátterét. A korszak egyes szö-

¹²⁶ 5 ilyen nyomtatványról tudok ebből az időszakból.

¹²⁷ [Ki a hit parancsait pontról pontra betartja, helyén a nyelve és a szíve: hazájának biztos oszlopa lesz.] PROPEMPTICA 1587, címlap. RMK III. 770.

¹²⁸ A citátum Károli Gáspár fordításában: „Így szól az Úr: Órizzétek meg a jogosságot, és cselekedjétek igazságot, mert közel van szabadításom, hogy eljőjön, és igazságom, hogy megjelenjék.”

¹²⁹ KERÉNYI 1977, 31.

vegtípusai (például a prédikációirodalom, vagy a latin nyelvű panaszos művek) részletesen kidolgozták ezt az érvrendszert és sokszor építettek a „bűneiért bünteti Isten a népet” gondolatra. Jellemző megoldás volt, hogy a *flagellum Dei* toposzát is összekapcsolták a török nép ábrázolásával,¹³⁰ viszont a propemptikonoknál ez nem mondható gyakori jelenségnek.

A wittenbergi történelemszemléletben a pápa alakja is fontos szerepet játszott, azonban a búcsúztatóversek elvétve reflektálnak a katolikus egyházra, és ezek a források is inkább az 1580-as évekből származnak.

Te penes est contra laus et victoria Veri,
Qua cadit Ausonii fex scelerata Papae.¹³¹

Szepsi Wendégghi Balázs versében a vallási polémia ezekben a sorokban ki is merül, a két sor mindössze elindítja a hosszabb laudáció lezárását – a tanulmányok eredményeképpen a távozó peregrinus diák az isteni tantételeket teljes igazságukban tudja közvetíteni. Ehhez hasonló megoldás olvasható Ungvári Fabricius János munkájában is, amely a római katolikus egyház fejét szintén a hamis, eretnek tantételek forrásaként jeleníti meg.¹³²

Tu poteris logices vi, caeca sophismata Papae
Rumpere, pro falsis nosti supponere vera.¹³³

A búcsúztatás szövege azt állítja, hogy a távozó diák nem csak hogy elsajátította a humanista műveltséget, hanem felismeri és képes megkülönböztetni egymástól az igaz és a hamis tanításokat.

¹³⁰ A téma szakirodalmi feldolgozását lásd főleg: ÖZE 1991; ÖZE 2004; ÖZE 2006

¹³¹ [Nálad van ellenben az Igazság győzelme és dicsősége, amitől elpusztul a római pápa átkozott mocska.] SZEPSI WENDÉGHI 1586, B₃^r.

¹³² SZABÓ A. 2017, 281–282.

¹³³ [A logika erejével le tudod rombolni a pápa üres okoskodásait, mert megtanultad, hogyan helyettesítsd a hamisat azzal, ami igaz.] UNGVÁRI F. 1589, A₃^v.

A török veszedelem ábrázolása konvenciózus, ez igen világosan látszik a szövegekben, egyéb konkrét háborús helyzetet pedig nem használnak fel a szerzők – noha lett volna miből szemezgetniük a 16. század második felében. A török hódítás veszélye mellett néhány szerző a hugenották üldözését használja fel párhuzamként. Az 1572-es párizsi Szent Bertalan-éjt követő, egész Franciaország területére kiterjedő protestánsüldözési hullám felhasználása nem volt általános a magyarországi szerzők alkalmi szövegeiben. A hugenották számára a veszély forrása elsősorban a pápa, nem a török, hiszen Róma nyilvánította eretneké az új vallás híveit. Az előbb már idézett kiadvány egy másik propemptikonjában Liszkai Demeter használja fel a hugenották üldöztetését:

Perge igitur pia dona tuis Patriae referre,
Hac itur docta semper ad astra via.
Et sic Romani deludes Praesulis artes
Dum furit et coeco demetit ense pios.
Gallia iam vires huiusque Britannia sentit,
Anglia dum victrix laeta trophaea gerit.
Borbonium nuper deflet sua turba peremptum,
Unica gens contra, bella, Navarra gerit.
Huius ab insidiis ergo Pater optime serva,
Pro grege qui sumunt armaque rite gerunt.¹³⁴

¹³⁴ [Indulj hát, s amit ajándékba kaptál, viszonzod hazádnak és a tieidnek: a műveltségnek ez az útja mindig az égbe visz. Így játszhatod ki a római főpap mesterkedését is, mialatt őrvölgő kardjával vakon kaszabolja az igaz embereket. Az ő hatalmát érzi Gallia és Skócia is, de a győztes Anglia diadalmas tort ül. Minap elveszejtett Bourbonját népe siratja, egyedül a navarrai nemzet vív bosszuló harcot. Őrizd meg, jóságos atyánk, ennek az ármányaitól mindazokat, akik népükért fognak fegyvert és jogos háborút vívnak.] LISZKAI B. 1589, B.¹ Liszkai összekeverte a francia királyokat: 1589-ben a Valois-házhoz tartozó III. Henriket érte merénylet, az ő utódja a Bourbon-házból származó IV. Navarrai Henrik, akit szintén merénylet ért, csak 1610-ben.

A francia vallási háború említése Liszkai versében arra szolgál, hogy felidézze: a háború Isten helyeslésével is bekövetkezhet, mégpedig akkor, amikor az igaz hit védelme érdekében fegyveres küzdelemre van szükség. A szövegben IV. (Navarrai) Henrik francia uralkodó válik áldozattá, azonban Liszkai összetévesztette a koronás főket, a vers keletkezésekor IV. Henrik még életben volt, katolikus elődjét érte merénylet. Védőbástyáról ebben az esetben szó sincs, a háború felelevenítésével és lezárásával a szerző az Isten által kiszabott kötelességek teljesítését hangsúlyozza, ugyanis a következő hat sorban – amelyek egyben a vers utolsó sorai is – az utazó hazai feladataira szólít fel, amely az igaz hit tanítása és terjesztése.¹³⁵

Szintén eltér a török veszedelem témájának megszokott felhasználásától Baranyai Decsi János 1589-ben kiadott propemptikonjában, amikor Anglia háborús sikereit emeli be a szövegbe, ezt a verset az Eszlári Demeterhez¹³⁶ készült kiadványban olvashatjuk.¹³⁷ A háborúkat az utolsó idők jeleként értelmezi, elsősorban a protestáns – Baranyai Decsi Jánosnál az igaz – hit ellen indított hadjáratokat láttatja ebben a megvilágításban:

Ultima iam venit praedicti temporis aetas,
Qua Mars bella solo sanguinolenta serit,
Aspice labentis tristissima climata mundi,
Quantus ubique furor, quantus ubique tremor.
Oppugnat fidos Hispania saeva Britannos:

¹³⁵ „Nunc igitur Iuvenis praeclara Pallade tincte, / I Pede felici dum licet, atque redi. / Et proceres qui nos, populumque per oppida Christi / Tutantur vera in religione, vide / Interea pro te munus faciemus amici, / Ut Patriae possis tecta, videre, vale.” [Indulj hát fiú, a híres Pallasztól felkenve, járj szerencsével, ameddig lehet, s térj haza. Keresd fel Krisztus városaiban azokat az urakat, akik minket és a népet az igaz hitben megőriznek. Mi a barátaid pedig ezalatt imádkozunk majd, hogy megláthasd hazádat. Ég veled.] Uo.

¹³⁶ SZABÓ A. 2017, 137.

¹³⁷ BARANYAI DECSI 1589

Gallia civili sanguine tincta rubet:
 Papa premit coetum Christi de nomine dictum:
 Et vexant Turcae vique doloque pios.
 Nam quid ego Persas, Indos, Maurosque recantem
 Qui miscent bellis fasque nefasque suis.¹³⁸

Az előbbi citátummal ellentétben a háború nem egy akadály, amit Isten segítségével elháríthatnak, hanem egy predesztinált eseménysorozat első jele. A török hódításokat nem a *flagellum Dei*, a *propugnaculum Christianitatis* vagy a *querela Hungariae* keretei között értelmezi a szerző, inkább egy tágabb értelmezési horizontot alakít ki, amikor halmozza a fegyveres veszedelmeket ábrázoló képeket a szövegben.¹³⁹ Ez elsősorban a kezdő sorok tartalmát erősíti, miszerint elkerülhetetlen eseményekről van szó, és ezért a háborúkat akkor értelmezik helyesen, ha előjelekként tekintenek rájuk. A távozónak a baljós jelek ellenére kell teljesítenie kötelességét, a hazatérést, amelyre Wittenbergben készült fel.¹⁴⁰

Az *antiturcica* itt említett példái alapján megfogalmazhatjuk, hogy elsődleges funkciójuk a szövegekben az volt, hogy az utazás veszedelmeit ábrázolják, ezen kívül pedig a veszélyek bemutatása Isten, illetve az égiek támogatását indokolja az utazás során. Ezek a passzusok újra és újra megerősítik, hogy Isten kegyelme végte-

¹³⁸ [A megjövendőlt idő utolsó korszaka, amikor Mars véres háborúkat vet a földre, ím elérkezett: nézd az összeomló világ rettenetes ábrázatát, mennyi düh és mennyi rettegés mindenhol. Hispánia fenekedve ront az istenfélő britekre; Gallia polgárvértől szennyezve piroslik; a Krisztusról elnevezett gyülekezetet a pápa szorongatja; a törökök pedig erőszakkal és kétszínűséggel sanyargatják az igaz embereket. Nem is említem a perzsákat, indeket, és mórokat, akiknek háborúiban az is megtörténik, ami megtörténhetetlen.] Uo., A₄^r.

¹³⁹ Baranyai Decsi török-ábrázolásának másik példája lásd: BALÁZS-MONOK-VARGA 1990; valamint MÓRÉ 2010.

¹⁴⁰ „Interea fidei, docte Ezzlarine, recumbens / Officii peragas munia cuncta tui. / Quaeque tibi Deus ipse dedit, iam reddere laetus / Ne dubites patriae, civibus atque tuis.” [Addig is, tudós Eszlári, hitetben kitartva lásd el hivatalod minden feladatát, s ne habozz, sőt boldogan viszonzod hazádnak és honfitársaidnak mindazt, amit maga Isten adott neked.] BARANYAI DECSI 1589, A₄^v.

len, ehhez pedig igen jellemzően bibliai történeteket használnak fel antik mitológiai történetek elemeivel keverve. Az ellenfelekkel szemben egy olyan magatartásformát javasolnak, amelyben a teljes nyelvi kompetencia fegyverként használható fel. A keresztény hit veszélyeztetői – legyen az a barbárságot képviselő török sereg, vagy a hamis tanításokat hirdető pápa – a Szentírás helyes értelmezésével hatástalaníthatóak, vagyis egy nyelvi cselekedetről van szó. Ennek a feltételeit biztosítja Wittenberg, ebben az értelmezési keretben az utazás szükséges cselekedet. Ugyan ez hatalmas veszélyeket rejthet magában, viszont Isten megvédi az igaz hit gyakorlóit, erre is emlékeztetik a szövegek az utazókat.

A Csanádi János távozásakor készült kiadvány élén áll az 1589-re igencsak megosztó tudósként számon tartott koszorús költő, Nicodemus Frischlin propemptikonja.¹⁴¹ A magyar szakirodalom több szempontból is vizsgálta a tevékenységét. Turóczi-Trostler József kötetében szerepel az az adat, hogy Magyarországon járhatott, amikor egy laibachi esküvőre írt egy verset.¹⁴² A magyarországi kutatók közül Kecskeméti Gábor tekintette át Frischlin munkásságát részletesen, aki egyrészt összegezte a szakirodalom eddigi megállapításait, ezáltal komplex képet alkotva a peregrinusok itt-ott felbukkanó kapcsolatai alapján Frischlin beágyazottságáról, másrészt pedig retorikai nézeteinek hatását elemezte a magyar peregrinusok felfogásán keresztül.¹⁴³

Frischlin a török elleni küzdelem köré szervezi a verset; a szövegben két olyan főnemest is említ, akik jelentős szerepet játszottak a század második felének törökellenes küzdelmeiben. Batthyány Boldizsárt metaforikusan a Magyarország védőbástyája toposz egyik változatával azonosítja:

Vivit ibi, atque utinam sit eidem vita superstes
Balthasar, heroi lux et imago ducis:

¹⁴¹ BEBERMEYER 1961, 620–621.

¹⁴² TÚRÓCZI-TROSTLER 1961, 49.

¹⁴³ KECSKEMÉTI 2007, 252–277.

Balthasar illustri Bathyanum sanguine cretus:
Balthasar, Hungarici murus, et arma, soli.¹⁴⁴

Nádasdy Ferenc alakja koszorúval a fején szerepel, az ellenségben félelmet keltő attribútumai saját népében szeretetet indukálnak

(Tempora civili redimitus fronde, Nadasdus:
Quem Turcus metuit, quem suus Hunnus amat).¹⁴⁵

A török ellenséget olyan jelzőkkel látja el a szöveg, amelyek ádáz, szinte legyőzhetetlen ellenfélként mutatják be. Frischlin azt sem zárja ki, hogy más országok is ki vannak téve a fenyegetésnek.

Non erit Hungaria felicior Itala tellus:
Gallica non regio, Teutoniaeve solum.
Turcus atrox hostis: qui quicquid subiugat orae,
Vastat: et in flammis ire, rogamque iubet.¹⁴⁶

Az elképzelés nem újdonság, az tette időszerűvé ezeket az utalásokat, hogy 1588-ban ismét kiújultak a harcok a végvárak vidékén, a tizenöt éves háború kezdetére (1591) azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a Magyar Királyságnál nem jut tovább a török haderő. A valószínűség természetesen nem kellett, hogy érvényesüljön az időközben retorikai közhellyé szilárdult törökábrázolásokban. Frischlin is kihasználja a lehetőséget arra, hogy az isteni segítséget úgy ábrázolja, mint ami a török előli egyetlen menekülési út. Ezért szükséges a tanítások követése, a szöveg pedig az erőviszonyokat a bárány – pásztor – farkas metaforákkal érzé-

¹⁴⁴ [Itt él, és bár sokáig élne Boldizsár, mintája a hősnek és hadvezérnek: Boldizsár, a hírneves Batthyány vér szülötte; Boldizsár, Magyarföld kardja és pajzsa.] FRISCHLIN 1587, A₂^v.

¹⁴⁵ [Homlokodat hazafiúi koszorú övezi, Nádasdy: retteg tőled a török, szeret a hun.] Uo.

¹⁴⁶ [Nem lesz szerencsésebb Magyarországnál Itália földje, sem a gall vidék, vagy Teutonia talaja. Kegyetlen ellenség a török: amelyik vidéket leigázza, felprédálja és porig égetni rendeli.] Uo.

kelteti. A vers zárlatában direkt felszólítással határozza meg Csanádi szerepét a búcsúztató – ez pedig az, hogy táplálja a nyáját mindazzal a tudással, amit elsajátított peregrinációja alatt. A bukolikus metafora feloldása sem marad el, mivel Frischlin egyértelművé teszi, hogy Isten tanításainak megfelelő tolmácsolása, közvetítése az, amire Csanádi képes, és ezáltal tarthatja biztonságban az ellenségtől hazáját.

Eia age Czanadi, cui iam commissa docendi
Munia, Pannonium pasce, sed arte gregem.
Arte gregem pasces, ubi noxia pabula tolles:
Et trades verbo consona sacra Dei.
Agnina sub pelle lupos age pelle latentes:
Sic erit a reliquis Hunnia tuta lupis.¹⁴⁷

A szöveg azonban közel sem egyértelmű, a pásztor-metafora révén Krisztus segítségének nélkülözhetetlensége, Csanádi feladata és annak eredménye összemosódik – így homályba burkolva azt, hogy a címzettet krisztusi alakká lényegítette-e a búcsúztató Frischlin, vagy sem.

Egy-két olyan vers is van, amely nem csak a zárósorokban fordul Istenhez fohással. Már az apodemikákban is szerepeltették azokat a szövegeket, amelyek a biztonságos utazás érdekében mondhatók el. Theodor Zwinger *Methodus apodemica* című munkájában az utazás összes tudnivalója táblázatos formában található meg, viszont az olvasóhoz szólva kitér arra is, hogy milyen szövegek segíthetik át az utazót a nehézségeken. Horatius episztolája (I.12., *Ad Bullatium*) mellett a 76., 91., 114., 127. és 139. zsoltárokat javasolja Zwinger.¹⁴⁸ A zsoltárok propemptikonná átírására szintén vannak példák, a magyarországi diákokhoz készült szövegekben viszont csak egyet-

¹⁴⁷ [Rajta hát Csanádi, mostmár a tanítás a dolgod; legeltesd okosan a magyarok nyáját. Akkor legeltetsz okosan, ha az ártalmas füveket kiirtod, és Isten ígéjével egyezően adod át a szentséget. A báránybőr alatt rejtőzködő farkasokat üldözd: így lesz védve Hunnia a többi farkastól.] FRISCHLIN 1587, A₂^v-A₃^r.

¹⁴⁸ ZWINGER 1577, 2v-3v2.

len olyan verset találtam, ami ezt a megoldást használja. Debreceni Tankó Miklós számára készített búcsúztatókiadványban olvasható Andreas Jodocus propemptikonja. A teológiaprofesszor, aki 1586-ban rektor is volt az egyetemen, a 121. zsoltárt adja meg pretextusként. Ezt a zsoltárt a grádicsok énekeként, vagy más néven zarándokénekként tartják számon, mivel a Jeruzsálemben tartó zarándok útját mutatják fel és kísérik végig. A 121. zsoltárban nem említik konkrétan Jeruzsálem városát, csupán a zarándokra leselkedő veszedelmek Isten általi védelme olvasható a parafrázisban.

Jodocus választása tehát egyáltalán nem véletlen: a parafrázis három egységből áll – a bevezetést követően két részre tagolta a szerző a verset; ezeket a szöveg mellett széljegyzetekkel jelzi. A külön jelzet nélküli bevezető sorok nem a zsoltár szövegén alapulnak, hanem Jodocus a búcsúztatáshoz tartozó közhelyeket arra használja fel, hogy Debreceni Tankó Miklós utazását isteni küldetés teljesítéseként mutassa be. A zsoltárparafrázis szerepét szintén ezekben a sorokban jelöli ki:

Assiduo has igitur recitabis pectore voces,
Quae tibi ceu clipeus, turris et instar erunt.
Omnipotens etenim rimatur viscera, scuto
Munit quos fidei lumen habere videt.¹⁴⁹

Jodocus a jól ismert védelmező-toposzok (*propugnaculum Christianitatis*, *clipeus fidei* etc.) szókincsét ülteti át a zarándokút teljesítésének megverselésébe. A szavak hangsúlyosan az isteni eredetű, megszentelt szöveg szavai, ennek ismételt hangzónak tétele, recitálása képes pajzsként, védőbástyaként érvényesülni – a bibliai igéknek így módon történő használata egyáltalán nem volt ismeretlen. A főszöveg mellett elhelyezett rövid jegyzések útmutatást adnak az olvasó számára: 'I. pars Psalmi precatio est' ta-

¹⁴⁹ [Szakadatlan ismételd magadban e szavakat, mert pajzsod és mentsvárak lesznek. A Mindenható ugyanis a szívek mélyére lát, s pajzsával erősíti meg azokat, akikben a hit fényét felfedezi.] MENZ 1588, A₂.^r

lálható az első jelölt egység mellett. Jodocus megtartja a zsoltár eredeti párbeszédés formáját, az első részben a búcsúztatott veszi fel az Isten felé történő könyörgés kommunikációs pozícióját, ezáltal közbenjárva a biztonságos hazaút érdekében. Az Istenhez történő odafordulást váltja a 'II. pars Psalmi est Votum Spiritus Sanctus hodoiporikon, annuentis et preces ratas habentis'. A második egységben a búcsúzóé lesz a könyörgő szerep, amellyel úgyszintén a veszedelmeket szeretné távol tartani a címzettől.

A hazatérés eseményét Isten akaratából bekövetkező, elkerülhetetlen fordulatként jelenítik meg a versek, ahogyan a peregrinációs út maga is az isteni szándék megvalósulásaként nyer értelmet a szövegekben. A Múzsák adományaival felszerelt peregrinus feladata az, hogy terjessze Isten igazi tanait.

Sed te fata domum revocant, patriaeque ruentis
Te desiderium retrahit, syncerus et ardor:
Et decet ut patriae repetas jam limina terrae,
Sedulus atque velis, cum tot sis dotibus auctus,
Principio pubem studiis ornare docendo:
Mox, ubi sancta tuas vires Ecclesia poscit,
Spargere Christicolis coelestia dogmata Christi.¹⁵⁰

A humanista műveltségről konkrét információkat nem tartalmaznak a szövegek, inkább az antik auktorokat említik elvétve a szövegekben, vagy Luther és Melanchthon együttes szerepelése a jellemző.

A peregrinációs út, valamint az ott összegyűjtött ismeretek a távozókat képessé teszik arra, hogy teljesítsék ezt a küldetést. Koncz József a fentebbi, vagy az ehhez hasonló sorokat – amelyek igen gyakran ismétlődnek a propemptikonokban – általában úgy

¹⁵⁰ [Téged azonban hazaszólít a végzet, visszahúz a pusztuló hazád iránti vágy és őszinte szeretet. És úgy is illik, hogy visszatérj és szorgalmasan azon igyekezz, hogy ennyi adománnyal felszerelve előbb tanításoddal az ifjúságot műveld ki, azután pedig, ha erődre a szent egyház tart igényt, Krisztus követői közt terjeszd Krisztus tanítását.] DEBRECENI TANKÓ 1587, A₂^v.

értelmezte, hogy a távozó diákok hazatérve papi állásba léptek.¹⁵¹ Ezt a következtetést az adatok egy része visszaigazolja, azonban nem mindegyik diáknál lehet további életpályaadatokat fellelni. Koncz következtetése ennek ellenére valószínű: annyira kevesen szereztek doktori fokozatot, illetve léptek feljebb a társadalmi ranglétrán, hogy a tanári, illetve lelkészi állás lehetett a peregrinációs út reális folytatása.

Félegyházi István két búcsúztatást is írt a Varsányi Jánosnak készített kiadványba, az egyik a hagyományosabb elégiaformát használja, a másik pedig a magyarországi diákok alkotásai között elvétve megtalálható szapphói strófát. A strófaszerkezeten kívül Félegyházi a 'Te Deus nostra vocat e caterva' kezdősort használja a propemptikon összes (szám szerint négy) strófájának kezdősoraként. A rövid alkotás az isteni szónak történő engedelmesség körül forog: a távozó boldogsága és elégedettsége abból fakad, hogy engedelmeskedhet Isten szavának, és követheti Jézus Krisztust.

Tu Deo laeto modo corde pare,
Et viam tu nunc celerem citato
Iam pede carpe,¹⁵²

Ugyanerre utal a vers zárata is:

Ergo Te Christus comitetur ultro,
Et tuas gressus tueatur omnes
Spiritus almus.¹⁵³

Az engedelmesség miatt lehet a hazatérő diák társa Krisztus és vigyáz rá az út során a Szentlélek. A búcsúztató végig felszólítást, esetenként kérést, könyörgést használ, amely egy olyan beszéd-

¹⁵¹ KONCZ 1891

¹⁵² [Te csak engedelmeskedj Istennek örvendező lélekkel, most pedig sietve indulj útnak,] FÉLEGYHÁZI 1587, B₃^v.

¹⁵³ [Hiszen Krisztus kérés nélkül is melletted lesz, és a Szentlélek jótékonyan figyel minden lépted.] Uo.

helyzetet alakít ki a szövegben, hogy a távozáshoz nem siralom és szomorúság, hanem boldogság párosul. Az égiekhez intézett kérés tárgya sem a biztonságos út, hanem az, hogy a címzett engedelmeskedjen Istennek.

A szövegekben a hazatérés és Isten igéjének pontos tolmácsolása, tanítása a távozó diákok legnagyobb vágya. Ebben az összefüggésrendszerben nyer értelmet a fáradtság, a viszontagságok, sőt a tehetség dicsérete és a Múzsák, valamint Jézus által nyújtott támogatás. Ehhez több esetben társítják az Isten báránya-pásztor párhuzamot és különböző változatait. A versek az Istennek tetsző, ideális utazás gyakorlatát mutatják meg ezekkel az eszközökkel.

AZ 1590-ES ÉVEK VÁLTOZÁSAI

Az 1580-as évek elején kezdődött fellendülés a wittenbergi magyar protestáns diákközösség számára a nyomtatott kiadványok alapján 1589-ig tartott, noha az egyházpolitikai körülmények csupán néhány év múlva, I. Keresztély halálát (1591) követően változtak meg a magyar coetus számára ismét kedvezőtlenül. 1592-ben kitiltották őket Wittenbergből, de ezt a szigorú intézkedést a következő év tavaszán feloldották, többek között Kendi Sándor és Kovacsóczy Farkas közbenjáró levelének hatására. A coetus tagjai ekkortól sokkal kevesebb nyomtatványt adtak ki, mint az 1580-as években. A nyomtatványok számának jelentős csökkenése összefüggésben lehet azzal a változással, hogy Wittenberg egyre inkább átutazófélfelben lévő diákok állomása lett. A legtöbben néhány hónap után másik egyetem felé indultak, jellemzően Heidelbergbe.¹ A társaság feloszlása előtti utolsó években egyre kevésbé, pontatlanul vagy egyáltalán nem jegyezték fel az adatokat, a tisztségeket sem mindig töltötték be, Szabó András mindkét esetre közölt példát. A 17. század első éveiben előfordult az is, hogy több mint egy éves kihagyással választottak új seniort, aki utólag vezette fel a diákok nevét a társaság anyakönyvébe, azonban a belépők száma olyannyira megfogyatkozott 1608 után, hogy már nem is vezették a matrikulát, sőt az utolsó tagok az egyetemre sem iratkoztak be. A társaságot 1613–1614 folyamán felszámolták és Magyarországra hozták az anyakönyvet. Ez előbb a nagybányai iskola könyvtárában volt, 1798-ban Sinai Miklós-hoz, később pedig Fáy János debreceni polgármester könyvtárába

¹ SZABÓ A. 2017, 31–32.

került. A Debreceni Református Kollégium számára Révész Imre szerezte meg a dokumentumot, azóta ott érthető el.²

A fentebbi eseményekből is látszik, hogy a wittenbergi peregrinációs utak szerepe a 16. század végére megváltozott. A század végének fontos alakjai, mint például Alvinczi Péter, Újfalvi Imre, valamint Thúri György is járt diákként Wittenbergben, azonban a munkáikat már nem csak, vagy egyáltalán nem Wittenbergben publikálták. Thúri Györgyöt 1600-ban búcsúztatták egy propemptikon-kiadvánnyal, amelyben Alvinczi Péteren kívül nem szerepel magyar diák, a szerzők elsősorban professzorok, valamint neolatin költők: Balthasar Menz neve már sokszor szerepelt a magyar diákok kiadványaiban, de Friedrich Taubmann és Friedrich Balduin nevével is találkozhattunk. Utóbbi költővé koszorúzására Thúri György is írt üdvözlőverset.³ Újfalvi Imrével kapcsolatban érdekes adalék, hogy ismerhette-e személyesen Szikszai Fabricius Balázst akkor, amikor Sárospatakon tanult. Ács Pál úgy véli, a közvetlen kapcsolatra nincs adat,⁴ azonban Szabó András egy 1597-es ajánlás alapján az ellenkezőjét is lehetségesnek tartja, vagyis, hogy Újfalvi Imre esetleg még gyermekkorában került Patakra és hosszabb időt töltött el ott.⁵

A fennmaradt szövegek között több olyat is találhatunk, amelyek kevés szállal, de kötődnek a coetushoz. Összesen öt búcsúztatóversről tudunk ebből az időszakból, továbbá négy funerációs kiadvány és két üdvözlővers ismert. Az egyik üdvözlővers 1593-as keltezésű, és David Johannes Clynaeus Danus a címzett, amiből feltételezhető, hogy dániai diákról van szó, a kiadvány fokozatszerzését ünnepli. A szerzők között Újfalvi Imre is szerepel, ezt a verset Gömöri György mutatta be röviden, valamint közölte fotómásolatban.⁶ A másik ide sorolható kiadvány 1598-ban jelent meg, és Lippói Pastoris Jeremiás a szerző, aki saját alkalmi verseit gyűjtötte

² Uo., 33.

³ Uo., 261.

⁴ Ács 2006, 52.

⁵ SZABÓ A. 2019, 105.

⁶ GÖMÖRI 1993; A vers fordítását közli: POSTA 2019b.

össze és adta ki. Megoldása azért is figyelemre méltó, mert a peregrinusok között korábban nem volt jellemző a kötetbe szerkesztés. A következő évtizedekben ez is megváltozott, hiszen Thúri György és Filiczki János is készített saját versgyűjteményt, azonban ez a 16. században a magyarországi diákok esetében nem volt törekvés.

Több olyan diákról tudunk, aknek készült búcsúztató-kiadvány, viszont nem volt a coetus tagja. Ilyen például Adam Kunisch, aki 1596-tól a kassai, majd 1598-tól a késmárki líceum rektora volt hazatérése után, 1591-ben publikálták Wittenbergben a hazatérésére készült búcsúztató kiadványt. Johann Bocatius több verset is írt mind Kunisch kassai, mind késmárki éveit alatt, ezek a szövegek elsősorban rektori tevékenységét magasztalják.⁷

Kunischhoz hasonlóan Ábrahámfi Miklós sem lépett be a diáktársaságba, amikor Wittenbergben tanult. Talán ez is lehet az oka, hogy csupán szórványos adatok maradtak fenn az életéről. Feltehetően protestáns főúr támogatta a peregrinációját, az egyetem anyakönyvébe 1595. szeptember 1-én jegyezte fel a nevét. Versírói tevékenységet folytatott, V. Kovács Sándor rövid összefoglalásában jegyzi meg,⁸ hogy olvasható verse egy Hrochtsky Ábrahám Izsák (Jacobus Abrahamus Hchrochotius) tiszteletére kiadott kötetben,⁹ valamint propemptikont is szerzett, Georgius Schmidelius távozása alkalmából. Schmideliusról további adatokat Joannes Bartholomaeides és Csepregi Zoltán adattára szolgáltat. Előbbi munkájában az olvasható, hogy Galgócon és Trencsénen kezdte meg tanulmányait, majd Wittenbergbe utazott és a wittenbergi teológus, Aegidius Hunnius ordinálta.¹⁰

Csepregi Zoltán adattára alapján ezek az információk kiegészíthetők a következőkkel: Schmidelius Breznóbányán született 1570 körül, Wittenbergbe 1594. május 13-án iratkozott be, és 1595 szeptemberében ordinálták. Hazatérése után lelkeszként működött

⁷ BOCATIUS 1990, 369–370; 375; 442–443; 550–551.

⁸ V. KOVÁCS 1962.

⁹ RMK III 865.

¹⁰ BARTHOLOMAEIDES 1817, 97–98. Aegidius Hunnius teológusi és költői tevékenységéről lásd részletesebben: POSTA 2019a.

Breznóbányán, Lipcsén, Szentivánon, Besztercebányára cseh prédikátorként került 1607-ben, hogy ezt követően Szentilona, majd 1614 és 1617 között Szenic legyenek az utolsó állomások életében. Ahogy Bartholomaeides is jelzi, Balassa Menyhért iskolamesterként alkalmazta Schmideliust.¹¹ A Schmideliust búcsúztató szöveg már nem füzet formájú, hanem egyetlen lap. A vers a jól ismert tematikus panelekből épül fel: a vers a Múzsák kórusának, Apollón és Pallas Athéné támogatásának az említésével kezdődik, hogy aztán a szerző rátérjen a háborús fenyegetésre, valamint a hazaútra. Wittenberg elhagyása továbbra is isteni parancsra történik, és a diák feladata, hogy a megszerzett műveltséget és tudást hazahozza.

Quid superest jam nunc, nisi prospera quaeque, precemur?
 Ut sospes patrios possis adire lares.
 Ito bonis avibus, studiis excultus et arte,
 Et patriae referas praemia clara tuae.¹²

Ábrahámffi megtartja a közösségi szószóló szerepét is, amikor arra szólítja fel a távozót, hogy őrizz meg az emléküket: „I sospes, nostri haec retine monimenta favoris,/ Limine dum patrio mox potiere. Vale.”¹³

Noha Ábrahámffi Miklós nem lépett be a coetusba, a távozására készült kiadványban a társaság akkori tagjai közül Lippói Pastoris Jeremiás,¹⁴ Károlyi K. Albert,¹⁵ Óvári Sidó Mihály¹⁶ és Nagybányai Pellionis István¹⁷ szerzett verset. A biztonságos hazatérés mellett a barátság örök érvényét és az emlékezés ki-

¹¹ CSEPREGI 2016, 42.

¹² [Mi marad más hátra, minthogy minden jót kívánjunk? Érkezz haza épségben; járj szerencsével, és kiművelve a tudományokban és művészetekben vidd viszsza hazádba fényes javaidat.] ÁBRAHÁMFFI 1595

¹³ [Menj épségben, őrizz meg jóindulatunk emlékét, amíg csak haza nem érsz. Isten veled.] Uo.

¹⁴ SZABÓ A. 2017, 186–187.

¹⁵ Uo., 166–167.

¹⁶ Uo., 207.

¹⁷ Uo., 203–204.

emelt szerepét emlegeti Lippói Pastoris Jeremiás, míg Károlyi K. Albert epigrammája továbbra is hangsúlyozza az egyetemen elsajátított tudás hazahozatalát. Óvári Mihály pedig azzal indítja a versét, hogy az erény gyarapítása szempontjából szükséges a peregrináció. „Est virtutis opus gentes lustrasse remotas/Moribus ut cultus sit quis et arte simul.”¹⁸

A kiadvány szerzői közül egyesek használják a Pannonius rövidített változatát, mint például Joannes Textoris Modrensis,¹⁹ Gregorius Pilcius,²⁰ Abraham Zalwein Novisoliensis,²¹ Stephanus Kruschpier,²² Joannes Lycius Hlinecenus²³ és Joannes Messerschmidt Neosoliensis.²⁴ A nevekből látható, hogy elsősorban felvidéki diákokról van szó. A kiadvány első epigrammájának szerzője egy cseh peregrinus diák, Adam Lehner, akinek a propemptikonját a négy coetustag alkotása követi, ezután olvasható a többi szöveg. Lehner 1596 áprilisában jegyezte fel a nevét a wittenbergi matrikulába, kapcsolatait pedig *album amicorum*/Stammbuchja őrizte meg az utókornak, amely 1598 és 1616 közötti bejegyzéseket tartalmaz.²⁵ Az *album amicorum* bejegyzései között szintén találkozhatunk olyan nevekkal, amelyek a magyarországi származásra utaló melléknevet is tartalmaznak: Caspar Cramerus Leuchoviensis, Stephanus Kruschpier Warbowiensis Pannonius, Johannes Lycius Hlinecenus, és Matthias Syffko Leöweiensis. Az *album amicorum* bejegyzései és a búcsúztatóversek szerzői közötti egyezés a két forrás közötti kapcsolatra utal. Lehner Ábrahámffinak címzett verse tulajdonképpen

¹⁸ [Az erény dolga távoli népeket felkeresni, s az, ha valaki nemcsak sokat tanul, de sokféle szokást is megtapasztal.] ÓVÁRI S. 1597, A₂^r.

¹⁹ 1595. szeptember 8-án jegyezte fel a nevét az egyetem matrikulájába. FOERSTEMANN 1841, 2.:424.

²⁰ Egy napon iratkozott be Adam Lehnerrel, 1596. április 26-án. Uo., 2.:429.

²¹ 1596. szeptember 9-én, Abrahamus Zaltfein Novoschien. Pannonius névalakkal. Uo., 2.:434.

²² 1597. szeptember 16-án, egy napon Joannes Lycius Hlinecenus-szal. Uo., 2.:443.

²³ Uo.

²⁴ 1596. május 7-e, Joannes Messerschmidt Neosolanus Pannonius névalak szerepel. Uo., 2.:429.

²⁵ A kötetet vizsgáló cseh szakirodalom: RYBA 1975; ROSÍKOVÁ 2019, 75–77.

egy néhány soros epigramma, amely biztonságos utat kíván.²⁶ A háborús fenyegetés témája Joannes Textorisnál és Gregorius Pilciusnál is előkerül, kissé eltérő hangsúlyokkal. Textoris a törököt, mint a békét szétromboló erőt ábrázolja, a béke pedig elengedhetetlen körülmény az alkotáshoz. Ezzel szemben Pilcius egyrészt általánosabban mutatja be a háborús állapotokat, mindössze Mars alakjával jelezve azt, másrészt a hazaszeretet és a haza iránti kötelesség teljesítéséhez kapcsolja a visszatérést, és kifejezi azt a reményét, hogy a címzett ellensúlyozni tudja a háború okozta károkat. Abraham Zahlwein a hagyományos amicitia-narratívát dolgozza fel a szövegében, Euryalus és Nisus párosa szerepel a vers elején vonatkoztatási pontként, amikor arról beszél, hogy mennyire drága barátja a távozó. Stephanus Kruschpierz propemptikonja Ábrahámfi erőfeszítéseit és kitartását dicséri.²⁷ A besztercebányai Ioannes Messerschmidt a kötet utolsó versének szerzője, aki a távozó elhivatottságát, illetve az isteni parancs jelentőségét emeli ki. Az utazás veszélyeit, a megszerzett műveltséget és tudást, valamint a szerencsés hazatérést tárgyalja Ioannes Plachecius Mesericens, ehhez kapcsolódik Ioannes Miletinski Straznicenus epigrammája is, ami a már felsorolt témák mellett a hazatérő Ábrahámfi érzelmeire is utal.

Albiacas quoniam linquis Nicolae Camoenas,
Et transfers patriae pectora chara tuae,
Non indigna viro, nec tentas crimine digna,
Dum vis Pannonios visere doctus agros;²⁸

A szövegben a művelt diákot már nem a tudás iránti vágy mozgatja, hanem az otthoni vidéket szeretné látni, vagyis a peregrinációs

²⁶ LEHNER 1597, A₁^v.

²⁷ CSEPREGI 2016, I/1.:907. Wittenbergbe 1597-ben érkezett, az egyetem anyakönyvébe 1597. szeptember 16-ai dátummal jegyezte fel a nevét. FOERSTEMANN 1841, 2.:443.

²⁸ [Miklós, ha már elhagyod az elbai Múzsákat, és hazatérsz, férfihoz méltó és dicséretes dolgot cselekszel, ha kitanultan Pannóniát akarod látni] MILETINSKI STRAZNICENUS 1597, B₂^v.

úthoz kapcsolható érzelmek megváltoznak: a tudás utáni vágy helyébe a honvágy lép.

Stephan Kegel 1602-ben érkezett Wittenbergbe, az egyetem anyakönyvébe november 23-án jegyezte fel a nevét, de a coetusba ő sem lépett be.²⁹ A neki címzett kiadvány propemptikonokat tartalmaz, viszont a szövegek azt örökítik meg, hogy Kegel a görlitzi iskolából indult el Wittenbergbe, ebben hasonlít az 1560-as évek végéről származó példákhoz.³⁰ Görlitzi diáksága idejéből fennmaradt egy album amicorum bejegyzése Miskolci Csulyak István számára – aki 1601-től kezdve ott tanult szónoklattant és költészetet –, 1602. július 18-ai dátummal.³¹ Miskolci Csulyak Görlitzet elhagyva Heidelbergbe indult, Wittenbergen csupán átutazott, de az ott tartózkodó magyarországi diákok közül többen is írtak az emlékkönyvébe.³² A Kegelt búcsúztató kiadvány címlapján két *distichon numerale* is szerepel, a kötet maga pedig tizenhat verset tartalmaz, köztük Georg Lang echós versét, amelyet szokatlan formai megoldása miatt érdemes megemlíteni. Miskolci Csulyak kapcsolatrendszere és peregrinációs útja kapcsolódik a Wittenbergben kiadott görlitzi búcsúztatókhoz: az első szöveg szerzője Thököly (I.) Miklós, akinek a nevelője volt.³³ A versek egy része, Thökölyé is, megmarad a szerencsés út, a Múzsák, valamint a *pietas*, *fides*, és a *religio* említésénél és dicséreténél. Melchior Hausus a hazatérés és felejtés témája köré szervezi a szöveget. A versben szereplő kérdés jogosultságát a háborús fenyegetés adja: „Praesertim cum Turca furens, et Tartarus urens, / minis et armis fulminent?”³⁴ Az utazás tárgyalásához kapcsolódva merül fel az a kérdés is, hogy Kegel Görlitzből Wittenbergbe érve elfelej-

²⁹ ALBUM ACADEMIAE VITEBERGENSIS 1587–1610, 181^v.

³⁰ ΕΥΦΗΜΙΑΙ 1602.

³¹ JAKÓ 1971.

³² SZABÓ A. 2017, 32. A bejegyzők között: Máriássy Zsigmond, Heinrich Maius, Balthasar Menz (II.), Szigetvári Sartoris Mihály, Udvardhelyi Barta Tamás, Váradi Tonsor István.

³³ OLÁH 2018, 51.

³⁴ [Különösen, amikor az örvényező török és a pusztító tatár háborúval fenyeget?] HAUSUS 1595, A₃^v.

ti-e hazáját és szüleit a peregrináció miatt. Az út előnyeit és hátrányait a búcsúztató és az utazó dialógus formájában tárgyalja.

Non obliviscar patriae, in patriaque meorum
quamvis ab hisce distrahat:
Neve mihi mens est adeo muliebris et excors
ut expavescam praelium.³⁵

A felejtés, valamint a háború elkerülése gyáva, nőies magatartás. A propemptikonban megfogalmazott ideális magatartás az égi erények követésében rejlik, amelynek fontos eleme az is, hogy a felekezeti széthúzást (jelen esetben a wittenbergi ortodoxok és kriptokálvinisták) egyetértésbe kell fordítani, ez vezethet békéhez.³⁶

A kiadványban felbukkanó mitológiai alakok között Sebastianus Ambrosius búcsúztatásában Iasón, mint az utazó arche-típusa,³⁷ valamint az örök barátságot jelképező párok szerepelnek. Theseus és Peirithoos, Achilles és Patroclos, Euryalus és Nisus, Achates és Aeneas, valamint Orestes és Pylades mellett új elemként jelenik meg Dávid és Jonatán, Saul első fia.³⁸ Utóbbi esetében a barátság erejét jelzi az a fordulat, amikor Jonatán apjával szem-

³⁵ [Nem feledkeznek meg hazámról, s hazámban az enyéimről, kerüljek bármilyen messze tőlük, s a szívem sem oly gyáva és asszonyi, hogy megrettenjek a csatától.] Uo.

³⁶ „Haec bona mens, bonus est animus: Fidentior exi/ ad castra liberalia./ Ungara si petitur saevo tot acinace tellus,/ DIsCors et est GerManIa: Ipse DabIt paCeM; vertet discordia corda/ in mutuam concordiam.” [Józan beszéd ez és derék gondolat. Bízva bízz hát és csatlakozz a szabadabb táborhoz. Ha Magyarhont oly sok vad kard is fenyegeti és Németország sem egyezik, majd békét hoz Ő és a széthúzó szíveket kölcsönös egyetértésbe fordítja.] Uo., A₁.

³⁷ „Per freta florentem qui Colchida ludit Iason./ Et redit auratae vellere dives ovis:/ Nil nisi virtutum tenet alta mente reposta/ Dogmata, Chironis dulcibus hausta labris.” [A tengeren szedte rá a virágzó Colchist Iasón, így tért vissza a kos aranygyapjával: az erényekből csak azon tanításokat őrizte meg szívében, amiket Kheirón édes szavaiból merített.] SMIRZIC 1595, A₂.

³⁸ „Denique quid valeat, testes Ionathasque Davidque:/ Mens quibus una, cor unum, atque anima una fuit./ Non hunc sors tristis, non mors fera terruit illum,/ Alter ob alterius fata dedit gemitus.” [S végül mit ér (a barátság), tanú rá Jonatán és Dávid: kik egy szív, egy lélek s egy akarat voltak. Ezt a szomorú

ben többször megvédte Dávidot. Végül a filiszteusok elleni csatában esett el, halálát Dávid siratóénekekkel gyászolta, amely a barátságot, és a barát elvesztése feletti szomorúságot szövegesen, vers formájában örökíti meg, egyben emléket is állítva az elhunynak.

Az eddigi adatok alapján egy 1603-as propemptikon a magyar diáktársasághoz kapcsolódó utolsó önálló kiadvány. A szövegek Udvarhelyi Barta Tamás teológushallgató hazatéréséről emlékeznek meg,³⁹ aki 1601-ben járt Wittenbergben és a coetus tagja is volt. Azonban nevét kitörölték a társaság anyakönyvéből: Szabó András közli a korábban nem ismert megjegyzést, amely Udvarhelyi makacsságában jelölte meg a törlés okát, valamint abban, hogy értesítés nélkül otthagya a coetust. Miskolci Csulyak István emlékkönyvében szerepel egy 1602-es bejegyzése, ami Görlitzbe helyezi Udvarhelyit, hogy aztán Wittenbergben disputáljon Gregor Horstiusnál – ez a szöveg négyszer is megjelent nyomtatásban: 1608-ben, 1612-ben, 1618-ban és 1623-ban. 1603-ban újabb disputáció köthető a nevéhez, ismét egy orvosprofesszornál, Tobias Knoblochnál, hogy aztán néhány hónappal később Jacob Martini logikaprofesszornál is disputáljon. Ez a két szöveg az ajánlások szempontjából is érdekes: az előbbinél Siderius Jánosnak és Szentandrási Istvánnak címezte latin nyelvű epigrammáját, míg az utóbbinál kettejük mellett Lakatos András sárospataki polgár neve is felbukkan. Hármuk közül Siderius János az, aki két évtizeddel korábban, 1583-ban a coetus tagja volt, és Matthäeus Dresser *De festis et praecipuis anni...* című munkájához írt ajánlóverset, valamint néhány évvel később megjelent egy hozzá kapcsolódó funerációs kiadvány is, amely elhunyt lánygyermekét

sosrs, azt vad halál sem rémítette meg, de mindketten siratták a másik végzetét.] AMBROSIUS 1595, B₁^v.

³⁹ *Propemptica in honorem discessus, reverenda pietate, singulari eruditionis, nec non vita integritate praestantissimi viri, Dn. Thomae B. Udvarhelini post felicem studiorum cum theologicorum, tum philosophicorum mercaturam, ex inclitya Witebergensium Academia in patriam Ungariam remigrantis: 11. Cal. Octob. Anno Epochae Christianae M. D. CIII* (Wittenberg: Johan-Schmidt, Typis Cratonianis, 1603).

siratta.⁴⁰ Udvarhelyi 1603-ban indult haza, az őt búcsúztató egy lapos kiadvány szerzői között őt magát is ott találjuk: saját búcsúzóversét követi a propemptikonok sora.⁴¹

Egyértelműen a coetus híresebb tagjai közé tartozik Thúri György, aki Rákóczi Zsigmond alumnusaként indult el peregrinációs körútjára, és 1600-ban, Heidelbergben Paulus Schede Melissus koszorús költővé avatta.⁴² A *Delitiae Poetarum* sorozat magyar szerzőket tartalmazó kötetében (1619) Janus Pannonius, Filiczki János és Johannes Sommer mellett képviseli a neolatin költészetet. Ebben a válogatásban szerepel több wittenbergi vonatkozású vers, köztük az a propemptikonja is, amely Debreceni Komári Boldizsár hazatérését örökíti meg, azonban egykorú nyomtatványról nincs adatunk.⁴³ Lényegében alkalmi verseket válogatott össze a kötetet szerkesztő Johann Philipp Pareus. Thúri György munkái közül bekerült Szepsi Wendéghe Balázs halálára írt epitáfiuma is, amely viszont már megjelent korábban is: Wittenbergben, 1597-ben. Alvinczi Péter búcsúztatására szerzett verse is olvasható, ennek sem ismert külön kiadása. Köszönti egy vers Paulus Schede Mellisust születésnapján, siratja egy szöveg Mágocsy Ferencet, Homonnai Drugeth Bálint házasságát is hosszú disztichonokban örökíti meg a koszorús költő. A szövegeit elégiákra, epitaphiumokra és epigrammákra osztották fel, és a címzetteket böngészve számos ismerős névvel találkozhatunk:

⁴⁰ RMK III 5451. és RMK III 754.

⁴¹ A búcsúztatók közül a coetus tagjai voltak Váradi Tonsoris István (SZABÓ A., 2017, 285.), Kecskeméti C. János (Uo., 173–174.), Sziszeki Sartorius Mihály (Uo., 253–254.) és Vizsolyi Hunyor János (Uo., 291–292.). De egy-egy rövid verssel szerepel Balthasar Menz, Caspar Suevus, Gregor Horstius és Joannes Zeznerus is. Menz neve az 1580-as évek végén is rendszeres vendég volt a magyarországi diákoknak szánt búcsúztatókiadványokban, míg Caspar Suevus valószínűleg később a lembergi iskola rektora lett. Gregor Horstius később több német egyetemen töltött be anatómiaprofesszori állást, 1600-ban pedig éppen Wittenbergben kezdte meg orvosi tanulmányait. Az itt kiadott többi munkája is orvosi témákat tárgyal, mint például a gyógyszerek vagy a láz, valamint egy disputációskötet is köthető a nevéhez.

⁴² Erről a kiadványról: GÖMÖRI 2006.

⁴³ SZABÓ A. 2017, 261.; PAREUS 1619, 325.

Siderius János köszöntése mellett felbukkan egy funerációs vers Krakкаи Demeter lányának a halálára.

Ez a gyűjtemény többszöri próbálkozás után jelent meg. Amikor Thúri távozott Wittenbergből, akkor addig írt verseiből jelent meg egy válogatás. Egy újabb válogatás jelent meg a hozzá írt búcsúztatásokból 1600-ban,⁴⁴ azonban koszorús költővé avatása után tervezett kötete végül kéziratban maradt. A *Delitiae Poetarum*-ban szereplő szövegeket már jóval hazatérését követően juttatták el Heidelbergbe, ahol Pareus először saját munkájának a függelékeként adta ki a szövegeket, majd átemelte a *Delitiae poetarum Hungaricorumba* is. Thúri György versei életeseményekhez készültek, mégis különböznek a korábban tárgyalt szövegektől abból a szempontból, hogy Thúri felépített belőlük egy kötetet, ezzel pedig a már megjelent szövegei más mediális térben érvényesülnek és olvashatók. Ezt demonstrálják a címválasztások is.

Thúri két fennmaradt búcsúztatóverse nagyon eltérő hangnemet üt meg. Debreceni Komári Boldizsár hazatérését sötét sejtelmekkel indítja Thúri, szó sincs boldog, vagy akár reményteljes utazásról: a háború miatt lepusztult vidék képeivel kezdődik a vers.

Ultima Pannoniae superi iam fata minantur:
Invisos superis ibis, Amice lares?
I miser, et Lybicam Syrtim, saevamque Charybdin,
Et magis i, scopulus tutior omnis erit.
Quolibet ire para, (sic omnia versa feruntur)
Dum tibi Pannonidum non adeatur humus.
Desertasque casas habitare, vel orbe remoto
Servitium Domini triste, iugumque pati
Ne dubita, dum Pannonio evadere fluctus,
Dum tibi mille neces, et fera bella datur.⁴⁵

⁴⁴ *Georgii Thurii Pannonii carmina apodemica cum propemptico eidem scripto a poetis laureatis* (Wittenberg: Simon Gronenberg, 1600).

⁴⁵ [Az égiek már Pannónia végével fenyegetnek. Az égieknek gyűlöletes földre mész hát, barátom? Menj te szerencsétlen, inkább a líbiai Syrtishez vagy a

Az Alvinczi Pétert búcsúztató szöveg (*Elegia VI. Ad Dn. Petrum P. Alvincium discedentem*) viszont szót sem ejt hasonló témákról, a barátok búcsúzását, az ehhez kapcsolódó szomorúságot és gyászt tárgyalja. A záró sorokban az emlékezés mellett a műveltségre irányítja az olvasó figyelmét:

Vade meos inter primos memorande sodales
Petre, mihi fido iuncte sodalitis.
Vade decus nostrum, quas et tibi contulit usus,
Dotibus exorna Templa Scholasque tuis:
Nec tibi lapsa cadante pectore pectora nostra,
Nec ioca, nec sanctae foedera amicitiae.⁴⁶

A példákból levonhatjuk azt a következtetést, hogy a búcsúztató-versek tartalmi és poétikai jellemzői nem változtak, viszont Wittenberg pozíciója jelentős változásokon ment keresztül. Az 1600-as évek első évtizedében a korábban meghatározó társaságként működő magyarországi diákközösség végleg elhalt. A peregrinálók más egyetemeken tanultak tovább, ahol nem várta őket folyamatos vegzálás a felekezetük miatt. Ugyan coetus többé nem alakult a városban, Wittenberg továbbra is meghatározó oktatási intézmény maradt, azonban egy másik közösség számára: a lutheránus felekezethez tartozó diákok ugyanis egészen a 19. századig ide utaztak.

vad Charybdishoz, menj oda inkább, mert minden zátony biztonságosabb. Azt mondják, akkora a pusztítás, hogy bárhová elindulhatsz, csak Pannonföldre ne tedd be a lábad. Ne habozz üres kunyhókban lakni, vagy a világ másik felén az Úr szomorú szolgálatát és az igát a nyakadba venni, ha így kerülheted el a pannóniai felfordulást, a tengernyi öldöklést és a vad háborút.] PAREUS 1619, 1.:325.

⁴⁶ [Indulj hát Péter: mindig barátaim közt emlékezem rád, és hűséges társként. Indulj büszkeségünk, s ami adománnyal az itteni élet felruházott, gazdagítsd azzal az iskolákat és templomokat. S ne hulljon ki szívedből az emlékezetünk, sem a tréfák, sem barátságunk szent szövetsége.] Uo., 1.:327–328.

ÖRÖK BÚCSÚ

- FUNERÁCIÓS KIADVÁNYOK WITTENBERGBEN

A panaszos sírás és a vigasztalás retorikája határozza meg a gyászversekhez sorolható szövegtípusokat, az *epitaphiumot*, *epicediumot* és a *threnost*, ezeket a megnevezéseket egymás szinonimájaként is használják mind a versszerzők, mind a *praeceptum-irodalom* alkotói. A Wittenbergben tanuló magyar diáksághoz is köthetők gyászverseket tartalmazó kiadványok, eddig összesen 13 ilyen nyomtatványról tudunk 1560 és 1600 között. Noha van arra vonatkozóan adatunk, hogy hány diák halálozott el Wittenbergben, vagy később a peregrinációs út másik állomásán, a szövegek jellemzően nem ezekre az alkalmakra készültek. A Wittenbergben napvilágot látott funerációs kiadványok inkább egykori *coetus*-tagok, vagy rokonaik halálára jelentek meg, kivételes esetben részese lehetett egy-egy professzor humanista protokoll szerinti búcsúztatásának, és egyben az utólagos emlékezet kialakításának.

A szövegtípusra számos kifejezést találhatunk, ha a Scaliger-féle poétikához fordulunk, akkor a gyászversekkel foglalkozó fejezet az *epitaphium* és *epicedium* mellett a *monodia*, *inferiae*, *parentalia*, *threni*, *naeniae* kifejezést és felsorolja szinonimaként.¹ Scaliger tárgyalja, hogy ezek a szövegek fontos szerepet játszanak az emlékezet kialakításában és fenntartásában, valamint kitér arra is, hogy az *epicedium* és az *epitaphium* között – a két kifejezést jellemzően egymás szinonimájaként használják a 16. századi szövegekben – eredetileg van eltérés. Az *epicediumot* a ra-

¹ SCALIGER 1561, 425–427.

vatalnál, míg az *epitaphiumot* a sírhelynél mondták el, ez utóbbit ezért is azonosíthatták a sírhelyre felvésett rövid szöveggel, az *elogiummal*, amelyek legtöbbször epigramma formában íródnak. Az *epitaphiumnak* két altípusát nevezi meg, a halál évfordulójára készülő szöveg tartalma ugyanis különbözik az azonnal született gyászversétől, amelynek tartalmi elemei a következők: dicséret, a veszteség részletes bemutatása, a gyász, a vigasztalás, végül pedig egy összegzés.

A coetushoz köthető legkorábbi, 1560-ban megjelent szöveg éppen az utóbbira példa, ugyanis Albani Csirke György² búcsúztatta Philipp Melanchthont a *Fletus Uraniae* című munkájával.³ Melanchthon sok-sok szállal kötődött a Wittenbergbe érkező magyarországi diákokhoz. Ha kellett, szállást adott nekik (többek között épp Albani Csirke Györgynek), de azt is engedélyezte, hogy a németül nem, vagy nem elég jól tudó magyar coetus latinul hallgasson igehirdetést; sőt életében ő tartotta ezeket az alkalmakat. A tehetséges diákoknak további tanácsokat is adott, így lett Balsaráti Vitus Jánosból udvari orvos, és beszédhibája miatt Szikszai Fabricius Balázsból lelkész helyett tanár. Ezek azok a leggyakrabban idézett, a kutatások által is megerősített történetek, amelyek igazolják Melanchthon jóindulatát a magyarországi diákok felé.

Melanchthon halála egy egész közösség számára volt tragikus esemény, így 1560-ban sok tanítványa, kollégája jelentetett meg nyomtatványt, beszédet, verset azért, hogy nyilvánosan vegyen búcsút egykori tanárától, sokak praeceptorától. Wittenbergben erre az alkalomra egy hatalmas kötet jelent meg a következő évben, 1561-ben, *Orationes, epitaphia et scripta, quae edita sunt de morte Philippi Melanthonis [...]* címmel.⁴ A több mint félszáz oldalas gyűjteményben számos szerző nevét felfedezhetjük, azonban

² SZABÓ A. 2017, 86.

³ ALBANI CSIRKE 1560; RMK III. 5283.

⁴ ORATIONES 1561.

Albani Csirke György nincsen köztük, az ő búcsúzása önálló aprónyomtatványként látott napvilágot 1560-ban.

A szerző Bécset megjárva került Wittenbergbe, Melanchthon pedig Gyalui Torda Zsigmond ajánlására fogadta be a diákot. Albani Csirke György wittenbergi kapcsolatait Ritoókné Szalay Ágnes mutatta be részletesen a *Fletus Uraniae*-val együtt.⁵ Elsősorban az Albani személyével kapcsolatos részletekre összehasontosított, a következőkben a búcsúzásról szövegek részletesebben. A *Fletus Uraniae* szövege elsősorban a búcsúzó tanítvány szomorúságához hasonló természeti jelenségeket mutatja be. Ezért nagy hangsúlyt kapnak a gyász látható érzelmi megnyilvánulásai, jellemzően a könnyek és a sírás. A szomorúságot azzal is kiemeli a szöveg, hogy a versbeszélőnek magánosan kell szembenéznie ezzel az érzelemmel, ennek következtében az, hogy a természet visszatükrözi, egyes esetekben pedig fizikailag is visszhangozza a gyászt, a magány feloldására is szolgál egyben.

Ut minus in sylvis tundant mea pectora curae
Anxietas animi, luctus et atra dies
Gaudia dum quaero spatiosae in margine sylvae,
Et cupio nostris demere pauca malis.
Ipsae etiam sylvae miseris ululare querelis
Coeperunt, volucres fundere triste melos.⁶

Albani búcsúzása a Melanchthon hatására koncentrált, viszont a már említett búcsúkiadvány egy másik logika mentén épül fel. Az *Orationes* [...] első részébe beszédek kerültek, amelyek közül az elsőt Philipp Melanchthon betegségének és halálának szentelték, ezt gyászbeszédek követik. A gyűjtemény nagy részét azon-

⁵ RITOÓKNÉ SZALAY 2012a.

⁶ [Az erdőben a gondok, a bizonytalanság, a gyász és a gyászos nap kevésbé gyöttrik szívemet; így miközben enyhülést kerestem az erdő tágas ölnén és bajaim terhét könnyítettem volna, még maga az erdő is szomorú jajgatással kezdett panaszkodni és madarak gyászos áriába kezdtek.] ALBANI CSIRKE 1560, A₁^v-A₂^r.

ban a diákok, kollégák és egykori tanítványok által írt gyászversek adják, ezek latin, német és görög nyelven íródtak. Ezekben a szövegekben több olyan elemet is felfedezhetünk, amely egyezik a *Fletus Uraniae* képeivel, vagy általánosságban a búcsúztatóhoz kapcsolódó retorikai megoldásokkal és metaforakészlettel. Philipp Melanchthon kiválóságát, tehetségét bemutató sorokban többször előkerül a fény képe, amelyet a szerzők Melanchthon műveltségéhez és igaz hitéhez kötnek. Szintén több alkalommal kapcsolják a szomorúsághoz a fülemüle alakját, azonban a búcsúztatóversekhez képest eltérő alkalmazást is olvashatunk, például az egyik búcsúzó a Melanchthon alakját állítja a fülemülével párhuzamba:

Moestaque vicina residens Philomela sub umbra,
Flebile moerentes concinit inter aves.
Aemula facundi Philomela Melanthonis ales,
Par honor, et linguae candor utrisque fuit.⁷

A szöveg a fülemüle mitológiai és művészeti szimbolikáját használja fel, amikor jellem és nyelvhasználat alapján állítja párhuzamba a wittenbergi humanistát a madárral.

Néhány évtizeddel később Albani Csirke Györgyhöz hasonlóan tisztelgett Baranyai Decsi János is tanára előtt: Strassburgban jelent meg 1590-ben az a gyűjtemény, amely Johann Sturmra emlékezett, Baranyai Decsi egy verssel szerepel benne.⁸ A kiadvány Johann Sturm életrajzával kezdődik, amit a wittenbergi professzor, Melchior Iunius oktatási programjavaslata követ. Melchior Iunius emlékbeszéde is szerepel, két üdvözlőverssel, hogy aztán megkezdődjön a versek sora. Az epicediumok szerzői között Theodor de Bèze, Nicolaus Reusner, Georg Fabricius is szerepel, a ma-

⁷ [A lombok alatt mellettem letelepedve a gyászoló madarak közt szomorúan énekelt a fülemüle. Melanchthon szárnyasa fülemüle, az ékesszólásban versenytársa, mert ugyanolyan méltóságteljes, és ragyogó beszédű volt.] ORATIONES 1561, V₁.

⁸ BARANYAI DECSI 1590

gyarországi szerzők közül Baranyai Decsin kívül Georg Deidrich *epicediuma* olvasható.⁹

A gyászversek egy része női családtagokat, feleségeket vagy épp gyermekeket búcsúztat, hat kiadványt sorolhatunk ide.¹⁰ Az első két példa erre a típusra 1564-ből származik.¹¹ Az egyik nyomtatvány a nagymihályi lelkész feleségét, Szakmári Orsolyát gyászolja, a szerzők Szegedi Lőrinc¹² és Kecskeméti Agricola János voltak.¹³ A kiadvány jellegzetessége, hogy a wittenbergi nyomtatványok átlagától eltérően a címlapra egy kép is került, amely a keresztre feszített Krisztust ábrázolja, a feszület alatt anyja és egy római katona látható. Már a címlap szövege is hangsúlyozza az elhunyt házastárs tisztaságát és házastársi erényeit, ezt folytatják az *epicediumok* is. A kegyesség (*pietas*) mellett az őszinteség (*probitas*), a hűség (*fides*), a szorgalom (*sedulitas*) és a mesterkéletlenség (*pia simplicitas*) társul az elhunyt asszonyhoz. Ezek a tulajdonságok azért lesznek fontosak, mert ahogyan a férje példaszerrű életet él, úgy a felesége is követendő minta az asszonyok számára. Vagyis az asszony életvitele illeszkedett férje hivatásához, a lelkészséghez. A rövid *epitáfium* azt is egyértelművé teszi, hogy megfelelő életvezetés biztosítja az üdvösséget, és az utolsó ítéletet követően a paradicsomi létet.¹⁴ A versben hangoztatott erények

⁹ DEIDRICH 1590, n.a.

¹⁰ Az ide sorolható kiadványok közül az Alaghy Juditot gyászoló 1592-es kiadvány (RMK III. 828/a) azért is figyelemre méltó, mert előbb Mágoosy András, majd Rákóczi Zsigmond feleségeként az egyik jelentősebb, a diákokat rendszeresen támogató nemesi család tagjáról van szó, ezt a rövid verset is egyik alumnusuk, Vári Alatus János szerezte. (vö.: SZABÓ A. 2017, 286.) A rövid verset egyik alumnusuk, Vári Alatus János szerezte. A patrónusokat búcsúztató kiadványok között található az egri várkapitány, Borbély András halálra készült gyűjtemény (RMK III. 763.), de 1589-ben Bánffy Ferenc a szász választófejedelem halálát megörökítő verset publikált (RMK III. 5496). Valamint 1600-ban állították össze Stephan Essig evangélikus lelkész feleségének, Sári Sárának a funerációs kiadványát (VD 16 ZV 14909). A szerzők jelentős része – Gönci Bartha Pál és Thúri György kivételével – nem kapcsolódik a coetushoz.

¹¹ RMK III 4806 és 5299.

¹² SZABÓ A. 2017, 230–231.

¹³ EPITAPHIA 1564. RMK III. 5299.

¹⁴ KECSKEMÉTI AGRICOLA 1564a, A₁^v.

összefüggését a protestáns felekezethnél kialakult ideális feleség-képpzel Székely Gábor vizsgálta.¹⁵ Az epitáfium után Kecskeméti Agricola egy hosszabb epicédiumot is közöl, amely kicsit részletesebben tárgyalja az asszony életét. Férje gyászát az áradó könyvek jól ismert képe jeleníti meg, a házasság szövetségében ketten egyggyé válnak („unanimi foedere coniugii”¹⁶). A feleséget gyászoló sorok arra is törekcszenek, hogy az özvegyet vigasztalják azáltal, hogy társa kiválóságát, istenfélő életét méltatják. Más példákhoz hasonlóan maga a szomorú férj is hangot adhat kétségbeesésének. A feleség elvesztése testi szenvedésként jelenik meg, a szívéen ejtett seb formájában („Vulnus habet coniunx sub pectore triste, mariti/ Interitum quoties cernit adesce sui.”¹⁷). További hasonlatokkal folytatva a szerző azt a következtetést vonja le, hogy a privát fájdalom és seb viszont sosem fog begyógyulni, erre utal a gerle hasonlat, amely a párválasztás örökké érvényes voltát hangsúlyozza, amelynek az sem vet véget, ha az egyikük meghal.

Az elhunyt házastárs emlékére készült gyászkiadványok mellett olyan szövegeket is ismerünk, amelyek lánygyermekeket búcsúztatnak.¹⁸ 1587-ben jelent meg az akkor tarcali lelkész, és egykori wittenbergi diák, Siderius János lányát,¹⁹ Annát gyászoló versfüzér.²⁰ Már a címlap felhívja arra a figyelmet, hogy a siratás mellett az édesapa vigasztalására készült szövegek is szerepelnek a kiadványban. A címlapon a Bölcsességek könyvéből vett vers olvasható. A szerzők mind akkor Wittenbergben tartózkodó diákok voltak, akiknek a neve ismerős lehet a propemptikonkiadványokból is, mint például Tolnai Fabricius János, Csanádi János, Csibrádi Mihály, Szepsi Wendéghi Balázs, Debreceni Tan-

¹⁵ SZÉKELY 2019a.

¹⁶ KECSKEMÉTI AGRICOLA 1564b.

¹⁷ [Gyászos seb lesz a feleség szívéen, ha férje halálát látja.] KECSKEMÉTI AGRICOLA 1564c, A₄^r.

¹⁸ A két, már említett 1564-ben megjelent kiadvány mellett, fennmaradt egy gyászkiadvány 1568-ból (RMK III 5324=7383), 1592-ből (RMK III 828/a) és 1600-ból (VD16 ZV 14909) is, amelyek az elhunyt feleséget búcsúztatták.

¹⁹ SZABÓ A. 2017, 220–221.

²⁰ EPITAPHIA 1587. RMK III. 754.

kó Miklós, Miskolci P. Boldizsár és Szamosközi R. Sándor. A szövegek részben az elhunyt Annát gyászolják, részben pedig a szülőket vigasztalják. A versek nem a lánygyermekről árulnak el részleteket, inkább arra koncentrálnak, hogy bemutassák, milyen kiváló szülei voltak. Csanádi János apja és anyja dicsőségének nevezi Annát: „Hac tegitur tumba, pomo decorata virenti, / Anna decus matris, delictumque patris.”²¹ Hasonlóan a Szakmári Orsolya halálára írt gyászversekhez, ebben a kiadványban is külön verset szánunk a gyászoló rokonok vigasztalására, noha a *consolatio* fordulatai a többi szövegből sem hiányoznak. Számonkérő kérdéseket elvétele találunk a versekben, annál inkább jelen van az a belátás, hogy ez a tragédia is Isten akaratának része, és ezt még a szülők könyörgése sem változtathatja meg. „Heu quae non patri, quae non lamenta parenti, / Quos gemitus obitu non dedit ista suo?”²²

Csanádi másik versének viszont fontos elemét adják a költői kérdések,²³ amelyek az édesapa kétségbeesését járják körbe, és arra irányulnak, hogy vigasztalást nyújtsanak neki. Ezeknek jelentős része azt hangsúlyozza, hogy az isteni döntés igazságos, és az ebben való bizonyosság hozhatja el a gyászolóknak a megnyugvást:

Nam Deus hic juste moderatur fata, nec ante
Vel post quam justum est vitae morsque venit,
Et justa est illi, quamvis incognita nobis,
Causa quod hos pueros avocat hosque senes.
Si parvum ergo tibi tua vixit filia, justum est,
Hacque tuum vulnus fac ratione leves.²⁴

²¹ [E zöldellő gyümölcscsel díszített sír takarja Annát, édesanyjának büszkeségét, édesapjának gyönyörűségét] CSANÁDI 1587, A₃^r.

²² [Jaj, hát sem az apa, sem a szülő sirámai,] Uo.

²³ CSANÁDI 1586.

²⁴ [Mivel Isten igazságosan irányítja a sorsot, a születés vagy a halál sem azelőtt, sem azután nem érkezik el, mint ahogyan igazságos; és jogos oka van arra – bár számunkra nem ismert – hogy hol a gyermekeket, hol az öregeket szólítsa el. Ha keveset élt tehát leányod, az így volt igazságos: ezzel a gondolattal enyhítsd sebedet.] Uo., A₄^r.

A vers végén arra szólítja fel Sideriust a szerző, hogy változtassa meg a módot, amiként Istenhez szól. Amikor a megfelelő szavakra és retorikára figyelmezteti a gyászoló apát, akkor a háttérben a szélsőséges érzelmek elkerülése is áll. Ezzel párhuzamosan azt is tanácsolja a szöveg, hogy a szülők sírás helyett inkább bízzanak Istenben, és emlékezteti őket kötelességükre, hiszen továbbra is Isten szolgálai maradtak, ugyanazokkal a feladatokkal, mint a gyász eset előtt. Csanádi azzal zárja vigasztalását, hogy ha Siderius megerősíti magát, akkor jutalmat is kap. Ez összecseng a propemptikonokban feltűnő isteni küldetés és az örök dicsőség, hírnév közötti kapcsolattal, mivel itt is Krisztus helyezi a címzett homlokára a babérkoszorút, és ajándékozza meg azzal Sideriust, hogy jó egészségben éljen. Szepsi Wendéghe Balázs versében ugyanez a gondolatmenet olvasható, azonban érvelését bibliai példákkal igyekszik alátámasztani: a kései gyermekáldás ismert történeteire, Sára és Ábrahám, valamint Anna és Sámuel esetére hivatkozik, a szövegből azonban nem derül ki egyértelműen, hogy ezek az exemplumok hogyan járulhatnak hozzá a szülők vigasztalásához. Az édesanyát arra figyelmezteti, hogy panaszaival megsérti Istent és ezért ne kárhoztassa a halált, vagy a sorsot, az édesapa figyelmét pedig arra hívja fel, hogy Anna jutalma az örök boldogság.

Csibrádi Mihály szövegében (*Filia ad Parentes*) is hasonló érvek szerepelnek, ami magának az elhunytak ad szót. A vers által kialakított, Annának tulajdonított nyelvhasználat összhangban van azokkal az elvárásokkal és érvrendszerrel, amelyet a búcsúztató- és vigasztaló szövegek használtak. Amikor a versbeszélő arra biztatja a szülőket, hogy hagyjanak fel a gyásszal és a sírással, akkor istenfélő magatartását és erényes természetét igazolja.²⁵

²⁵ „Tu Genitrix etiam casti decus Anna pudoris/ Pone modum lacrymis en precor ipsa tuis,/ Nam licet in tectis putrescant membra cavernis,/ Aeternum vivit Spiritus ante Deum.” [Tisztsága miatt méltó édesanyám, kérlek hagyj fel a sírással, mivel a fedett üregekben elporlad a test, a lélek viszont örökkévaló Isten előtt.] CSIBRÁDI 1586, B’.

A könnyek elsődlegesen a gyász és a szomorúság legjellemzőbb, meghatározó testi jelei, Debreceni Tankó Miklós vigasztaló céllal íródott szövegében azonban módosítja a szerepüket. Számára a könnyek a szélsőséges érzelmekre utalnak, amit kerülni kell. Ezzel ugyanis a szülők nemcsak, hogy Istent és az ő döntését kérdőjelezzik meg túlzott panaszaikkal és állandó zokogásukkal, hanem lányukat, Annát és érdemeit csorbítják viselkedésükkel.

Ergo cane turbes natae lacrymando quietem,
Iram coelestis commoveasve Patris.
Omnia sunt hominum Parcis subjecta: nec ulli
Horrida Parcarum parcere turba solet.
Est tibi, fitque, precor, soboles nunc altera ab illa,
Quae natae poterit tergere fata tibi.
Illa tuas etiam lacrymas minuatque dolorem,
Illa tuis lacrymis quae medeatur, erit.²⁶

Debreceni Tankó versét azzal zárja, hogy az elhunyt lánygyermek egyértelműen az angyalok kórusát gyarapítja majd, így nem látja szükségét annak, hogy a gyászolók elkeseredésükkel kihívják maguk ellen Isten haragját.

A kiadvány szerzői közül Miskolci P. Boldizsár az, aki rövid szövegében inkább az általános közhelyeket variálja, mint például hogy repül az idő, valamint az élet múlandó. Amikor az emberi, halandó testről szól, akkor kézenfekvő, egyszersmind merész párhuzam, hogy Krisztus halálát és feltámadását implikálja, ezzel a korábbi szövegekhez hasonlóan azt az állítását készíti elő, hogy a szülők túlzó gyásza felesleges.²⁷ A zárószöveg,²⁸ amely-

²⁶ [Sírásoddal megzavarod lányod nyugalmit, vagy felkelted égi atyánk haragját. Minden emberi dolog a Párkákhöz tartozik: és a rettenetes Párkák közül senki sem fog ezzel felhagyni. Van és imádkozom, hogy legyen, másik gyermeked, amely elfedheti lányod sorsát. Ő fogja enyhíteni szenvedésed és könnyeid, ő lesz, aki elejét veszi a további sírásnak.] DEBRECENI TANKÓ 1586.

²⁷ MISKOLCI P. 1586.

²⁸ SZAMOSKÖZI R. 1586.

nek a szerzője Szamosközi R. Sándor, az egyetlen, ami erőteljesebb kifejezéseket használ a gyermek elvesztésével kapcsolatban. A szerző együttérzését mutatja az, hogy elrablást, fájdalmat és kínt emleget a haláleset tárgyalásakor, verse ezért is sikerültebb, mint társaié. Az erőteljes kezdést követő, szinte már elvárt figyelmeztetés a szomorúság mérséklésére hatásosabb ellenpontot képez, mivel a szerző nem bagatellizálja el a szülők fájdalmát, és nem próbálja meg a vers elejétől fogva kegyelemként pozicionálni az isteni döntést. Bibliai párhuzama is sokkal találóbb: Ábrahám alakja és története megragadja Siderius János és felesége helyzetét, belső vívódása az Isten felé tanúsított feltétlen engedelmesség és a szülői szerep, a gyermek védelme között egyben utat is mutat számukra. Szamosközi verse az örök nyugalom képével zárul, ahol az elhunyt gyermek sírját virágok és fák veszik körül, hogy végül ne a szülők sirását, hanem a fülemüle dalát hallgathassa.

Felix qui purus superas migrabit in auras,
Qui puer aspectu perfruiturque Dei.
Iam tuus aetherea, soboles pia spiritus, aula,
Molliter in tumulo membra sepulta cubent.
Ac tua busta novam viridis flos vestiat umbram
Ac Philomela suo mulceat ossa sono.²⁹

A fülemüle alakja az idézetben egyszerre jelenik meg a gyászt jelképező madárként, valamint a költői tehetség szimbólumaként, a búcsúztatóversekben szintén így jelenik meg a fülemüle.

A Wittenbergben publikált gyászkiadványok másik része kolégákat, már hazatért peregrinus diákokat búcsúztatott, például egy 1575-ben megjelent versgyűjtemény a neves doktort, Balsaráti Vitus Jánost.³⁰ A Sárospatakon működő Balsarátinak nem maradt

²⁹ [Boldog, aki ártatlanul költözik az égbe, aki gyermekként élvezi Isten tekintetét. Ím, a lélek égi palotája tiéd már, gyermek; tested phenjen csak nyugodtan a sírban eltemetve, sírodra zöldellő virág vonjon árnyat, hamvaidat a fülemüle éneke ringassa álomba.] Uo., B₁^r.

³⁰ SZABÓ A. 2017, 90–91. Részletes életrajzát lásd: RITOÓKNÉ SZALAY 2012b.

fenn saját műve, bár a források szerint hazatérése után is írt, elsősorban orvosi tárgyú szövegeket. Beregszászi Lőrinc Péter és társainak – Kassai Császár György,³¹ Szegedi Mátyás,³² Tarnóci András³³ és Petrus Albinus³⁴ – versei mellett Szikszai Fabricius Balázs is hozzájárult emlékeztetéséhez.³⁵ humanista emlékbeszéde jelent meg Wittenbergben.³⁶ A nyomtatványban többször utalnak arra a szövegek, hogy élszóban is elhangozhattak, ezért elképzelhető, hogy Balsaráti Vitus temetési szertartásán részt vett a szerzők egy része. Beregszászi Lőrinc Péter 1574 és 1576 között a sárospataki iskola rektori tisztségét töltötte be, ez állhat annak a hátterében, hogy a kiadvány több versének, valamint a rövid latin beszédnek is ő a szerzője. Kassai Császár György 1573-tól, Szegedi Mátyás 1574-től tartózkodott Wittenbergben, így ők, hasonlóan Petrus Albinushoz, Wittenbergben toldhatták meg a kiadványt saját szövegeikkel. Tarnóci András viszont akár a futár szerepét is betölthette, ugyanis 1575. augusztus 21-én jegyezte fel a nevét a matrikulába, Balsaráti temetése pedig a címlap szerint április 24-én volt.

Már a legelső vers hangsúlyozza a kiadvány reprezentatív szerepét, a versszöveg ugyanis olyan médium, amely megteremti a hősöket és élővé teszi emlékeztüket.

Carminibus vivunt heroes; vivit Achilles,
Carminibus vivax nomen, honosque venit.³⁷

A Beregszászi Lőrinc Péter nyitóverse után olvasható három szöveg őt dicséri, és költői tehetségét méltatja. Ez a kezdés azért is fontos, mert ezekben a versekben központi helyet kap a halál utá-

³¹ SZABÓ A. 2017, 167–168.

³² Uo., 231.

³³ Uo., 256–257.

³⁴ SAUER 1953

³⁵ EPICEDION 1576. RMK III. 655.

³⁶ RMK III 658.

³⁷ [Dalokban élnek a hősök, él Achilles, dalokban marad élő a név, és jön el a dicsőség.] BEREGSZÁSZI LŐRINC 1576b, A₂^r.

ni hírnév és emlékezet kérdése, amely jellemzően a humanista képzésben részesült férfiak osztályrésze lehetett. Ebben pedig kulcsszerepet kaphat az írott szöveg, valamint a helyes nyelvhasználat, ahogyan Szegedi Mátvás fogalmazza meg versében:

Quae si mendaci livor convellere lingua
Non metuat, probris excipiatve suis,
Mox a veridicis convictus testibus ibit
In Phlegethontaeas praecipitatus aquas.³⁸

A kiadvány szerteágazó kapcsolati hálóról tanúskodik: Beregszászi Lőrinc Pétert méltatják három vers erejéig, hogy aztán Beregszászi Lőrinc forduljon rövid előszóban támogatója, Sulyok Ferenc felé. Ezután következnek az elhunytat búcsúztató, gyászoló epicédiumok. Beregszászi epicédiuma azzal a jól ismert képpel indul,³⁹ miszerint a természet hervadásának hátterében az elhunyt miatti gyász áll, itt tűnik fel a daloló fülemüle alakja is. Balsaráti dicsérete egyben a humanista műveltség méltatása is, a versben említett tulajdonságok közül pedig kiemelkedik a 'pietas' és a 'virtus', mindkettő a késő humanista neolatin költészet visszatérő eleme volt, ennek megfelelően a magyarországi peregrinusok verseiben is lépten-nyomon felbukkannak. Beregszászi epicédiumának másik pillérét a fény motívumának változatai képezik. Bizonyos helyeken Istenhez és az ő jelenlétéhez társítja a fényt, de az epicédium végén már Balsaráti üdvösséghez köti a képet.

A versszöveg az emlékezés elsődleges médiumává válik, a laudáció témája pedig nem csak Balsaráti feddhetetlen jelleme és műveltsége, hanem retorikai képességei lesznek. A helyes nyelvhasználat, megszólalásmód Beregszászi interpretációjában ugyanis egyenesen az üdvösséghez vezet. Az epicédium reflektál

³⁸ [Amelyeket ha az irigység hazug nyelvével nem átal kikezdeni és gyalázkodással illet, idővel legyőzik majd az igazmondó tanúk és visszahanyatlik a Phlegetón vizébe.] SZEGEDI 1576, A₃^r.

³⁹ BEREGSZÁSZI LŐRINC 1576a.

az elhunyt szüleire, tanulmányaira és későbbi tevékenységére is. Ezek között szerepel az antitrinitáriusok elleni küzdelem, valamint orvosi működése. Noha Balsarátinak írt propemptikon nem maradt fenn, sőt azt sem tudjuk, egyáltalán készült-e számára búcsúztató szöveg, érdemes felidézni, hogy az egyik meghatározó elem az utazáshoz készült szövegekben annak nyomatékositása, hogy az Istennek tetsző élet és az isteni feladat teljesítése eredményezi az örök hírnevet és a sosem múló tiszteletet.

Cum libet, aeterni frueris sub luce corusca
Numinis alloquio, patriae fastigia dextrae
Servantem recto contemplans lumine Christum.⁴⁰

Beregszászi a vers több pontján hangsúlyozza ugyanezeket az érveket Balsaráti halálával és üdvösségével kapcsolatban. Ezek a passzusok metakommentárként is olvashatók, mivel a szerző saját versét nevezi meg a Balsarátinak járó emlékezet és hírnév letéteményeseként. Ettől eltérő megoldást választott Petrus Albinus, aki a humanista műveltség általánosabb laudációja helyett inkább tömörebb, biografikus tényekre hagyatkozó epitáfiumokat írt az elhunyt tiszteletére. Ezekben két életrajzi mozzanatot emel ki: az egyik az elhunyt sárospataki működése, a másik pedig a személyes kapcsolat Melanchthonnal. Ez utóbbi az életpályára vonatkozó tanácsot is magában foglalta, Szikszai Fabricius Balázshoz hasonlóan.

Ezekkel az elemekkel más kiadványokban is találkozhatunk. Félegyházi Tamás,⁴¹ aki a Debreceni Kollégium rektora, valamint Melius Juhász Pétert követve 1573 után esperes is volt, 1586-ban hunyt el pestisben. Az őt búcsúztató kiadványban szerepel testvére,⁴² Félegyházi István is szerzőként, továbbá olyan diákok,

⁴⁰ [Ha kedved tartja, az égi ragyogásban az örök szellemmel társaloghatsz, miközben egyenesen Krisztusra tekinthetsz, aki a csúcson ülve, atyja jobbát őrizi.] BEREGSZÁSZI LŐRINC 1576b, E₂^v.

⁴¹ SZABÓ A. 2017, 141.

⁴² EPICEDION 1587. RMK III. 768.

akik éppen ebben az időszakban a wittenbergi egyetemen tanultak, mint Csaholyi János, Miskolci P. Boldizsár vagy Szamosközi R. Sándor.⁴³ A versek előtt rövid ajánlás szól a támogatókhoz, akik ebben az esetben a debreceni szenátus tagjai voltak. A szövegekben elvéve ábrázolják a közösség szomorúságát, Félegyházit Debrecen városa is gyászolja: „Urbs Debrecina pie deflevit funera fratris,/ Funera perpetuo commemoranda die.”⁴⁴ Félegyházi István epicédiuma nagy hangsúlyt fektet testvére hazai tevékenységeire, viszont felfedezhetők ismerős toposzok, például kettejük kapcsolatát Theseus és Achates párhuzamával mutatja be. Csibrádi Mihály pedig Magyarország fényének nevezi az elhunytat:

Sic etiam, Thomas, docta pietate, celebris
Occidit Ungarici luxque decusque soli
Hujus erat pietas partes spectata per omnes,
Hujus et illustres pectus habebat opes.⁴⁵

A század végén két funerációs gyűjtemény jelent meg: az egyik Szikszai Kónya István,⁴⁶ a másik pedig Szepsi Wendéghe Balázs halálára készült,⁴⁷ mindketten Wittenbergben diákoskodtak. Szepsi az 1580-as évek közepén járt az egyetemen – búcsúztatóverset írt Dánóczi János hazatérésére, és epicédiumot Siderius János lányának halálára –, míg Szikszai éppen peregrinációs útja alatt hunyt el hosszú betegség után. Szikszait számozott versekben búcsúztatják a diákok, a szövegek tehetségét méltatják, a közösség gyászát és szomorúságát hangsúlyozzák. A funerációs versek

⁴³ Félegyházi István mellett a kiadvány szerzői: Csaholyi János, Csanádi János, Csibrádi Mihály, Miskolci P. Boldizsár, Debreceni Tarack János, Szamosközi R. Sándor.

⁴⁴ [Debrecen városa kegyelettel megsiratta bátyád temetését, aminek napját gyásznapká kell tenni.] CSAHOLYI 1587b, A₂^r.

⁴⁵ [Tamás is elhunyt tehát, Magyarföld fénye és dicsősége, aki tudós kegyességéről volt híres. Jámorságát minden oldalon csodálták, lelkének gazdagsága messzire fénylett.] CSIBRÁDI 1587, C₂^{r-v}.

⁴⁶ SZABÓ A. 2017, 251.

⁴⁷ Uo., 241–242.

mellett az egyetem akkori rektora, Antonius Euonymus egy rövidebb beszédben is dicsérte Szikszait. A szerzők között ott találjuk Thúri György mellett Alvinczi Pétert is, aki görög epigrammával gyászolta az elhunytat. Zombori H. Péter verse a halott társ lelkének ad hangot, aki a múlandó testtől búcsúzik (*Anima defuncti ad corpus suum*), Nádasdi Demeter pedig egyrészt példaképként tárgyalja Szikszait,⁴⁸ másrészt azzal vigasztalja a gyászolókat, hogy a halál sem tart örökké:

Nos rapit atra dies, et funere mergit acerbo:
Attamen aeternus non erit ille sopor.
Sunt iterum nostrae rediturae in corpora vires,
Membraque juncturis restituenda suis.⁴⁹

A gyászversek és a búcsúztatóversek poétikai szituációja hasonló, mindkettő búcsút vesz valakitől. Emiatt a hazatérést megörökítő szövegekben használatos toposzok és jellegzetes metaforák felfedezhetők a gyászversekben is, ilyen például a fülemüle képe, a végtelen sírás, vagy az a felfogás, hogy a nyomtatott szöveg kulcsszerepet játszik abban, hogy a távozó emléke fennmaradjon. Amíg a női családtagok halálára készült gyászverseknél az éreynen és a vigasztaláson van a hangsúly, addig Melanchthon vagy a lelkészek, az egykori wittenbergi diákok esetében előtérbe kerül a humanista műveltség méltatása, valamint az örökké tartó hírnév és emlékezet megalapozása, amelynek éppen ezek a szövegek lennének az első elemei.

⁴⁸ SZABÓ A. 2017, 201–202.

⁴⁹ [Elragad minket a gyászos nap, és keserű gyászba merít: de a bénultság nem tart örökké. Visszatér majd tagjainkba az erő, és testrészeink az izületeken át életre kelnek.] NÁDASDI 1598, A₄^r.

A PEREGRINUSOKHOZ KÖTHETŐ ALKALMI KÖLTÉSNET

ÖSSZEGZÉS

Monográfiámban arra tettem kísérletet, hogy az alkalmi költészet egy meghatározott, a 16. század végén létrejött szövegkorpusza poétikai jellemzőinek vizsgálatával választ keressek arra a kérdésre: milyen összefüggés van az utazás tapasztalata, a szöveg hagyományok ismerete és alkalmazása, valamint a közösségi reprezentáció között; továbbá hogyan használják fel ezek a szövegek a reformáció terjedését értelmező narratív keretet. A kötet kiindulópontjai a kora újkori utazáshoz kapcsolódó elméletek, és utazási szövegek voltak, amelyek az utazói tapasztalatot igyekeztek szabályozni. Az utazás így elsősorban hasznos kellett, hogy legyen. Az általam vizsgált szövegek ezt az állítást igazolták vissza, amikor a búcsúztatók a wittenbergi tanulmányutak eredményességét és a távozó diákok műveltségét dicsérik.

Wittenberg a 16. századi magyar egyetemjárás szinte kizárólagos célpontja, az eddigi kutatás is erre koncentrált. Az egyetem ebben az időszakban betöltött jelentőségét mutatják az itt tanuló magyarországi diákok száma mellett a kulturális kapcsolatok is. 1555-ben a magyarországi diákok létrehozták saját szervezetüket, és noha a coetustól függetlenül, az alapítást megelőzően is jelentek meg magyarországi szerzőkhöz köthető nyomtatványok, a Wittenbergben megjelent magyarországi szerzőkhöz kapcsolódó kiadványok számos szállal kötődnek a diáktársasághoz is. A nyomtatványok nagy része alkalmi szöveg, amely valamilyen jelentős életeseemény megörökítésére készült. Ezek között van epithalamium, epicédium és a hazatérést tematizáló propemptikon. Utóbbiból

maradt fenn a legtöbb kiadvány, ezért ezeket a kiadványokat vizsgáltam részletesebben.

A propemptikonok (búcsúztatóversek) arra szolgáltak példaként, az utazás gyakorlata és ennek szöveges feldolgozása, megörökítése kijelölt egy értelmezési keretet, – amelyet egy közösség igényeihez igazítottak, és a témához illeszkedő toposzokkal látták el. A búcsúztatóvers elsősorban a búcsúztató és közössége veszteségét ragadja meg, ennek nagyságrendjét érzékelteti a laudáció. Mindezek mellett a szövegek sosem mulasztják el beleszólni az utazáshoz kapcsolódó narratívát a búcsúzásokba: Isten dicsőségének gyarapítása az utazás célja, ez pedig úgy érhető el, ha minél többet tanulnak, majd hazatérésüket követően terjesztik ezeket a tanításokat. Az utazás és az üdvtörténet kapcsolata már a korai kereszténységben megfigyelhető, és ahhoz az értelmezéshez köthetjük, hogy maga az emberi élet sem más, mint egy spirituális utazás. A diákok az utazással és a tanulással saját erényeiket növelik, ennek elkerülhetetlen jutalma a hírnév, és az üdvösség lesz.

A versek ezáltal szembesíthetnek az ideális utazás lenyomatával, nyelvi megformálásuk, poétikai jellemzőik egyben argumentumok a sikeresen abszolválta egyetemjárás mellett. Ez az állítás magyarázhatja a szövegek jelentős részének túlburjánzó, aprólékos, sorozatos ismétlésekre és gondolatritmusra épülő szerkezetét. Szövegalkotási technikájuk másik meghatározó jellemzője az imitáció, amely az antik és kortárs neolatin szerzőktől származó idézetek beillesztésétől a jellegzetes kifejezések és képek felhasználásáig terjedt, egyszerre felmutatva a versszerző jártasságát és technikai tudását, és kihívás elé állítva a befogadó olvasási teljesítményét.

A versek elemzése során elsősorban a poétikai hagyományokra fordítottam figyelmet, rámutatva azokra a pontokra, ahol a közösségi és egyéni reprezentációnak köszönhetően a szövegek módosítják ezeket. Noha a versek tartalma nagyrészt hasonló és ugyanazt a toposz- és trópuskészletet használják fel, mégsem tekinthetjük teljesen homogénnek a szövegkorpuszt. Ezeket a különbségeket mutatják be az elemző fejezetek, amelyek a búcsú-

tatóversek egy-egy jellegzetességét tárgyalják. Ezek közé tartozik a barátság témája mellett a diákok erényeinek méltatása, távozásuk feletti szomorúság, valamint a belenyugvás, hogy mindez Isten akaratából történik. Jellemzően a görög-római mitológia, valamint a Biblia elemei, alakjai, történetei társulnak a tematikus elemekhez. A búcsúztatóvers hagyománya azonban nemcsak az utazáshoz kapcsolódhat: a funerációs verseket hasonló motívumok és megszólalásmód jellemzi (gondolhatunk a fülemüle alakjának felhasználására), ezeket is áttekinti néhány példán keresztül a kötet utolsó fejezete.

A monográfia középpontjában annak ellenére az 1580-as évtized második fele maradt, hogy az összes eddig ismert búcsúztatóverset tárgyalja. A szakirodalom által virágkornak tekintett 1587 és 1589 között ugyanis 14 búcsúztatókiadvány jelent meg, amely a teljes szövegállománynak több mint a felét jelenti. A nyomtatott források alapján két kiemelkedő időszak rajzolódik ki. Az 1560-as években Wittenbergben tartózkodó Szikszai Fabricius Balázshoz és testvérehez, Demeterhez három nyomtatvány kapcsolódik peregrinálásuk idejéből. Szikszai Fabricius Balázs hazatérése után aktívabb volt, gondolhatunk itt az orációkra, valamint a különböző alkalmakra megjelentetett nyomtatványokra, amelyek egyben az éppen Wittenbergben tartózkodó diákok számára is lehetőséget teremtettek, hogy egy újabb szöveget jelentethessenek meg. Hasonló tendencia érvényesül az 1580-as évek végén: a fellendülő patrónusi támogatás – legyen az nemesi, mint a Forgách, vagy a Rákóczi családoké, vagy városi, mint Debrecené –, mellett több olyan nyomtatványról tudunk, amely korábban Wittenbergben tanult diákok kezdeményezésére jelent meg, mint például a Sartorius János lányának halálát megörökítő funerációs kiadvány. Szintén ez a néhány év volt az, amikor a diákok kapcsolatai oktatókkal, ismertebb humanistákkal versek formájában materializálódtak: Nicodemus Frischlin, Matthäus Dresser, Wolfgang Franz neve jelzi ezeket, ahogyan a Johann Jacob Grynaeushoz, vagy akár a Justus Lipsiushoz írt levelek. A Wittenbergben megjelent magyar vonatkozású szövegek ugyan sok szállal kötődnek a diá-

kok alapította coetushoz, azonban ez sem kizárólagos, az 1590-es években pedig a tendencia megváltozik.

Az alkalmi szövegek az elsődleges funkciója a reprezentáció volt, a megjelentetést sok esetben patrónus támogatta. A nyomtatott búcsúztatókiadványok megteremtették annak a lehetőségét, hogy a tanultak alkalmazásával mutassák meg a peregrinációs út sikerét, egyszersmind hozzájáruljanak a saját és támogatójuk hírnevéhez. Az oktatás, ezen belül is specifikusan az egyetemjárás kísérőszövegeiként létrejövő kiadványoknál érdemes mérlegelni a közösségi önszemlélet kérdéskörét. Számos példát találhatunk arra, hogy a búcsúzás nem magányos tevékenység, a szerzők egy közösség nevében szólalnak meg, kitüntetett pozíciójukat, amely a búcsúztatás megírását jelenti, a „legjobb barát” retorikai konvenciója biztosítja. A közösség önértelmezése abból a szempontból is izgalmas probléma, hogy noha nyilvánvalóan a klasszikus nemzetfogalom előtti évszázadokban járunk, a wittenbergi coetusra mégis jellemző a – jobb kifejezés híján – „nemzeti karakter”.¹ A coetus matrikulájába beiratkozó diákok közül Szabó András mindössze négy olyan személyre bukkant, aki nem magyar.² A nemzeti karakter azonban inkább nyelvi karakter lehetett, hiszen a Wittenbergbe induló diákoknak egy viszonylag jelentős hiányosságuk is volt: legritkább esetben beszéltek németül. Ezért tartott Philipp Melanchthon külön latin nyelvű evangélium-magyarázó alkalmakat nekik. A felvidéki német ajkú vagy az erdélyi szász városokból érkező diákok számára egyáltalán nem jelentett problémát a német nyelv használata, ehhez járult hozzá az is, hogy a lutheránus felekezethez tartozó diákok gyakran csak ordinálni utaztak Wittenbergbe, vagyis minimális időt tartózkodtak az egyetemen.

A nyomtatványok nyelvhasználata azonban a legkevésbé sem nevezhető sajátosnak, vagy egyedinek: a neolatin iskolai poézis szókincsét, grammatikai és poétikai megoldásait variálják a

¹ SZABÓ G. 1941 26–29., SZABÓ A. 2013.

² SZABÓ A. 2013.

szerzők, amely a késő humanizmusnak jellemzői közé tartozik. A korszakhoz szorosan kapcsolódik a 'nobilitas litteraria' fogalma, amely a humanista képzés és műveltség által garantált értelmiségi nemességet jelentette, egy olyan vékony réteget, amely bírta a latin és néha a görög nyelvet, ritkábban a hébert is, valamint aktívan használta is ezt a tudását, vagyis részt vett az alkalmi versek, könyvajánlások, album amicorumok, levelezések révén fenntartott *res publica litteraria*-ban.

A *coetus* nem egyszerre szűnt meg, hanem feloszlása egy csaknem évtizedes, lassú folyamat volt. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető, hogy a magyarországi diákok immár más egyetemeket részesítettek előnyben, és megváltozott az is, hogy mit nyomtatnak ki azok, akik Wittenbergben tanultak. A 17. században egyre több disputáció jelenik meg, és az alkalmi költészet darabjait már inkább a magyarországi nyomdába küldték a szerzők.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a korábbi szakirodalom elsősorban történeti forrásként hasznosította ezeket az aprónyomtatványokat, jelen kötet nagyobbrészt alkalmi versek vizsgálatára támaszkodva mutatta be, hogy a poétikai jellemzők és a választott tematikus elemek hogyan járulnak hozzá egy közösség reprezentációjához, valamint hogyan reflektáltak a peregrinus diákok az utazás tapasztalatára.

FELDOLGOZOTT SZÖVEGEK IDŐRENDJÉN

Rövidítések feloldása

- RMK III SZABÓ Károly és HELLEBRANT Árpád. *Régi magyar könyvtár. Magyar szerzőktől külföldön 1480–1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Köt. 3/1. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1896.
- VD16 BAYER, Ulrike. Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts (VD16) Bayerische Landesbibliothek, 2018–2022. https://gateway-bayern.de/TouchPoint_touchpoint/start.do
- VD17 BEYER, Hartmut. Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts (VD17) HAB Wolfenbüttel, 2019–2022. <http://www.vd17.de/>

	RMK III.	VD 16/VD17	Év	Kiad. hely, nyomda	Cím lap	Szerző(k)	Címzett(ek)
1.	5283	-	1560	Wittenberg, -	Fletus Uraniae ab Albis amne discedentis in funere clarissimi viri ac praeceptoris, domini Philippi Melanthonis scripti, gratitudinis ergo a Georgio Albani a Chyrkei Pannonio	Albani Csirke György	Philipp Melanchthon
2.	502	-	1562	Wittenberg, -	Carmen IPOIEMITTIKON, ad virum eruditione et pietate praestantem, Ioannem Clypeatoris scriptum a Matthaeo Huszthio	Husztli Máté	Clypeatoris János
3.	-	VD16 ZV 21989	1562	Wittenberg, Johannes Crato	Carmina quaedam iuveni antiqua generis nobilitate, eruditione, et virtute ornatissimo, D. Andreae Magochy Pannonio, dedicata Vitebergae Anno 1561. in honorem diei natali eiusdem	Szikszai Fabricius Balázs, Szikszai Fabricius Demeter	Mágocsy András
4.	-	VD16 ZV 21990	1562	Wittenberg, Laurentius Schwenk	Propemptica in discessum eruditione, virtute ac pietate ornatissimi viri D. Basilii Zyckzai Pannonii, scripta a fratre et amicis	Szikszai Fabricius Demeter, Husztli Máté, Szikszai Hollopoeus Bálint, Szikszai Fabricius Balázs	Szikszai Fabricius Balázs, Mágocsy András

	RMK III.	VD 16/VD17	Év	Kiad. hely, nyomda	Cím lap	Szerző(k)	Címzett(ek)
5.	520 Lappang	-	1563	Wittenberg	Carmen propempticon doctissimo ac integerrimo viro domino Benedicto Kecskeméti suo sympatriotae carissimo, Witeberga in patriam redeunti, anno 1563. 8. Augus- ti scriptum a Iohanne Agricola Kecskeméti	Kecskeméti Agricola János	Kecskeméti Benedek
6.	521	VD16 A 1035	1563	Wittenberg, Jacobus Lucius Transylvanus	Ecloga propemptica reverendo viro, doctrina et pietate praestanti, domino Ti- to Amicino Coronensi Transylvano, e celeberrima Academia Witebergensi, ab ecclesia Claudiopolitana in Transylvania, ad munus docendi in corruptam Evangelii doctrinam revocato, et iam secundo in patriam feliciter redeunti, scripta a Iohanne Agricola Kecskemethino Pannonio	Kecskeméti Agricola János	Titus Amicinus

	RMK III.	VD 16/VD17	Év	Kiad. hely, nyomda	Cím lap	Szerző(k)	Címzett(ek)
7.	524	-	1563	Wittenberg, Jacobus Lucius Transylvanus	Carmen apobaterion si- mul et epibaterion, scriptum in discessum et reditum a Demetrio Fabricio Zikzai, e celeberrima Academia Vitebergensi in Ungariam redeunte, 6. die Aug. 1563.	Szikszai Fabricius Demeter	
8.	528	-	1564	Wittenberg, Petrus Seitz	Carmen IIΠΟΙΗΜΙΤΙΚΟΝ generoso ac nobili viro D. Casparo Horvat a Czipcz Pannonio Viteberga in Italiam profecturo, Mense Aprili die S. Georgii Anno 1564. domino sibi charo atque colendo scriptum a Benedicto Bathyzi Pannonio	Batizi Benedek	Horváth Gáspár
9.	529 Lappang	-	1564	Wittenberg, Johannes Crato	Carmina propemptica nobili et generoso viro, domino Caspari [Horváth] Czipczino e celebri Academia Wittebergensi in Italiam proficiscenti 9. Calend. Aprilis, anni 1564. scripta a studiosis quibusdam nationis Ungaricae	Eszéki Mihály, Kecskeméti Agricola János, Károlyi Péter, Teleki István	Horváth Gáspár

	RMK III.	VD 16/VD17	Év	Kiad. hely, nyomda	Cím lap	Szerző(k)	Címzett(ek)
10.	5299	-	1564	Wittenberg, Johannes Crato	Epitaphia honestae et pudicae matronae, Ursulae Szakmari, coniugis reverendi viri domini Andreae Slanchii, fidelis verbi Dei ministri in oppido Nagimihal, quae obit anno Domini 1564, VI. Idus Maii hor 4. post meridiem, scripta Vitebergae a Iohanne Agrico- la Kecskemethino et Laurentio Segedino	Kecskeméti Agricola János, Szegedi Lőrinc	Szakmári Orsolya
11.	-	-	1566	Wittenberg, Johannes Crato	Carmen IPOIEMIITIKON, eruditione et pietate praestantissimis viris, Domino M. Benedicto Ilosvano, M. Lucae Szantai, Georgio Geoncio, Emerico Zilagio, Thomae Feleghazi, Urbano Daroci, Valentino Baltha, et Balhasari Szentmihali, Witeberga in patriam redeuntibus, amicis suis charissimis, et summa fide colendis, scriptum a Iacobo Thurio Pannonio VI. Martii	Thúri Czakó Jakab	Ilosvai Benedek, Szántai Festő Lukács, Gónci Fabricius György, Udvarhelyi Szilágyi Imre, Félegyházi Tamás, Daróci Orbán, Hejcei Baltha Bálint, Szentmihályi Boldizsár

	RMK III.	VD 16/VD17	Év	Kiad. hely, nyomda	Cím lap	Szerző(k)	Címzett(ek)
12.	565	-	1567	Wittenberg, Johannes Crato	Carmen IPOIEMITTIKON, eruditione et pietate praestantissimis viris ac iuvenibus Witeberga in patriam redeuntibus, D. Caspari Fabricio Deberhegi, Ioanni Miskolcicio, Iacobo Thurio, Valentino Szentpeteri, Sigismundo Endridi, Georgio Sederkeni, Valentiono Eckio Bartphensi, Michaeli Mohino et Andreae Agriensi, amicis suis carissimis et colendis, scriptum ab Ambrosio Szykszaí Calendis Aprilis	Szykszaí Ambrus	Deberhegyi Fabricius Gáspár, Miskolci Csulyak János, Thúri Czakó Jakab, Sajószentpéteri Bálint, Endrődi Zsigmond, Szederkényi György, Valentin Eck, Mohi Mihály, Egri András
13.	578	-	1568	Wittenberg, Johannes Crato	IPOIEMITTIKA pietate, eruditione, virtute et humanitate singulari ornatissimo viro, D. Iohanni O. Zikszai, e celeberrima Academia Witebergensi in patriam redeunti amico antiqua necessitudine coniunctissimo et cet.	Miskolci Puah Pál, Kopácsi Ferenc, Monostori Miklós	Szykszaí Oláh János

	RMK III.	VD 16/VD17	Év	Kiad. hely, nyomda	Címleap	Szerző(k)	Címzett(ek)
14.	5324=7383	-	1568	Wittenberg, Johannes Crato	Epitaphium in obitum honestae et integerrimae matronae, Annae, filiae quondam prudentis et circumspecti viri Benedicti Chirurgi, civis simuliter Claudiopolitani, matris suae optimae, conscriptum a Georgio Claudipolitano eiusdem defunctae filio	Kolozsvári Serarius György	Anna
15.	592	-	1569	Wittenberg, Johannes Crato	IPIOIEMITIKON in discessum ornatissimorum iuvenum D. Iohannis Beregazzii, et Iohannis Bonifacii Debreczini e gymnasio celebri Varadiensi Vitebergam proficiscentium scriptum a Petro Beregazio	Beregászi Lőrinc Péter	Beregászi János, Debreceni Jó János
16.	594	-	1569	Wittenberg, Petrus Seitz	Carmen propempticon eruditione et pietate ornatissimo viro D. Ioanni Vetesio, domino et amico suo colendissimo Viteberga in Ungariam redeunti scriptum a Thoma Monos Patachino.	Pataki Monos Tamás	Vetési János

	RMK III.	VD 16/VD17	Év	Kiad. hely, nyomda	Cím lap	Szerző(k)	Címzett(ek)
17.	595	-	1569	Wittenberg, Johannes Crato	ПРОПЕИТИКОН ingenio, eruditione et morum honestate decorato iuveni domino Iohanni Bonifacio Debrechino, e Gymnasio Vuaradiensi Witebergam proficiscenti, amico suo amicissimo Michael Varsanius scribebat, Anno Domini MDLXVIII. XIII. Calend. Octobris	Debrecei Joó János	Varsányi Mihály
18.	655, 658	-	1576	Wittenberg, Clemens Schleich, An- tonius Schöne	Petri Berexasii epicedion excellenti doctori Ioanni Vito Balsaratio scriptum et ad illius tumulum recitatum. 24. die Aprilis, Anno 1575.	Beregszászi Lőrinc Péter, Kassai Császár György, Tarnóci András	Balsarati Vítus János
20.	697	-	1580	Wittenberg, Clemens Schleich	ПРОПЕИТИКА in abitum et reditum Georgii Helneri Coronensis, Transyl. una cum responsione eiusdem ad quaestionem D. Andreae Perlitii Quedelburgensis, valedictionem ad praecipuos faustores et amicos complemente: a quibusdam eorum scripta	Johan- nes Decanus Bistricius, Nicolaus Ostervicensi, Andreas Perlitius, Johannes Judices, Balthasar Moller, Friedrich Dedekind	Georg Helner

	RMK III.	VD 16/VD17	Év	Kiad. hely, nyomda	Cím lap	Szerző(k)	Címzett(ek)
21.	716	-	1582	Wittenberg, Antonius Schöne	Carmina gratulatoria erudita pietate, piaque eruditione exornatissimo iuveni domino Friderico Kettingero Wormatiensi cum insignibus magisterii philosophici in celeberrima Vitebergensium academia una cum 46 honestis et doctis viris et iuvenibus ornaretur, a spectabili domino decano magistro Ioanne Hagio nonis Septembris, scripta ab amicis et convictoribus	Tolnai Fabricius Tamás, Telegdi F. János, Náádudvari B. Mihály	Friedrich Kettinger
22.		VD16 ZV 12827	1582	Witten- berg, Simon Gronenberg	Propemptica in discessum ornatissimi viri, pietate, eruditione et virtute praestantis domini, magistri Stephani Kamferbecii, cum ad gubernationem scholae Goslariensis vocatus esset, scripta ab amicis	Heinrich Martin, Johann Reccius, Martin Moninger, Simson Menzel, Georg Trajectinus, Niels Bertelsen, Beregszászi Albus Pál	Stephan Kamferbeck

	RMK III.	VD 16/VD17	Év	Kiad. hely, nyomda	Címlap	Szerző(k)	Címzett(ek)
23.	-	-	1582	Wittenberg, Simon Gronenberg	Elegia gratulatoria ad magnificum ... dominum Andream Magochium, ... de felicibus et faustis filii primogeniti, magni illius Casparis Magochi nomine in sacro baptismatis fonte insigniti natalitiis, scripta gratitudinis erga anno ᾠεογoviας 1582. 28. Augus- ti, ab alumno ... Michaelae Debrecino	Debreceni Mihály, Beregászi Albus Pál	Mágocsy András
24.	734	-	1584	Tübingen, Alexander Hock	Carmen propempticon, in discessum pietate insigni, doctrina eleganti, lectissimis morum ornamentis, amplissimaeque prudentiae laude ornatissimi viri D. Andreae Sarosii, post felicem studiorum suorum mercaturam, et si- peregrinationem non si- ne gravi consilio susceptam, ut peregrinationem non sine gravi consilio susceptam,	Fegyverneki Izsák	Sárosi András

	RMK III.	VD 16/VD17	Év	Kiad. hely, nyomda	Cím lap	Szerző(k)	Címzett(ek)
					utilitate autem singulari peractam, e celeberrima Witebergensium Academia in Patriam Ungariam recurrentis, D. ac fratri sui carissimi, scriptum ab Isaac Fegvernekino		
25.	735	-	1584	Wittenberg, Simon Gronenberg	Carmen in commendationem Christianae pietatis ad generosum et magnificum dominum, dominum Andream Magochium, scriptum a Georgio R. Caposio alumno, beneficiorum memori- am pia mente recolente, an- no reparatae salutis 1584. 4. Septembris	Kaposi Ráti György, Debreceni Mihály	Mágocsy András
26.	5451	-	1584	Witten- berg, Simon Gronenberg	Elegia ad generosum dominum Andream Magochium = Mathaeus Dresser, De festis et praecipuis anni partibus liber ..., 178–180; 181–182.	Gyulai János, Kaposi Ráti György	Mágocsy András

	RMK III.	VD 16/VD17	Év	Kiad. hely, nyomda	Cím lap	Szerző(k)	Címzett(ek)
27.	753	-	1586	Wittenberg, Simon Gronenberg	Carmina propemptica in honorem eximia pietate, singulari eruditione, modestia, humanitate, omniumque Virtutum dotibus ornatissimi viri, D. Iohannis L. Danoczii, post felicem in studiis Theologicis ac Philosophicis profectum ex inclyta Witebergensium Academia in patriam Ungariam redituri: scripta amoris et benevolentiae ergo ab amicis et popularibus. 6. Calend. Decemb. Anno novissimi seculi, MDLXXXVI.	Csanádi János, Balthasar Menz, Gregorius Schönfelt, Gyulai Búzás Mátyás, Varsányi János, Szepsi Wendégli Balázs, Miskolci P. Boldizsár	Dánóczyi Literáti János
28.	755	-	1586	Wittenberg, Matthäus Welack	Propemptica pio, honesto et erudito iuveni Hieremiae Sartorio A. ex inclyta Witebergensium Academia in Patriam redeunti in benevolentiae et amoris argumentum ab amicis scripta, Anno salutis humanae MDLXXXVI	Petrus Albinus, Gregorius Schönfelt, Martin Sturm, Martinus Chuditiuss, Nicolaus Baticius, Martinus Rainhart, Martinus Sluconius, Iohannis	Jeremias A. Sartorius

	RMK III.	VD 16/VD17	Év	Kiad. hely, nyomda	Cím lap	Szerző(k)	Címzett(ek)
						Lazyczkius, Martinus Intybus, Daniel Mensatorius, Ioannes Bergerus, Valentinus Plateanus	
29.	756	-	1586	Wittenberg, Matthäus Welack	Vota in discessum, pietate, humanitate atque doctrina ornati, Dn. Danielis Mensatorii Arvensis in patriam, ex celeberrima Witebergensium Academia redeunti, ibidemque Ministerio sacro inauthoritati, scripta ab amicis 3. Calend. Decemb. Anno Domini MDLXXXVI.	Christophorus Sylbermannus Gottanus, Jeremias A. Sartorius, Nicolaus Baticius, Martin Sturm, Martinus Chuditius, Martinus Sluconinus, Johannes Lazyczkius, Martinus Intybus, Johan- nes Bergerus, Valentinus Plateanus	Daniel Mensator

	RMK III.	VD 16/VD17	Év	Kiad. hely, nyomda	Cím lap	Szerző(k)	Címzett(ek)
30.	754	-	1587	Wittenberg, Clemens Schleich	Epitaphia scitissimae virgunculae Annae, filiae reverendi ac doctissimi viri, Dn. Iohannis Siderii, pastoris ecclesiae Tartzalinae fidelissimi etc. quae decimumquartum mensem ingressa obiit 11. die Decembris, hora diei 10. An- no 1586	Siderius János, Tolnai Fabricius Tamás, Csanádi János, Csibrádi Mihály, Szepsi Wendéghi Balázs, Debreceni Tankó Miklós, Miskolci P. Boldizsár, Szamosközi R. Sándor	Siderius Anna
31.	762	-	1587	Witten- berg, Simon Gronenberg	Elegia ποικιλῆται in honorem erudita pietate, singulari doctrina, ac laudata morum gravitate ornatissimi viri, Dn. Iohannis Varsanii, ex inclitya Witebergensium Academia post felicem biennii spacio in studiis Theologicis et philosophicis profectum, redituri in Patrium Ungariam 8. Maii perpetui amoris et benevolentiae declarandae er- go scripta a Iohanne Czaholio, Ungaro	Csaholyi János	Varsányi János

	RMK III.	VD 16/VD17	Év	Kiad. hely, nyomda	Cím lap	Szerző(k)	Címzett(ek)
32.	763	-	1587	Wittenberg, Zacharias Crato	Carmina lugubria de obitu inlyti et fortissimi herois domini Andree Barbelii, ducis generalis militiae Ungariae apud Agrienses, ac de republica Christiana be- ne meriti, qui cum summo dolore ac desiderio omnium pie in Domino obdormiit 29. die Septembris anno 1586. Scripta Witebergae a Iohanne Czanadio et Michael Cibradio Ungaris	Csanádi János, Csibrádi Mihály	Borbély András
33.	767	-	1587	Witten- berg, Simon Gronenberg	Elegiae propempticae in honorem, erudita pietate, singulari doctrina, ac laudata morum gravitate ornatissimi viri, Dn. Iohannis Varsanii, ex inlyta Witebergensium Academia post felicem bienni spacio in studiis Theologicis et philosophicis profectum, redituri in Patriam Ungariam 8. Maii scriptae ab amicis perpetui amoris et benevolentiae decalarandae er- go anno a partu virginis, 1587.	Simon Grönenberg, Balthasar Menz, Gregor Schönfeldt, Tolnai S. János, Félegyházi István, Theodor Collado	Varsányi János

	RMK III.	VD 16/VD17	Év	Kiad. hely, nyomda	Cím lap	Szerző(k)	Címzett(ek)
34.	768	-	1587	Wittenberg, Clemens Schleich	Epicedion in obitum ... Thomae Feleghazii, qui post felicem laborum suorum cursum peractum, feliciter in Domino ... quievit ... Scriptum a Stephano Feleghazio fratre ... Addita sunt epitaphia quaedam, tum a fratre maestissimo, tum vero ab aliis quibusdam nationis Ungaricae studiosis	Csaholyi János, Csanádi János, Félegyházi István, Debreceni Tarack János	Félegyházi Tamás
35.	770	-	1587	Wittenberg, Clemens Schleich	Propemptica in discessum eruditione, vita probata, pietateque praestantis viri D. Mathiae B. Iulani, post felicem et uberrimum studiorum suorum mercatum in patriam suam Ungariam redeuntis Viteberga 8. Maii	Balthasar Menz, Debreceni Tankó Miklós, Tolnai István, Szamosközy R. Sándor	Gyulai B. Mátyás

	RMK III.	VD 16/VD17	Év	Kiad. hely, nyomda	Címlap	Szerző(k)	Címzett(ek)
36.	777	-	1588	Wittenberg, Clemens Schleich	Propemptica honoratissimo ac disertiss viro, praeclaro ingenio, vera pietate, erudita doctrina, et morum integritate praestanti, Dn. Nicolao Tancko Debrecino, post felicem studiorum suorum plusquam biennii spatio fideliter continuatorum mercaturam, ex celeberrima Witebergensium Academia, in Ungariam patriam dulciss. 29. Septemb. ituro, pro sinceræ amicitiæ et jucundissimæ consuetudinis memoria ab amicis et popularibus scripta	Baranyai Decsi János, Andreas Jodocus, Balthasar Menz, Németh Ferenc, Debreceni N. Ferenc, Liszkai Demeter, Szamosközi R. Sándor	Debreceni Tankó Miklós
37.	779	-	1588	Wittenberg, Clemens Schleich	Propemptica viro integerrimo et politioris doctrinæ laudibus ornatissimo, Dn. Joanni Czanadio, seniori Coetus Ungarici Viteberga studiorum caussa collecti, et in patriam Ungariam redituro, Anno MDLXXXVIII. XXII. Januarii	Nicodemus Frischlin, Csibrádi Mihály, Krakkai Demeter, Eszlári F. Demeter, Máriássy Zsig- mond, Péchy Zsig- mond, Szamos- közi R. Sándor, Németh Ferenc, Debreceni Tankó Miklós, Tasnádi Ruber Mihály	Csanádi János

RMK III.	VD 16/VD17	Év	Kiad. hely, nyomda	Címleap	Szerző(k)	Címzett(ek)
38.	781	1588	Wittenberg, Per haeredes Johannis Cratonis	<p>ΙΠΟΔΕΥΤΙΚΟΝ in honorem pietate, doctrina, reliquisque virtutum generibus Ornatisimi viri D. Ioannis S. Tolnaei cum post felicem suorum studiorum mercaturam ex celeberrima Witebergensi Academia in Ungariam rediret sinceræ necessitudinis ergo scriptum ab amicis et popularibus</p> <p>Carmen encomiasticum in honorem, politioris literaturae cultura, ac aliis animi virtutibus egregiorum et nobilissimorum dominorum; egregii domini Gregorii Agriensis, provisoris arcis Waradiensis in Ungaria fidelissimi; et egregii domini Martini Keweskuthi, rationistae inibi sollertissimi, dominorum patronorum suorum liberalissimorum ac perpetua observantia colendissimorum, scriptum της Θεοφρατας MDLXXXVIII. 14 Calendis Octobris; declarandae gratitudinis ergo ab Alexandro R. Szamoskozio alumno</p>	Balthasar Menz, Péchy Zsigmond, Baranyai Decsi János, Csibrádi Mihály, Tolnai Ferenc, Tolnai Garai János, Szamosközi R. Sándor	Tolnai S. János
39.	784	1588	Wittenberg, Clemens Schleich	<p>Wittenberg, Clemens Schleich</p> <p>Colendissimorum, scriptum της Θεοφρατας MDLXXXVIII. 14 Calendis Octobris; declarandae gratitudinis ergo ab Alexandro R. Szamoskozio alumno</p>	Szamosközi R. Sándor	Egri Gergely, Kőveskúti Márton

	RMK III.	VD 16/VD17	Év	Kiad. hely, nyomda	Címlap	Szerző(k)	Címzett(ek)
40.	795	-	1589	Wittenberg, Simon Gronenberg	Propemptica in discessum doctissimi viri, pia eruditione, erudita pietate, ac morum integritate praestantissimi, Domini Demetrii F. Ezlariini, post felicem studiorum profectum, in Patriam Hungariam redeuntis Calend. Septembris, Anno Domini 1589, scripta ab amicis et popularibus, amoris et benevolentiae ergo	Thúri Márton, Liszakai Demeter, Baranyai Decsi János, Börvei János	Eszlári F. Demeter
41.	796	-	1589	Wittenberg, Per Haeredes Clementis Schleichii	Propemptica in discessum liberalium artium scientia, orthodoxa pietate, vita probata, morumque integritate praestantissimi viri, D. Stephani A Tholnensis, post felicem studiorum profectum, in patriam Ungariam redeuntis Viteberga Septemb. Scripta ab amicis, amoris et benevolentiae ergo	Marti Mihály, Liszakai B. Demeter, Váraljai Simon	Tolnai A. István

	RMK III.	VD 16/VD17	Év	Kiad. hely, nyomda	Címleap	Szerző(k)	Címzett(ek)
42.	797	-	1589	Wittenberg, Matthäus Welack	Propemptica in discessum orthodoxae pietatis, insignis doctrinae, humanitatis, morum suavitatis, et aliam virtutum lau- de praestantissimi viri, Dn. Alexandri R. Szamokozii, post exhaustos Philosophicos et Theologicos labores, ex inclita Witebergensium Academia in patriam Ungariam redeuntis, Anno 1589. 3. die Septembris	Balthasar Menz, Wolfgang Franz, Ungvári F. János, Csibrádi János, Liszkai Demeter, Debreceni Soós János, Friedrich Ferber, Adamus Felinus, Szamos- közi R. Sándor	Szamosközi R. Sándor
43.	798	-	1589	Wittenberg, Zacharias Crato	Propemptica in honorem piissimi, doctissimi ac reliquis animi dotibus ornatissimi iuvenis Dn. Sigismundi Peczi de Uyfalú, cum post pertexam suorum studiorum telam ex inclyta Witebergensium Academia, quo ex Argentorensi Academia concesserat, in Ungariam rediret XXV. Martii Anno salutiferi partus CICLXXXIX observantiae causa scriptum ab amicis et popularibus	Simon Udalricus, Baranyai Decsi János, Melchior Gerlach, Csibrádi Mihály, Georg Helt, Debreceni N. Ferenc	Péchy Zsigmond

	RMK III.	VD 16/VD17	Év	Kiad. hely, nyomda	Címleap	Szerző(k)	Címzett(ek)
44.	799	-	1589	Wittenberg, Simon Gronenberg	ΠΡΟΠΕΜΠΤΙΚΑ ornatissimo aeque ac doctissimo viro, sanctaeque pietatis, vitae item inculpatae candidato, Dn. Ioanni Garai Tholnensi, post foecundissimam studiorum humaniorum messem duos annos summa cum plerorumque laude Witebergae fitam: in Patriam Ungariam dextris avibus profecturo: της ἀλκῆς φιλίας ἐνεκα composita ab amicis et popularibus	Matthäus Dresser, Heinrich Maius, Melchi- or Gerlach, Thuri Martin, Liszkai Demeter, Tasnádi Ruber Mihály	Tolnai Garai János
45.	-	-	1589	Wittenberg, Zacharias Crato	Eccloga ΠΡΟΠΕΜΠΤΙΚΗ in discessum, inclyti ac generosi domini, domini Michaelis Forgach liberi baronis in Gymes, ex inclyta Academia Witebergensi proficiscentis Domini sui clementissimi debita gratitudinis et observantiae ergo scripta a Georgio Helt Sorano Anno 1589. Mense Februario die 2.	Georg Helt	Forgách Mihály

	RMK III.	VD 16/VD17	Év	Kiad. hely, nyomda	Cím lap	Szerző(k)	Címzett(ek)
46.	54%	-	1589	Wittenberg, Zacharias Crato	Parentatio illustrissimo ac pientissimo principi ac domino, duci Augusto, electori Saxoniae etc. Tertium facta constitutione atque mandato illustrissimi ac pientissimi principis ac domini du- cis Christiani electoris filii, operam suam navante subiectissimam Iohanne Maio re decano	Bánffy Ferenc, Johannes Major	
47.	828/a	-	1592	Wittenberg, Georg Müller	ΕΠΙΚΗΛΙΑΟΝ in decus meritissimum generosae ac magnificae dominae, patronae liberalissimae, Iudithae Alaghi, ex inclyta Alaghiensium prosapia oriundae, conjugis generosi ac magnifici domini, domini Sigismundi Rakoci, virtutibus heroicis illustrissimi atque laudatissimi, patroni sui munificentissimi: VII Idus Iulii anno 1591. ex hac mortalitate in aeternam immortalitatem, et Christi Iesu perpe- tuum consortium traductae, scriptum a Iohanne A. Warino Alumno ...	Vári Alatus János	Alaghy Judit

	RMK III.	VD 16/VD17	Év	Kiad. hely, nyomda	Cím lap	Szerző(k)	Címzett(ek)
48.	7454		1593	Wittenberg, Simon Gronenberg	Carmina, quibus ornatissimo et doctissimo iuveni, domino Davidi Iohanni Clynaeo Dano, amoris amici ac populares, de novis honoribus, et supremis philosophiae insigniis, 11. Septembris Witaebergae adeptis	Újfalvi Imre, Friedrich Taubmann, Johannes Jacobaeus Arpius Collignius, Daniel Petri Nidrosiensis Nortvagus	David Iohannes Clynaeus
49.	995		1595	Wittenberg, Typis Cratoniensis	EXΘΗΜΙΑΙ quas iuveni, ut nobilitatis dotibus eximio, sic litersrum cognitione exculto, Dn. Stephano Kegelio Posoniensi Pannonio, ex augusto Gorlicensium gymnasio abeunti in celeberrimam Academiam Wittebergensem, boni et fusti omnis ergo scribebant praeceptores et amici Eteosticha duo	Thököly Miklós, Jaroslaw Smirzicz, Martin Mylius, Elias Cuchler, Johann Falkenhain, Melchior Hausus, Miskolci Csulyak István, Sebastian Ambrosius, Abraham Roth, georgius Langius, Martinus Cisingus, bartel Saxo, Martinus Scheffer, Ernestus Mylius, Iohannes Gaeander, Bartholomaeus Mollerus	Stephan Kegel

	RMK III.	VD 16/VD17	Év	Kiad. hely, nyomda	Cím lap	Szerző(k)	Címzett(ek)
50.	906	-	1597	Wittenberg, Wolfgang Meissner	EYΦHMIAI pietatis et virtutum ornamentis decoro, ingenuarumque disciplinarum et linguarum cum ecclesiae tum reipublicae ultimissimarum perquam perito vito, D. Nicolao Abrahamff Zolyomi Pannonio, ex celeberrima Witebergensium Academia ad suos redeunti	Adam Lehner, Lippói Pastoris Jeremiás, Ká- rolyi K. Albert, Óvári Sido Mi- hály, Nagybányai Pellionis István, Ioannes Textoris, Gregorius Pilcius, Abraham Ioannes Plachbecius, Miletinski Straznicenusmus Zolwein, Stephanus Kruschpier, Ioannes Lycius, Ioannes Messerschmidt	Ábrahámffi Miklós
51.	911	-	1597	Witten- berg, officina Cratoniana	ΘPHNΩIAI in praenaturum obitum scitissimi, indole generosi, spe amplissimi pueruli, Ioanni Wendeghi, filioli clarissimi, doctissimi, pietate praestantissimi viri domini Basili W. Szepsini, pridie	Újfalvi Katona Imre, Debreceeni Sós Péter, Babócsai Boldizsár, Thüri György, Decsi N. István	Szepsi W. Balázs

	RMK III.	VD 16/VD17	Év	Kiad. hely, nyomda	Cím lap	Szerző(k)	Címzett(ek)
					natalis Christi Θεαυθροπον αν- no MDXCVI. hora VII. matutina aetatis anno IIII. animam ei, qui dederat, reddentis, ... scriptae anno aerae Christianae MDXCVII. mense Augusto		
52.	925	-	1598	Witten- berg. Simon Gronenberg	Iusta doctissimo, ornatissimo, vitae inculpatae, morumque integritate praestanti, et in artibus a linguis optime versato viro, Dn. Stephano K. Sixovio Ungaro, in celeberrimam Witebergensium academiam, augendurum studiorum casassa, anno Domini 1597, die 14. Martii concedenti; an- no vero subsequente 1598 die 6. Octobris, ad horam 11. meridinae, in Domino pie placideque obdormienti, ibidemque in coemeterio templi, ut vocant, parochialis, juxta tumulos reliquorum quatuor popularium, olim demortuorum, 8. die Octobris honeste sepulto: rectore	Miskolci Gombos Boldizsár, Iohannes lessenius, Thüri György, Nagybányai Pellionis István, Zombori Hasznok Péter, Gönci Bartha Pál, Alvinczi Péter, Szentpéteri Petrovius János, Nádasdi Demeter, Wolfgang Franz, Martinus Colerus, Johannes Werner, Erasmus Schmidt, Balthasar Menz, Friedrich	Szikszai Kónya István

RMK III.	VD 16/VD17	Év	Kiad. hely, nyomda	Cím lap	Szerző(k)	Címzett(ek)
				academiae magistro Antonio Eunymio, seniore coetus Ungarici XLIX. Balthasare G. Miscolino; persoluta ab amicis et clarissimis viris, quibus accesserunt versus epitaphii, a clarissimo viro, magistro Friderico Taubmanno, poeta et professore facti, atque ipsi lapidi sepulchrali insculpti, una cum intimatione magnifici rectoris	Taubmann, Antonius Eunymus, Matthaeus Zuber	
53.	VD16 ZV30928	1600	Wittenberg. Simon Gronenberg	Georgii Thurii Pannonii carmina apodemica cum propemptico eidem scripto a poetis laureatis	Thúri György, Andreas Bulgarinus, Friedrich Taubmann, Matthaeus Zuber, Balthasar Menz, Friedrich Balduin, Wolfgang Ulbeck, Leonhard Angelus, Sophonias Hasenmüller, Johann Georg Hochstetter, Alvinczi Péter, Philipp Eiselius	Thúri György

	RMK III.	VD 16/VD17	Év	Kiad. hely, nyomda	Cím lap	Szerző(k)	Címzett(ek)
54.		VD16 ZV14909	1600	Witten- berg, Simon Gronenberg	<p>Lessus in memoriam piorum manium lectissimae matronae Sarae Suriae, quae placide exspirans, vitam cum moret commutavit, et ex hac lachrymarum valle ad aeternae beatitudinis gaudia concessit, anno MDXCVIII. Piae recordationis et gratae pietatis ergo religiosissime paestitus, et reverendo, clarissimoque seni, domino Stephano Eßig pastori ecclesiae Schesaeae, viduo moestissimo etc. patrono et amico suo, amoris luctusque contestandi gratia conscriptus, dedicatus ac transmissus a Francisco Thelesio, Saxo-Transylvano, cliente obsequentissimo et amicis ac fautoribus ejusdem in academia Witebergensi</p>	Gönczi Bartha Pál, Franz Thelesius, Friedrich Taubmann, Balthasar Menz, Leonhard Engel, Johann Georg Hochstetter, Thüri György, Philipp Eyslein, Christian Rauppetius	Stephan Essig

	RMK III.	VD 16/VD17	Év	Kiad. hely, nyomda	Cím lap	Szerző(k)	Címzett(ek)
55.	-	VD17 32:632125V	1603	Wittenberg, Johannes Schmidt	Propemptica in honorem discessus, reverenda pietate, singulari eruditione, nec non vitae integritate praestantissimi viri, domini Thomae B. Udvarhelini post felicem studiorum cum theologicorum, tum philosophicorum mercaturam ex inclyta Witebergensium academia in patriam Ungariam remigrantis, 12. Calendis Octobris an- no epochae Christianae MDCIII. scripta ab amicis et popularibus...	Udvarhelyi Barta Tamás, Balthasar Menz, Caspar Suevus, Gregor Horstius, váradi Tonsoris István, Kecskeméti C. János, Sziszeki Sartoris Mihály, Vizsolyi Hunyó János, Joannes Zeznerus, Kec- keméti C. János,	Udvarhelyi Barta Tamás

FELHASZNÁLT IRODALOM

FORRÁSOK

ÁBRAHÁMFFI 1595 ÁBRAHÁMFFI Miklós. *Propempticon in discessum pietate, eruditione reliquisque virtutum dotibus praestantissimi viri domini Georgii Schmideli Brisenensis Pannonii, post felicem studiorum suorum decursum ex incluta Witebergensium academia in patriam migrantis scriptum amoris et observantiae ergo anno 1595. Septembr. 28. a Nicolao Abrahamffi Veterisoliensi Pannonio*. Wittenberg: Wolfgang Meisner, 1595.

ALBANI CSIRKE 1560 ALBANI CSIRKE György. *Fletus Uraniae ab Albis Amne discedentis in funere Clarissimi Viris ac Praeceptoris, Domini Philippi Melanthonis scripti, gratitudinis ergo a Georgio Albani a Chyrkei Pannonio*. Wittenberg: n.a., 1560.

ALBUM ACADEMIAE VITEBERGENSIS 1587-1610 *Album Academiae Vitebergensis. Matricula Quarta (1587-1610)*. Kézirat.

AMBROSIUS 1595 AMBROSIUS, Sebastianus. [Vis quid amicitiae valeat]. In *EΥΦΗΜΙΑΙ* quas iuveni, ut nobilitatis dotibus eximio, sic literarum cognitione exulto, Dn. Stephano Kegelio Posoniensi Pannonio, ex augusto Gorlicensium gymnasio abeunti in celeberrimam Academiam Witebergensem, boni et fausti ominis ergo scribebant praeceptores et amici *Eteosticha duo*, B^r-B₂^r. Wittenberg: Typis Cratonianis, 1595.

ANONYMUS 2004 ANONYMUS. *A magyarok cselekedetei*. KÉZAI Simon. *A Magyarok cselekedetei*, fordította VESZPRÉMY László és BOLLÓK János, jegyzeteket írta VESZPRÉMY László. Millenniumi Magyar Történelem. Források. Budapest: Osiris Kiadó, 2004.

BALÁZS-MONOK-VARGA 1990 BALÁZS Mihály, MONOK István és VARGA András. „Baranyai Decsi Jánosnak a török elleni háborúra buzdító beszéde 1598-ból”. In *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár*, fordította TAR Ibolya, II.:37–101. Szeged: JATE Központi Könyvtára, 1990.

BARANYAI DECSI 1587 BARANYAI DECSI János. *Hodoeporicon itineris Transylvanici, Moldavici, Russici, Cassubii, Masovici, Prussici, Borussici, Pomerani, Marchici, et Saxonici, exantlati 1587 a generoso et magnifico domino Francisco Banfi Losoncio ad illustrem et magnificum dominum, Dn. Wolphangum Banfi Losoncium Parentem, consiliarium illustrissimi principis Transylvaniae Sigismundi Bathori de Somlio, et Comitem comitatus Dobocensis, Dominum in Banfihuniad, Nagyfalu, Bonczhida etc. scriptum per Johannem Cz. Deczium*. Wittenberg: Simon Gronenberg, 1587.

BARANYAI DECSI 1589 BARANYAI DECSI János. „Aliud.” In *Propemptica in discessum doctissimi viri, pia eruditione, erudita pietate, ac morum integritate praestantissimi, Domini Demetrii Ezlarini, post felicem studiorum profectum, in Patriam Hungariam redeuntis Calend. Spetembris, Anno Domini 1589, scripta ab amicis et popularibus, amoris et benevolentiae ergo*, A₄^{r-v}. Wittenberg: Simon Gronenberg, 1589.

BARANYAI DECSI 1590 BARANYAI DECSI János. „Elegia IX.” In *Manes Sturmiani: sive Epicedia, scripta in obitum summi viri d. Ioan. Sturmii: una cum Parentaliis eidem memoriar et gratitudinis ergo factis*, H^v-H₂^r. Strasbourg: n.a., 1590.

BARANYAI DECSI 1598 BARANYAI DECSI János. *Adagiorum Graecolatino-ungaricorum Chiliades quinque: ex Desiderio Erasmo, Hadriano Iunio, Ioanne Alexandro, Cognato Gilberto, et aliis optimis quibusque Paroemiographis excerptae, ac Ungaricis proverbiiis, quoad eius fieri potuit, translatae, studio ac opera successiva Ioannis Decii Baronii*. Bártfa: Iacobus Kloss, 1598.

BARANYAI DECSI 1987 BARANYAI DECSI János. „Útleírás (1587)”. In *Magyar utazási irodalom: 15–18. század*, szerkesztette MONOK István és KOVÁCS Sándor Iván, fordította TÓTH István, KULCSÁR Péter és TARDY Lajos, 247–265. Magyar Remekírók. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990.

BARTHOLOMAEIDES 1817 BARTHOLOMAEIDES, Ioannes Ladislaus. *Memoriae Ungarorum, qui in alma condam universitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt*. Pest: Thomas Trattner, 1817.

BATIZI 1564 BATIZI Benedek. *Carmen ΠΡΟΠΗΜΠΤΙΚΟΝ generoso ac nobili viro D. Casparo Horvat a Czipcz Pannonio Viteberga in Italiam profecturo, mense Aprili die S. Georgii Anno. 1564. Domino sibi charo atque colendo. Scriptum a Benedicto Bathizi Pannonio*. Wittenberg: Petrus Seitz, 1564.

BELIDA 1576 BELIDA, Johannes. „Aliud”. In *Propemptica in gratiam honesti et docti iuvenis Hieronymi Bardenii Ostervicensis, Magdeburga Witebergam abeuntis, scripta ab amicis*, A₄^r–A₄^v. Magdeburg: n.a., 1576.

BEREGSZÁSZI LŐRINC 1569 BERECSZÁSZI LŐRINC Péter. *ΠΡΟΠΗΜΠΤΙΚΟΝ in discessum ornatissimorum iuvenum D. Johannis Beregzazii, et Johannis Bonifacii Debreczini e gymnasio Varadiensis, Vitebergam proficiscentium scriptum a Petro Beregzazio anno M. D. LXVIII. XX Iulii*. Wittenberg: Johannes Crato, 1569.

BEREGSZÁSZI LŐRINC 1576a BERECSZÁSZI LŐRINC Péter. „Epicedion”. In *Petri Berexasii epicedion excellenti doctori Ioanni Vito Balsaratio scriptum, et ad illius tumulum recitatum, 24. die Aprilis, Anno 1575.*, B₃^r–E₄^r. Wittenberg: Clemens Schleich–Antonius Schöne, 1576.

BEREGSZÁSZI LŐRINC 1576b BERECSZÁSZI LŐRINC Péter. „In epicedion ad tumulum clarissimi viri D. Iohannis Viti Balsaratii recitatum

a doctissimo viro Petro Berexasio". In *Petri Berexasii epicedion excellenti doctori Ioanni Vito Balsaratio scriptum, et ad illius tumulum recitatum*, 24. die Aprilis, Anno 1575., A₂^r. Wittenberg: Clemens Schleich-Antonius Schöne, 1576.

BOD 1766 BOD Péter. *Magyar Athénas*. Szeben: n.a., 1766.

BULLINGER 1564 BULLINGER, Heinrich. *Festorum dierum domini et servatoris nostri Iesu Christi sermones ecclesiastici, Heinrycho Bullingeri auctore*. Zürich: Christopher Frosch Iunior, 1564.

CALEPINUS 1605 CALEPINUS, Ambrosius. *Dictionarium undecim linguarum iam postremo accurata emendatio*. Bázel: Sebastianus Henricpetrus, 1605.

CALEPINUS 1616 CALEPINUS, Ambrosius. *Dictionarium undecim linguarum: iam postremo accurata emendatione, atque infinitorum locorum augmentatione, collectis ex bonorum auctorum monumentis*. Bázel: Sebastianus Henricpetrus, 1616.

CARMINA 1562 *Carmina quaedam iuveni antiqua generis nobilitate, eruditione, et virtute ornatissimo, D. Andreae Magochy Pannonio, dedicata Vitebergae Anno 1561. in honorem diei natalis eiusdem*. Wittenberg: Johannes Crato, 1562. VD16 ZV 21989.

CELTIS 1494 CELTIS, Conrad. *Ars versificandi et carminum Conradi Celtis protucii poete laureati*. Lipcse: Martin Landsberg, 1494.

CORVINUS 1496 CORVINUS, Laurentius. *Carminum structura magistri Laurentii Corvini Novoforensis cum exemplari positione, brevissimoque facili et certissimo modo veniendi in omnium sillabarum quantitatem*. Lipcse: Martin Landsberg, 1496.

CYTHRAEUS 1575 CYTHRAEUS, Nathan. *Hodoeporica sive itineraria, diversis clariss. doctissimisque viris, tum veteribus tum recentioribus,*

(*quorum Catalogum sequens indicat pagina*) carmine conscripta.
Frankfurt: Apud Haer. Chr. Egen., 1575.

CSAHOLYI 1587a CSAHOLYI JÁNOS. *Elegia προπεμπτική in honorem erudita pietate singulari doctrina, ac laudata morum gravitate ornatisimi viri, Dn; Johannis Varsanii, ex inclitya Witebergensium Academia post felicem biennii spacio in studiis theologicis et philosophicis profectum, redituri in Patriam Ungariam 8. Maii perpetui amoris et benevolentiae declarandae ergo scripta a Iohanne Czaholio, Ungaro.* Wittenberg: Simon Gronenberg, 1587.

CSAHOLYI 1587b CSAHOLYI János. „Epigramma in epicedion Steph. Fel.” In *Epicedion in obitum theologi clarissimi, pietate, eruditione et sacrarum literarum cognitione praestantissimi, Domini Thomae Feleghazii, qui post felicem laborum suorum cursum peractum, feliciter in Domino, inter medias preces, magno cum suorum dolore quievit Debrecini, Anno ab incarnatione Christi salvatoris 1586, 16. die mensis Ianuarii, inter octavam et nonam vespertinam, A₂^{r-v}.* Wittenberg: Clemens Schleich, 1587.

CSANÁDI 1586 CSANÁDI János. „Eiusdem Johannis Czanadii, ad ornatissimum virum Dn. Joannem Siderium brevissima πράκλησις”. In *Epitaphia scitissimae virgunculae Annae, filiae reverendi ac doctissimi viri, Dn. Iohannis Siderii, Pastoris Ecclesiae Tartzalinae fidelissimi etc quae decimum quartum mensem ingressa obiit 11. die Decembris, hora diei 10. Anno 1586., A₃^v-A₄^r.* Wittenberg: Clemens Schleich, 1586.

CSANÁDI 1587 CSANÁDI János. „Aliud epitaphium”. In *Epitaphia scitissimae virgunculae Annae, filiae reverendi ac doctissimi viri, Dn. Iohannis Siderii, Pastoris Ecclesiae Tartzalinae fidelissimi etc quae decimum quartum mensem ingressa obiit 11. die Decembris, hora diei 10. Anno 1586. A₃^{r-v}.* Wittenberg: Clemens Schleich, 1587.

CSIBRÁDI 1586 CSIBRÁDI Mihály. „Filia ad parentes”. In *Epitaphia scitissimae virgunculae Annae, filiae reverendi ac doctissimi viri, Dn. Iohannis Siderii, Pastoris Ecclesiae Tartzalinae fidelissimi etc quae decimum quartum mensem ingressa obiit 11. die Decembris, hora diei 10. Anno 1586.*, B₁^r. Wittenberg: Clemens Schleich, 1586.

CSIBRÁDI 1587 CSIBRÁDI Mihály. „In exequias eiusdem”. In *Epicedion in obitum theologi clarissimi, pietate, eruditione et sacrarum literarum cognitione praestantissimi, Domini Thomae Feleghezii, qui post felicem laborum suorum cursum peractum, feliciter in Domino, inter medias preces, magno cum suorum dolore quievit Debrecini, Anno ab incarnatione Christi salvatoris 1586, 16. die mensis Ianuarii, inter octavam et nonam vespertinam*, C₂^{r-v}. Wittenberg: Clemens Schleich, 1587.

CSIBRÁDI 1588 CSIBRÁDI Mihály. „Aliud propempticon”. In *Propemptica viro integerrimo et politioris doctrinae laudibus ornatissimo, Dn. Joanni Czanadio, seniori Coetus Ungarici Viteberga studiorum causa collecti, et in patriam Ungariam redituro, Anno MDLXXXVIII. XXII. Ianuarii. Scripta ab amicis et popularibus*, A₃^{r-v}. Wittenberg: Clemens Schleich, 1588.

CSIBRÁDI 1589 CSIBRÁDI Mihály. „Aliud”. In *Propemptica, in discessum orthodoxae pietatis, insignis doctrinae, humanitatis, morum suavitatis, et aliarum virtutum laude praestantissimi viri, Dn. Alexandri R. Szamoskozii, post exhaustos Philosophicos et Theologicos labores, ex inclita Vitebergensium Academia in patriam Ungariam redeuntis, Anno 1589. 3. die Septembris: Scripta ab amicis et Popularibus*, A₄^{r-v}. Wittenberg: Matthäus Welack, 1589.

DE ARTE PEREGRINANDI 1591 *De arte peregrinandi libri II. variis exemplis: inprimis vero agri Neapolitani descriptione illustrati.* Nürnberg: Gerlach, 1591.

DEBRECENI BORÉGETŐ 1588 DEBRECENI BORÉGETŐ Miklós. *Oratio adversus purgatorium pontificium, quod non solum Christi crucem evacuat, et contumeliam Dei misericordiae non ferendam irrogat, sed in universum fidem nostram labefacit et evertit: cum ex inclitya Academia Witebergensi ad patrios lares redire constituisset, in laudatissimo nationis Ungaricae coetus, ad pleniorum rei subiectae disquisitionem et intellectum, scripta et habita a Nicolao Boregeteo Debrecino Ung.* Wittenberg: Zacharias Crato, 1588.

DEBRECENI NAGY 1589 DEBRECENI NAGY Ferenc. [Nil manet in toto durabile climate mundi]. In *Propemptica in honorem nobilissimi, piissimi, doctissimi ac reliquis animi dotibus ornatissimi iuvenis Dn. Sigismundi Peczi de Uyfalu, cum post perextam suorum studiorum telam ex inclitya Witebergensium Academia, quo ex Argentorensi Academia concesserat, in Ungariam rediret XXV. Martii Anno salutiferi partus CIC. IC. LXXXIX observantiae causa scriptum ab amicis et popularibus*. B₃^{r-v}. Wittenberg: Zacharias Crato, 1589.

DEBRECENI SOÓS 1589 DEBRECENI SOÓS János. „Aliud”. In *Propemptica, in discessum orthodoxae pietatis, insignis doctrinae, humanitatis, morum suavitatis, et aliarum virtutum laude praestantissimi viri, Dn. Alexandri R. Szamoskozii, post exhaustos Philosophicos et Theologicos labores, ex inclita Vitebergensium Academia in patriam Ungariam redeuntis, Anno 1589. 3. die Septembris: Scripta ab amicis et Popularibus*, B₁^r–B₂^r. Wittenberg: Matthäus Welack, 1589.

DEBRECENI TANKÓ 1586 DEBRECENI TANKÓ Miklós. „Aliud epitaphium eiusdem Annae, cum ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΕΙ consolatoria ad Parentes”. In *Epitaphia scitissimae virgunculae Annae, filiae reverendi ac doctissimi viri, Dn. Iohannis Siderii, Pastoris Ecclesiae Tartzalinae fidelissimi etc quae decimum quartum mensem ingressa obiit 11. die Decembris, hora diei 10. Anno 1586.*, B₂^r–B₃^r. Wittenberg: Clemens Schleich, 1586.

DEBRECENI TANKÓ 1587 DEBRECENI TANKÓ Miklós. „Aliud” in *Propemptica in discessum eruditione vita probata, pietateque praestan-*

tis viri D. Matthiae B. Iulani, post felicem et uberrimum studiorum suorum mercatum in patriam suam Ungariam redeuntis Viteberga 8. Maii. Scripta a popularibus et amicis Anno Christi 1587., A₂^r-A₃^v. Wittenberg; Clemens Schleich, 1587.

DECAN BISTRICIUS 1580 DECAN BISTRICIUS, Johannes. „ΠΡΟΠΕΜΠ-
TIKON in gratiam eruditione, et pietate praestantium iuvenum,
Georgii Helneri, et Georgii Servaciani, Coronensium, cum ex
patria in inclytam Witebergen. Academiam profecturi essent:
Scriptum a Iohanne Decan Bistricio, perpetuae amicitiae ergo”.
In ΠΡΟΠΕΜΠΤΙΚΑ in abitum et reditum Georgii Helneri Coronensis,
Transyl. une cum responsione eiusdem ad quaestionem D. Andreae
Perlittii Quedlenburgensis, valedictionem ad praecipuos fautores et
amicos complectente: a quibusdam eorum scripta. Ad finem adiecta
est Apologia de reverendo Patre veritatis illo Evangelicae repurgato-
re, ac Antichristi Romani domitore D. D. Martino Luthero. A₁^v-A₂^v.
Wittenberg; Clemens Schleich, 1580.

DEIDRICH 1590 DEIDRICH, Georg. „Epicedium XIII.” In *Manes Stur-
miani: sive Epicedia, scripta in obitum summi viri d. Ioan. Sturmii:
una cum Parentaliis eidem memoriar et gratitudinis ergo factis*, n.a.
Strasbourg; n.a., 1590.

DRESSER 1589 DRESSER, Matthäeus. „Ioanni Garaio, Ungaro, amico op-
timo, Matthaeus Dresserus S. D: P.” In ΠΡΟΠΕΜΠΤΙΚΑ ornatissi-
mo aequae ac doctissimo viro, sanctaeque pietatis, vitae item inculpa-
tae candidato, Dn. Ioanni Garai Tholnensi, post foecundissimam stu-
diorum humaniorum messem duos annos summa cum plerorumque
laude Witebergae finitam; in Patriam Ungariam dextris avibus pro-
fecturo: τῆς ἀλκθίης φιλίας ἐνεκα composita ab amicis et populari-
bus. A₂^r-A₄^r. Wittenberg; Simon Gronenberg, 1589.

ECK 1531 ECK, Johann. *Secunda pars operum Iohan Eckii contra Ludde-
rum*. Ingolstadt: Alexander Weissenhorn, 1531.

ELEGIAE PROPEMPTICAE 1587 *Elegiae propempticae in honorem erudita pietate, singulari doctrina, ac laudata morum gravitate ornatissimi Viri, Dn: Iohannis Varsanii, ex inclyta Witebergensium Academia post felicem biennii spacio in studiis Theologicis et philosophicis profectum, redituri in Patriam Ungariam 8 Maij. Wittenberg: Simon Gronenberg, 1587.*

EPICEDION 1576 *Petri Berexasii epicedion excellenti doctori Ioanni Vito Balsaratio scriptum, et ad illius tumulum recitatum, 24. die Aprilis, Anno 1575. Wittenberg: Clemens Schleich-Antonius Schöne, 1576.*

EPICEDION 1587 *Epicedion in obitum theologi clarissimi, pietate, eruditione et sacrarum literarum cognitione praestantissimi, Domini Thomae Feleghazii, qui post felicem laborum suorum cursum peractum, feliciter in Domino, inter medias preces, magno cum suorum dolore quievit Debrecini, Anno ab incarnatione Christi salvatoris 1586, 16. die mensis Ianuarii, inter octavam et nonam vespertinam. Wittenberg: Clemens Schleich, 1587.*

EPITAPHIA 1564 *Epitaphia honestae et pudicae matronae, Ursulae Szakmari, coniugis reverendi viri D. Andreae Salanchii fidelis verbi Dei ministri, in oppido Nagimihal, quae obiit Anno Domini: 1564. VI. Idus Maii, hor 4. P. M. Wittenberg: Johannes Crato, 1564.*

EPITAPHIA 1587 *Epitaphia scitissimae virgunculae Annae, filiae reverendi ac doctissimi viri, Dn. Iohannis Siderii, Pastoris Ecclesiae Tartzalinae fidelissimi etc quae decimum quartum mensem ingressa obiit 11. die Decembris, hora diei 10. Anno 1586. Wittenberg: Clemens Schleich, 1587.*

ESZLÁRI 1588 *ESZLÁRI Demeter. „Aliud”. In Propemptica viro integerrimo et politioris doctrinae laudibus ornatissimo, Dn. Joanni Czana-dio, seniori Coetus Ungarici Viteberga studiorum caussa collecti, et in patriam Ungariam redituro, Anno MDLXXXVIII. XXII. Ianuarii. Scripta ab amicis et popularibus. B₁^v-B₂^v. Wittenberg: Clemens Schleich, 1588.*

FABRICIUS 1565 FABRICIUS, Georg. *De re poetica libri IIII*. Antwerpen: Officina Christophori Plantini, 1565.

FEgyverNEKI 1584 FEgyverNEKI Izsák. *Carmen propempticon in discessum pietate insigni, doctrina eleganti, lectissimis morum ornamentis, amplissimaque prudentiae laude ornatissimi viri D. Andreae Sarosii post felicem studiorum suodum mercaturam, et peregrinationem non sine gravi consilio susceptam, utilitate autem singulari peractam, e celeberrima Witebergensium Academia in Patriam Ungariam recurrentis, D. ac fratris sui carissimi, scriptum ab Isaac Fegyvernekino. Anno Novissimi temporis. Tübingen, 1584.*

FÉLEGYHÁZI 1587 FÉLEGYHÁZI István. „Aliud”. In *Elegiae propempticae in honorem erudita pietate, singulari doctrina, ac laudata morum gravitate ornatissimi viri, Dn. Johannis Varsanii, ex inclyta Witebergensium Academia post felicem biennii spacio in studiis Theologicis et philosophicis profectum, redituri in patriam Ungariam 8. Maii. Scriptae ab amicis perpetui amoris et benevolentiae declarandae ergo Anno a partu Virginis, 1587. B₂^r–B₃^r. Wittenberg: Simon Gronenberg, 1587.*

FELINUS 1589 FELINUS, Adam. „Aliud”. In *Propemptica, in discessum orthodoxae pietatis, insignis doctrinae, humanitatis, morum suavitatis, et aliarum virtutum laude praestantissimi viri, Dn. Alexandri R. Szamoskozii, post exhaustos Philosophicos et Theologicos labores, ex inclita Witebergensium Academia in patriam Ungariam redeuntis, Anno 1589. 3. die Septembris: Scripta ab amicis et Popularibus. B₃^{r-v}. Wittenberg: Matthäus Welack, 1589.*

FORGÁCH 1587 FORGÁCH Mihály. *Oratio de peregrinatione et eius laudibus: cum ex insigni Argentoratensi quo ante missus fuerat in celeberrimam Witebergensem Academiam venisset: in inclyto nationis Ungaricae Coetus Witebergae scripta et habita Michaelae Forgacz, libero Barone in Gymes. Wittenberg: Typis Zachariae Cratonis, 1587.*

FORGÁCH 1970 Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása. Budapest: Magyar Iparművészeti Főiskola Typografikai Tanszéke, 1970.

FORGÁCH 1990 FORGÁCH Mihály. „Beszéd az utazásról és dicsóségről”. In *Magyar utazási irodalom 15–18. század*, szerkesztette Kovács Sándor Iván és MONOK István, fordította KULCSÁR Péter, 7–33. Magyar Remekírók. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990.

FRANZ 1589 FRANZ, Wolfgang. „Aliud”. In *Propemptica, in discessum orthodoxae pietatis, insignis doctrinae, humanitatis, morum suavitatis, et aliarum virtutum laude praestantissimi Viri, Dn. Alexandri Szamoskozii, post exhaustos Philosophicos et Theologicos labores, ex inclita Vitebergensium Academia in patriam Ungariam redeuntis, Anno 1589. 3. die Septembris*. A₂^{r-v}. Wittenberg: Matthäus Welack, 1589.

FRANZ 1598 FRANZ, Wolfgang. „X.” In *Iusta doctissimo, ornatissimo, vitae inculpatae, morumque integritate praestanti, et in artibus ac linguis optime versato viro, Dn. Stephano K. Sixovio, Ungaro, in celeberrimam Witebergensium Academiam, augendorum studiorum causa, Anno D. 1597, die 14 Martii concedenti; Anno vero subsequente 1598, die 6. Octobris, ad horam 11. meridianam, in Domino pie placideque obdormienti, ibidemque in cemeterio Templi, ut vocant, parochialis, juxta tumulos reliquorum quatuor popularium, olim demortuorum, 8. die Octobr. honeste sepulto*. A₄^{r-v}. Wittenberg: Simon Gronenberg, 1598.

FRISCHLIN 1587 FRISCHLIN, Nicodemus. „Nicodemus Frischlinus, Poeta Laureatus et Comes Palatinus, suo Joanni Czanadio Hungaro, redituro in patriam”. In *Propemptica viro integerrimo et politioris doctrinae laudibus ornatissimo, Dn. Joanni Czanadio, seniori Coetus Ungarici Viteberga studiorum caussa collecti, et in patriam Ungariam redituro, Anno MDLXXXVIII. XXII. Januarii. Scripta ab amicis et popularibus*. A₂^r-A₃^r. Wittenberg: Clemens Schleich, 1587.

GAMERIUS 1566 GAMERIUS, Hanard. „AMOIBAION carmen Hanardi Gamerii Mosaei, in Academia Ingolstadtiana Professoris Graecarum literarum ordinarii”, in *Carmina propemptica, in honorem reverendi et nobilis viri, D. Martini Eisengreinii, SS. Theologiae Licentiatii Praepositi Mosburgensis, ac illustrissimi Bavariae principis consiliarii etc. cum Ingolstadtio Romam discederet. mense Ianuario, Anno M.D.LXVI. A₅^r-A₆^r*. Ingolstadt: Officina Weissenhorniana, 1566.

GRONENBERG 1589 GRONENBERG, Simon. „Ad ornatissimum et doctissimum virum, Dn. Iohannem Varsanium Ungarum”. In *Elegiae propempticae in honorem erudita pietate, singulari doctrina, ac laudata morum gravitate ornatissimi viri, Dn. Johannis Varsanii, ex inclyta Witebergensium Academia post felicem biennii spacio in studiis Theologicis et philosophicis profectum, redituri in patriam Ungariam 8. Maii. Scriptae ab amicis perpetui amoris et benevolentiae declarandae ergo Anno a partu Virginis, 1587., A^v*. Wittenberg: Simon Gronenberg, 1587.

HAUSUS 1595 HAUSUS, Melchior. [Quo, Stephane, egressurus abis?]. In *EYΦΗΜΙΑΙ quas iuveni, ut nobilitatis dotibus eximio, sic litersrum cognitione exculto, Dn. Stephano Kegelio Posoniensi Pannonio, ex augusto Gorlicensium gymnasio abeunti in celeberrimam Academiam Witebergensem, boni et fausti ominis ergo scribebant praeceptores et amici Eteosticha duo. A₃^v-A₄^r*. Wittenberg: Typis Cratonianis, 1595.

HELT 1589 HELT, Georgius. *Eccloga ΠΡΟΠΕΜΠΤΙΚΗ in discessum, inclyti ac generosi domini, domini Michaelis Forgach liberi baronis in Gyms, ex inclyta Academia Witebergensi proficiscentis Domini sui clementissimi debita gratitudinis et observantiae ergo scripta a Georgio Helt Sorano Anno 1589. Mense Februario die 2.* Wittenberg: Zacharias Crato, 1589.

HUSZTI 1562a HUSZTI Máté. „Ad Doctissimum virum, pietate ac virtute praestantem D. Basilium Zykzai in patriam redeuntem Matthaei Huzthii Carmen προπεμπτικόν” in *Propemptica in*

discessum eruditione, virtute ac pietate ornatissimi viri D. Basilii Zyckzaii Pannonii, scripta a fratre et amicis. A₄^v-B₂^r. Wittenberg: Laurentius Schwenck, 1562.

HUSZTI 1562b HUSZTI Máté. *Carmen ΠΡΟΠΕΜΠΤΙΚΟΝ, ad virum eruditione et pietate praestantem, Joannem Clypeatoris. Scriptum a Matthaeo Huszthio. Wittenberg: n.a., 1562.*

INSTITUTIO 1612 *Institutio poetica ex R. P. Iacobi Pontani e Societ. Iesu potissimum libris concinnata. 6. Köln: Bernard Gualter, 1612.*

INTYBUS 1586 INTYBUS, Martin. „Aliud”. In *Propemptica pio, honesto et erudito iuveni Hieremiae Sartorio A. ex inclyta Witebergensium Academia in patriam redeunti in benevolentiae et amoris argumentum ab amicis scripta anno salutis humanae MDLXXXVI. 22. Novembr. B₃^r-B₄^r. Wittenberg: Matthäus Welack, 1586.*

KECSKEMÉTI AGRICOLA 1564a KECSKEMÉTI AGRICOLA János. „Epitaphium honestae foeminae Ursulae, scriptum a Iohanne Agricola, K.” In *Epitaphia honestae et pudicae matronae, Ursulae Szakmari, coniugis reverendi viri D. Andreae Salanchii fidelis verbi Dei ministri, in oppido Nagimihal, quae obiit Anno Domi: 1564. VI. Idus Maii, hor 4. P. M., A₁^v. Wittenberg: Johannes Crato, 1564.*

KECSKEMÉTI AGRICOLA 1564b KECSKEMÉTI AGRICOLA János. „Epicedium eiusdem”. In *Epitaphia honestae et pudicae matronae, Ursulae Szakmari, coniugis reverendi viri D. Andreae Salanchii fidelis verbi Dei ministri, in oppido Nagimihal, quae obiit Anno Domi: 1564. VI. Idus Maii, hor 4. P. M., A₁^v-A₃^r. Wittenberg: Johannes Crato, 1564.*

KECSKEMÉTI AGRICOLA 1564c KECSKEMÉTI AGRICOLA János. „Responsio mariti”. In *Epitaphia honestae et pudicae matronae, Ursulae Szakmari, coniugis reverendi viri D. Andreae Salanchii fidelis verbi Dei ministri, in oppido Nagimihal, quae obiit Anno Domi: 1564. VI. Idus Maii, hor 4. P. M., A₄^r. Wittenberg: Johannes Crato, 1564.*

KRAKKAI 1588 KRAKKAI Demeter. „Aliud”. In *Propemptica viro integerrimo et politioris doctrinae laudibus ornatissimo*, Dn. Joanni Czanadio, seniori Coetus Ungarici Viteberga studiorum caussa collecti, et in patriam Ungariam redituro, Anno MDLXXXVIII. XXII. Januarii. Scripta ab amicis et popularibus. A₃^v–B^r. Wittenberg: Clemens Schleich, 1588.

LASKAI CSÓKÁS 1581 LASKAI CSÓKÁS Péter. *Speculum exilii et indigentiae nostrae, sive libellus in quo utilis et divinus verum Deum vere invocandi modus traditur*. Brassó: Nyíró József, 1581.

LEHNER 1597 LEHNER, Adam. [Dum natale solum repetis, Nicolae, cupisque] in *EYΦHΜΙΑΙ pietatis et virtutum ornamentis decoro, ingenuarumque disciplinarum et linguarum cum ecclesiae tum rei publicae ultissimarum perquam perito viro, D. Nicolao Abrahamffi Zolyomi Pannonio, ex celeberrima Witebergensium Academia ad suos redeunti*. A₁^v. Wittenberg: Wolfgang Meisner, 1597.

LIPSIUS 1591 LIPSIUS, Justus. *Iusti Lipsi Epistolarum centuria secunda*. Frankfurt: Joannes Wechel & Peter Fischer, 1591.

LISZKAI 1589 LISZKAI DEMETER. „Aliud”. In *Propemptica, in discessum orthodoxae pietatis, insignis doctrinae, humanitatis, morum suavitatis, et aliarum virtutum laude praestantissimi viri, Dn. Alexandri R. Szamoskozii, post exhaustot Philosophicos et Theologicos labores, ex inclita Witebergensium Academia in patriam Ungariam redeuntis, Anno 1589. 3. die Septembris: Scripta ab amicis et Popularibus*. A₃^v–B^r. Wittenberg: Matthäus Welack, 1589.

LISZKAI B. 1588 LISZKAI B. Demeter. „Aliud”. In *Propem[?]tica honoratissimo ac disertissimo viro, praeclaro ingenio, vera pietate, erudita doctrina, et morum integritate praestanti, Dn. Nicolao Tancko Debrecino, post felicem studiorum suorum plusquam biennii spatio fideliter continuatorum mercaturam, ex celeberrima Witebergensium Academia, in Ungariam patriam dulcissimam 29. Septemberis ituro,*

pro sinceræ amicitiae et jucundissimæ consuetudinis memoria ab amicis et popularibus scripta. B₁^v-B₃^r. Wittenberg: Clemens Schleich, 1588.

MÁRIÁSSY 1588 MÁRIÁSSY Zsigmond. „Aliud”. In *Propemptica viro integerrimo et politioris doctrinae laudibus ornatissimo, Dn. Joanni Czanadio, seniori Coetus Ungarici Viteberga studiorum caussa collecti, et in patriam Ungariam redituro, Anno MDLXXXVIII. XXII. Januarii. Scripta ab amicis et popularibus.* B₂^v-B₃^v. Wittenberg: Clemens Schleich, 1588.

MARTYR VERMILIUS 1624 MARTYR VERMILIUS, Petrus. *Loci communes.* Genf: Peter Aubert, 1624.

MELANTHONIS 1834-1860 MELANTHONIS, Philippi. *Opera quae supersunt omnia.* ed. (1-15): Karl Gottlieb BRETSCHNEIDER, (16-28): Henricus Ernestus BINDSEIL. Corpus Reformatorum Series I. Halle Saale-Braunschweig: C. A. Schwetschke, 1834-1860.

MENZ 1588 MENZ, Balthasar. „Aliud”. In *Propem[!]tica honoratissimo ac disertissimo viro, praeclaro ingenio, vera pietate, erudita doctrina, et morum integritate praestanti, Dn. Nicolao Tancko Debrecino, post felicem studiorum suorum plusquam biennii spatio fideliter continuatorum mercaturam, ex celeberrima Witebergensium Academia, in Ungariam patriam dulcissimam 29. Septemberis ituro, pro sinceræ amicitiae et jucundissimæ consuetudinis memoria ab amicis et popularibus scripta.* A₃^{r-v}. Wittenberg: Clemens Schleich, 1588.

MENZEL 1570 MENZEL, Philipp. *Propempticon, inscriptum reverendo ac generis nobilitate clarissimo viro domino Ioanni Egolpho a Knoeringen, Ecclesiae Cathedralis apud Herbipolenses, et Augustanos Canonico, bonarum literarum, omnisque virtutis Patrono fidelissimi, quem Romam iter adornaret: authore Philippo Menzelio Poet. Prof. Ingolstad.* Ingolstadt: Officina Weissenhorniana, 1570.

MILETINSKI STRAZNICENUS 1597 MILETINSKI STRAZNICENUS, Ioannes. „Aliud”. In *ΕΥΦΗΜΙΑΙ pietatis et virtutum ornamentis decoro, ingenuarumque disciplinarum et linguarum cum ecclesiae tum reipublicae ultissimarum perquam perito viro, D. Nicolao Abrahamffi Zolyomi Pannonio, ex celeberrima Witebergensium Academia ad suos redeunti*. B₂^v. Wittenberg: Wolfgang Meisner, 1597.

MISKOLCI P. 1986 MISKOLCI P. Boldizsár. „Aliud”. In *Epitaphia scitissimae virgunculae Annae, filiae reverendi ac doctissimi viri, Dn. Iohannis Siderii, Pastoris Ecclesiae Tartzalinae fidelissimi etc quae decimum quartum mensem ingressa obiit 11. die Decembris, hora diei 10. Anno 1586.*, B₃^{r-v}. Wittenberg: Clemens Schleich, 1586.

MISKOLCI PUAH 1568 MISKOLCI PUAH Pál. „ΠΡΟΠΕΜΠΤΙΚΟΝ”. In *ΠΡΟΠΕΜΠΤΙΚΑ pietate, eruditione, virtute et humanitate singulari ornatissimo viro, D. Iohanni O. Zikzai, e celeberrima Academia Witebergensi in patriam redeunti amico antiqua necessitudine coniunctissimo et cet. Scripta ab amicis: Paulo Miscolcio, Francisco Copazio, et Nicolao Monostorio. Anno Domini MDLXVIII. Calend. Augusti*. A₂^r-A₃^v. Wittenberg: Johannes Crato, 1568.

MONOSTORI 1568 MONOSTORI Miklós. „Aliud”. in *ΠΡΟΠΕΜΠΤΙΚΑ pietate, eruditione, virtute et humanitate singulari ornatissimo viro, D. Iohanni O. Zikzai e celeberrima Academia Witebergensi in patriam redeunti amico antiqua necessitudine coniunctissimo et cet. Scripta ab amicis: Paulo Miscolcio, Francisco Copazio, et Nicolao Monostorio. Anno Domini MDLXVIII. Calend. Augusti*. A₄^v-B₂^r. Wittenberg: Johannes Crato, 1568.

NÁDASDI 1598 NÁDASDI Demeter. „IX.” In *Iusta doctissimo, ornatissimo, vitae inculpatae, morumque integritate praestanti, et in artibus ac linguis optime versato viro, Dn. Stephano K. Sixovio, Ungaro, in celeberrimam Witebergensium Academiam, augendorum studiorum caussa, Anno D. 1597, die 14 Martii concedenti; Anno vero subsequente 1598, die 6. Octobris, ad horam 11. meridianam, in Domi-*

no pie placideque obdormienti, ibidemque in cemeterio Templi, ut vocant, parochialis, juxta tumulos reliquorum quatour popularium, olim demortuorum, 8. die Octobr. honeste sepulto, A₄^r. Wittenberg: Simon Gronenberg, 1598.

ORATIONES 1561 *Orationes, epitaphia et scripta, quae edita sunt de morte Philippe Melanthonis omnia, cum narratione exponente, quo fine vitam in terris suam clausurit, una cum praecedentium proxime dierum, et totius morbi, quo confectus est, brevi descriptione, edita a Professoribus Academiae Witebergensis, qui omnibus quae exponuntur interfuerunt. Wittenberg: n.a., 1561.*

ÓVÁRI S. 1597 ÓVÁRI S. Mihály. „Aliud”. In ΕΥΦΗΜΙΑΙ pietatis et virtutum ornamentis decoro, ingenuarumque disciplinarum et linguarum cum ecclesiae tum reipublicae ultissimarum perquam perito viro, D. Nicolao Abrahamffi Zolyomi Pannonio, ex celeberrima Witebergensium Academia ad suos redeunti., A₂^{r-v}. Wittenberg: Wolfgang Meisner, 1597.

PÁPAI-PÁRIZ 1995 PÁPAI-PÁRIZ Ferenc. *Dictionarium Latino-Hungaricarum et Hungarico-Latino-Germanicum*, Szeben, 1767., szerkesztette KECSKEMÉTI GÁBOR, HARGITTAY Emil és THIMÁR Attila. Budapest: Universitas Kiadó, 1995.

PAREUS 1619 PAREUS, Johann Philipp, ed. *Delitiae Poetarum Hungaricorum*. Vol. 1. Frankfurt: Nicolaus Hoffman, 1619.

PATAKI MONOS 1569 PATAKI MONOS Tamás. *Carmen propempticon eruditione et pietate ornatissimo viro D. Ioanni Vetesio, domino et amico suo colendissimo Viteberga in Ungariam redeunti scriptum a Thoma Monos Patachino. Die 2, Aprilis, Anno Christi. 1569.* Wittenberg: Petrus Seitz, 1569.

PÉCHY 1588a PÉCHY Zsigmond. [Conquerar an taceam?]. In ΠΡΟΣΕΥΤΙΚΟΝ in honorem pietate, doctrina, reliquisque virtutum generibus

ornatissimi viri D. Ioannis S. Tolnaei cum post felicem suorum studiorum mercaturam ex celeberrima Vuitebergensi Academia in Ungariam rediret sinceræ necessitudinis ergo scriptum ab amicis et popularibus, A₂^{r-v}. Wittenberg: Per haeredes Johannis Cratonis, 1588.

PÉCHY 1588b PÉCHY Zsigmond. *Oratio de bonis animi et corporis, scripta et habita in inclyto nationis Hungaricae coetu Witebergae a Sigismundo Peczi Ungaro*. Wittenberg: Zacharias Crato, 1588.

PONTANUS 1594 PONTANUS, Jacobus. *Poeticarum institutionum libri tres. tyrocinium poeticum*. Ingolstadt: David Sartorius, 1594.

PRAETORIUS 1595 PRAETORIUS, Bernhard. *Epos propempticon, honori illustrissimorum et generosiss. Principum ac dominorum, Dn. Magni, Dn. Georgii, et Dn. Johannis; Divi Wilhelmi FFF. Ducum Brunsvicensium et Luneburgensium [...] quum ex incluta Ienensi Academia ad suos revocati, V. eid. Aprileis, Anno M. D. VC dicerent*. Jéna: Tobias Steinmann, 1595.

PROPEMPTICA 1562 *Propemptica in discessum eruditione, virtute ac pietate ornatissimi viri D. Basilii Zykzaii Pannonii, scripta a fratre et amicis*. Wittenberg: Laurentius Schwenck, 1562.

PROPEMPTICA 1587 *Propemptica in discessum eruditione vita probata, pietateque praestantis viri D. Matthiae B. Iulani, post felicem et uberrimum studiorum suorum mercatum in patriam suam Ungariam redeuntis Viteberga 8. Maii. Scripta a popularibus et amicis Anno Christi 1587*. Wittenberg: Clemens Schleich, 1587.

PROPEMPTICA 1588 *Propemptica viro integerrimo et politioris doctrinae laudibus ornatissimo, Dn. Joanni Czanadio, seniori Coetus Ungarici Viteberga studiorum caussa collecti, et in patriam Ungariam reditu-ro, Anno MDLXXXVIII. XXII. Januarii. Scripta ab amicis et popularibus*. Wittenberg: Clemens Schleich, 1588.

PROPEMPTICA 1589 *Propemptica ornatissimo aequae ac doctissimo viro, sanctaeque pietatis, vitae item inculpatae candidato, Dn. Ioanni Garai Tholnensi, post foecundissimam studiorum humaniorum messem duos annos summa cum plerorumque laude Witebergae finitam; in Patriam Ungariam dextris avibus profecturo: τῆς ἀλκῆς φιλίας ἐνεκα composita ab amicis et popularibus.* Wittenberg: Simon Gronenberg, 1589.

PROPEMPTICA 1603 *Propemptica in honorem discessus, reverenda pietate, singulari eruditionis, nec non vita integritate praestantissimi viri, Dn. Thomae B. Udvarhelini post felicem studiorum cum theologico-rum, tum philosophicorum mercaturam, ex inclitya Witebergensium Academia in patriam Ungariam remigrantis: 11. Cal. Octob. Anno Epochae Christianae M. D. CIII.* Wittenberg: Johan-Schmidt, Typis Cratonianis, 1603.

PYRCKMAIR 1577 PYRCKMAIR, Hilarius. *Commentariolus de arte apodemica, seu vera peregrinandi ratione.* Auctore Hilario Pyrckmair Landshutano. Ingolstadt: David Sartorius, 1577.

REUSNER 1580 REUSNER, Nicolaus, ed. *Hodoeporicorum sive itinerum totius fere orbis lib. VII.* Basel: Ad Perneam Lecythum, 1580.

RMKT XVI/2. *Régi Magyar Költők Tára: XVI. századbeli magyar költők művei 1, 1527–1546.* (Csáti Demeter, Péchy Ferenc, Farkas András, Istvánfi Pál, Batizi András, Dévai Bíró Mátyás, Erdősi Sylvester János, Dobai András, Tar Benedek, Csikei István, Székshárosi Horvát András, Szeremlyéni Mihály, Tordai Névtelen, Thordai Benedek, Biai Gáspár, Baranyai Pál, Valkai Kelemen, Kákonyi Péter, Székely Balázs, Fekete Imre és egy névtelen énekei). Közreadja SZILÁDY Áron. Budapest: A M. T. Akadémia Könyvkiadó-hivatala, 1880.

RMKT XVI/5. *Régi Magyar Költők Tára: XVI. századbeli magyar költők művei 4, 1547–1560.* (Radán Balázs, Dézsi András, Sztárai Mihály),

közreadja SZILÁDY Áron. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-hivatala, 1886.

SCALIGER 1561 SCALIGER, Julius Caesar. *Poetices libri septem, ad Sylvium filium*. Genf: Antoine Vincent, 1561.

SCHEDE MELISSUS 1593 SCHEDE MELISSUS, Paulus. *In discessum illustrissimae heroinae Sabinae, principis Gaurenae, comitis Egmondanae, ex Palatina in Belgicam: Propempticon scriptum a Paulo Melisso Franco, comite palatii, et equite, cive Romano*. Heidelberg, n. a., 1593.

SMIRZICZ 1595 SMIRZICZ, Iaroslaus. „Ad Dn. Stephanum Kegelim ex Gorlicensium Gymnasio abeuntem, amicum suum”. In *EYΦΗΜΙΑΙ* *quas iuveni, ut nobilitatis dotibus eximio, sic litersrum cognitione exculto, Dn. Stephano Kegelio Posoniensi Pannonio, ex augusto Gorlicensium gymnasio abeunti in celeberrimam Academiam Witebergensem, boni et fausti ominis ergo scribebant praeceptores et amici Eteosticha duo, A₂^v*. Wittenberg: Typis Cratonianis, 1595.

SOMMER 1987 SOMMER, Johannes. *Vita Jacobi despotaе Moldavorum: Wittenberg, 1587*. Szerkesztette PIRNÁT Antal. Hasonmás kiadás. Bibliotheca Hungarica Antiqua 16. Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet-Akadémiai Kiadó, 1987.

STENDALIUS 1576 STENDALIUS, Arnold. *Propemptica in Gratiam Honesti et Docti Iuvenis Hieronymi Bardenii Ostervicensis, Magdeburga Witebergam abeuntis, scripta ab amicis*. Magdeburg, n. a., 1576.

STIGEL 1566 STIGEL, Johann. *Poematum Ioannis Stigelii*. Jéna: Donatus Ritzenhayn-Thomas Rebart, 1566.

STIGEL 1577 STIGEL, Johann. *Poematum Jo. Stigelii Gothani ex recensione Adami Siberi*. Jéna: Donatus Ritzenhayn, 1577.

- SZAMOSKÖZI 1586** SZAMOSKÖZI R. Sándor. „Aliud”. In *Epitaphia scitissimae virgunculae Annae, filiae reverendi ac doctissimi viri, Dn. Iohannis Siderii, Pastoris Ecclesiae Tartzalinae fidelissimi etc quae decimum quartum mensem ingressa obiit 11. die Decembris, hora diei 10. Anno 1586.*, B₃^v–B₄^r. Wittenberg: Clemens Schleich, 1586.
- SZAMOSKÖZI 1587** SZAMOSKÖZI R. Sándor. „Aliud”. In *Propemptica in discessum eruditione vita probata, pietateque praestantis viri D. Matthiae B. Iulani, post felicem et uberrimum studiorum suorum mercatum in patriam suam Ungariam redeuntis Viteberga 8. Maii. Scripta a popularibus et amicis Anno Christi 1587.*, A₄^r–B₃^v. Wittenberg: Clemens Schleich, 1587.
- SZAMOSKÖZI 1588** SZAMOSKÖZI R. Sándor. „Aliud”. In *ΠΡΟΣΕΥΤΙΚΟΝ in honorem pietate, doctrina, reliquisque virtutum generibus ornatissimi viri D. Ioannis S. Tolnaei cum post felicem suorum studiorum mercaturam ex celeberrima Vuitebergensi Academia in Ungariam rediret sinceræ necessitudinis ergo scriptum ab amicis et popularibus.* B₂^v–B₄^r. Wittenberg: Per haeredes Iohannis Cratonis, 1588.
- SZEGEDI 1576** SZEGEDI Mátyás. „Aliud”. In *Petri Berexasii epicedion excellenti doctori Ioanni Vito Balsaratio scriptum, et ad illius tumulum recitatum, 24. die Aprilis, Anno 1575.*, A₃^r. Wittenberg: Clemens Schleich–Antonius Schöne, 1576.
- SZENCI MOLNÁR 1604** SZENCI MOLNÁR Albert. *Dictionarium Latino-ungaricum – Dictionarium Ungaricolatinum.* Nürnberg: n.a., 1604.
- SZENCI MOLNÁR 1611** SZENCI MOLNÁR Albert. *Lexicon Latino–Graeco–Ungaricum.* Hanau: Typis Thomae Villeriani, 1611.
- SZEPSI WENDÉGHI 1586** SZEPSI WENDÉGHI Balázs. „Aliud”. In *Carmina propemptica in honorem eximia pietate, singulari eruditione, modestia, humanitate, omniumque virtutum dotibus ornatissimi viri, D. Iohannis Danoczii, post felicem in studiis Theologicis ac Philoso-*

phicis profectum ex incluta Witebergensium Academia in patriam Ungariam redituri: scripta amoris et benevolentiae ergo ab amicis et popularibus, 6. Calend. Decemb. Anno novissimi seculi M. D: LXXX-VI., B-B₃^v. Wittenberg: Simon Gronenberg, 1586.

SZIKSZAI A. 1567 SZIKSZAI Ambrus. *Carmen ΠΡΟΠΕΜΠΤΙΚΟΝ, eruditione et pietate praestantissimis viris ac, iuuenibus Witeberga in patriam redeuntibus, D. Caspari Fabricio Deberhegi, Ioanni Miskolcio, Iacobo Thurio, Valentino Szentpeteri, Sigismundo Endridi, Georgio Sederkeni, Valentiono Eckio Bartphensi, Michaëli Mohino, et Andree Agriensi, amicis suis carissimis et colendis, Scriptum ab Ambrosio Szykszai Calendis Aprilis.* Wittenberg: Johannes Crato, 1567.

SZIKSZAI FABRICIUS 1977 SZIKSZAI FABRICIUS Vazul. „Előszó”. In *Humanista történetírók*. Szerkesztette KULCSÁR Péter. 14-28. Magyar Remekírók. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977.

SZIKSZAI FABRICIUS B. 1562 SZIKSZAI FABRICIUS Balázs. „Ad generosum et nobilem magnaëque expectationis Iuvenem, D. Andream Magochium, Carmen de die Natali”. In *Carmina quaedam iuveni antiqua generis nobilitate, eruditione, et virtute ornatissimo, D. Andree Magochy Pannonio, dedicata Vitebergae Anno 1561. in honorem diei natalis eiusdem.* A₂^r-A₃^v. Wittenberg: Johannes Crato, 1562.

SZIKSZAI FABRICIUS D. 1562a SZIKSZAI FABRICIUS Demeter. „Aliud, scriptum ab eodem, Generoso iuveni, D. Andree Magochi, antiqua Nobilitate et virtute praestanti, eodemque itinere redeunti”. In *Propemptica in discessum eruditione, virtute ac pietate ornatissimi viri D. Basilii Zykzaii Pannonii, scripta a fratre et amicis, A₃^r-A₄^r.* Wittenberg: Laurentius Schwenck, 1562.

SZIKSZAI FABRICIUS D. 1562b SZIKSZAI FABRICIUS, Demeter. „Carmen ΠΡΟΠΕΜΠΤΙΚΟΝ scriptum pietate et eruditione ornatissimo viro, Domino Basilio Szykszai Viteberga in Ungariam redeunti, a Demetrio Fabricio Szykszai fratre, Calend: April: 1562”. In *Pro-*

pemptica in discessum eruditione, virtute ac pietate ornatissimi viri D. Basilii Zykzai Pannonii, scripta a fratre et amicis, A₁^r-A₂^r. Wittenberg: Laurentius Schwenck, 1562.

SZIKSZAI FABRICIUS D. 1563 SZIKSZAI FABRICIUS, Demeter. *Carmen apobaterion simul et epibaterion, scriptum in discessum et reditum a Demetrio Fabricio Zikzai, e celeberrima Academia Vitebergensi in Ungariam redeunte, 6. die Aug. 1563. Wittenberg: Jacobus Lucius Transylvanus, 1563.*

THÚRI CZAKÓ 1566 THÚRI CZAKÓ Jakab. *Carmen ΠΡΟΠΕΜΠΤΙΚΟΝ, eruditione et pietate praestantissimis viris, domino M. Benedicto Ilosvano, M. Lucae Szantai, Georgio Gancio, Emerico Zilagio, Thomae Feleghazi, Urbano Daroci, Valentino Baltha, et Balthasar Szentmihali, Witeberga in patriam redeuntibus, amicis suis charissimis, et summa fide colendis, scriptum a Iacobo Thurio Pannonio VI. Martii. Wittenberg: Johannes Crato, 1566.*

TURLER 1574 TURLER, Hieronymus. *De peregrinatione et agro Neopolitano Libri II. Scripti ab Hieronymo Turlero. Strasbourg: Berhardus Iobinus, 1574.*

UNGVÁRI F. 1589 UNGVÁRI F. János. „Aliud”. In *Propemptica, in discessum orthodoxae pietatis, insignis doctrinae, humanitatis, morum suavitatis, et aliarum virtutum laude praestantissimi viri, Dn. Alexandri R. Szamoskozii, post exhaustos Philosophicos et Theologicos labores, ex inclita Vitebergensium Academia in patriam Ungariam redeuntis, Anno 1589. 3. die Septembris: Scripta ab amicis et Populoribus, A₂^v-A₄^r. Wittenberg: Matthäus Welack, 1589.*

VÁRALJAI 1589 VÁRALJAI Simon. „Aliud”. In *Propemptica in discessum liberalium artium scientia, orthodoxa pietate, vita probata, morumque integritate praestantissimi viri, D. Stephani A Tholnensis, post felicem studiorum profectum, in patriam Ungariam redeuntis Vite-*

berga Septemb. scripta ab amicis, amoris et benevolentiae ergo, A₂^r-A₃^v. Wittenberg: Per haeredes Clementis Schleichii, 1589.

VARŠÁNYI 1586 VARŠÁNYI János. „Aliud”. In *Carmina propemptica in honorem eximia pietate, singulari eruditione, modestia, humanitate, omniumque virtutum dotibus ornatissimi viri, D. Iohannis Danczii, post felicem in studiis Theologicis ac Philosophicis profectum ex inclyta Witebergensium Academia in patriam Ungariam redituri: scripta amoris et benevolentiae ergo ab amicis et popularibus*, 6. Calend. Decemb. Anno novissimi seculi M. D: LXXXVI., A₄^v-B^f. Wittenberg: Simon Gronenberg, 1586.

VARŠÁNYI GORSA 1569 VARŠÁNYI GORSA Mihály. *ΠΡΟΠΕΜΠΤΙΚΟΝ ingenio, eruditione et morum honestate decorato iuveni domino Johanni Bonifacio Debrecino, e Gymnasio Vuaradiensi Vitebergam proficiscenti, amico suo amicissimo Michael Varsanius scribebat, Anno Domini MDLXVIII. XIII. Calend. Octobris*. Wittenberg: Johannes Crato, 1569.

VEIT 1566 VEIT, Jacobaeus. „Elegia M. Viti Iacobaei poetae laureati, et poetices Ingolstadtii Professoris ordinarii”. In *Carmina propemptica, in honorem reverendi et nobilis viri, D. Martini Eisengreinii, SS. Theologiae Licentiati Praepositi Mosburgensis, ac illustrissimi Bavariae principis consiliarii etc. cum Ingolstadtio Romam discederet. mense Ianuario, Anno M.D.LXVI*, A₂^r-A₃^v. Ingolstadt: Officina Weissenhorniana, 1566.

VOSSIUS 1647 VOSSIUS, Gerardus Joannes. *Poeticarum libri tres*. Amsterdam, 1647.

VRIEDT 2017–2022 VRIEDT, Markus. *Corpus Inscriptorum Vitebergense 2017–2022*. <https://www.civ-online.org/de/service/startseite/>

ZWINGER 1575 ZWINGER, Theodor. *Morum philosophia poetica ex veterum utriusque linguae poetarum thesauris cognoscendae veritatis et*

exercendae virtutis ergo a Theod. Zvingero Basil. Octodecim Libris methodice deducta. Bázel: Apud Episcopios, 1575.

ZWINGER 1577 ZWINGER, Theodor. *Methodus apodemica, in eorum gratiam, qui cum fructu quocunque tandem vitae genere peregrinari cupiunt, a Theod. Zvingero Basiliense typis delineata et cum aliis, tum quatuor praesertim Athenarum vivis exemplis illustrata cum indice. Bázel: Eusebius Episcopus Opera atque Impensa, 1577.*

ευφημιαί 1602 ΕΥΦΗΜΙΑΙ quas iuveni, ut nobilitatis dotibus eximio, sic literarum cognitione exculto, Dn. Stephano Kegelio Psoniensi Pannonio, ex augusto Gorlicensium gymnasio abeunti in celeberrimam Academiam Witebergensem, boni et fausti ominis ergo scribebant praeceptores et amici Eteosticha duo. Wittenberg: Typis Cratonianis, 1602.

προρεμτικά 1580 ΠΡΟΠΕΜΤΙΚΑ in abitum et reditum Georgii Helneri Coronensis, Transyl. une cum responsione eiusdem ad quaestionem D. Andreae Perlitii Quedlenburgensis, valedictionem ad praecipuos fautores et amicos complectente: a quibusdam eorum scripta. Ad finem adiecta est Apologia de reverendo Patre veritatis illo Evangelicae repurgatore, ac Antichristi Romani domitore D. D. Martino Luthero. Wittenberg: Clemens Schleich, 1580.

- Ács 2006** Ács Pál. „Tiszta énekek. Újfalvi Imre: *Keresztyéni énekek* (1602)”. In Ács Pál, *Elváltzott idők. Irányváltások a régi magyar irodalomban*. 47–108. Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 6. Budapest: Balassi Kiadó, 2006.
- ADAMS 1979** ADAMS., J. W. L. „Scottish Neo-Latin Poetry”. In *Acta Conventus Neo-Latini Amstelodamensis: proceedings of the second International Congress of Neo-Latin Studies, Amsterdam, 19–24 August 1973.*, edited by TUYNMAN, KEPLER, KESSLER, 1–10. Humanistische Bibliothek 26. München: Wilhelm Fink, 1976.
- ALMÁSI 2009** ALMÁSI Gábor. *The Uses of Humanism: Johannes Sambucus (1531–1584), Andreas Dudith (1533–1589) and the Republic of Letters in East Central Europe*. Brill’s Studies in Intellectual History 185. Leiden: Brill, 2009.
- APPONYI 2004** APPONYI Sándor. *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2004.
- ARISZTOTELÉSZ 1997** ARISZTOTELÉSZ. *Nikomakhoszi etika*. Ford. SZABÓ Miklós, gond., jegyz., SIMON Endre. Budapest: Európa Kiadó, 1997.
- ASZTALOS 1928** ASZTALOS Miklós. „A wittenbergi egyetemi könyvtár Wittenbergben maradt részének magyar könyvállománya”. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XII.* (1928): 123–185.
- AUGUSTINUS 1982** AUGUSTINUS. *Vallomások*. Fordította VÁROSI István. Budapest: Gondolat Kiadó, 1982.
- BAJÁKI 2020** BAJÁKI Rita. „Imaszövegek, felekezetek, imakönyvek”. In *Interkonfesszionalitás a kora újkori irodalomban (1500–1800)*, szer-

kesztette MÓRÉ Tünde és TASI Réka, 63–75. ReKonf 8. Budapest: Reciti Kiadó, 2020.

BALÁZS 1973 BALÁZS László. „Laskai Csókás Péter »De homine« című művének előszavából”. In *Studia et Acta Ecclesiastica III. Tanulmányok és szövegek a Református Egyház XVI. századi történetéből*, szerkesztette BARTHA Tibor, 1005–1022. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1973.

BÁN 1971 BÁN Imre. *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI-XVIII. században*. Irodalomtörténeti Füzetek 72. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.

BÁNYAI 2001 BÁNYAI Réka. „Baranyai Decsi Csímor János művei a Teleki-tékában”. *Erdélyi Múzeum*, Erdélyi Tudományos Füzetek, 3–4. (2001): 35–38.

BARNA-STEMLER-VOIGT 2004 BARNA Gábor, STEMLER Ágnes és VOIGT Vilmos, szerkesztette. „*Igniculi sapientiae*”: *Symposium und Ausstellung zum 400. Jahrestag des Erscheinens des Adagia von János Baranyai Decsi in der Széchényi Nationalbibliothek*, 1998: *János Baranyai Decsi Festschrift*. Libris de libris. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Osiris Kiadó, 2004.

BARTÓK 2007 BARTÓK István. „*Nem egyéb, hanem magyar poézis*”: *Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben*. Irodalomtudomány és Kritika. Klasszikusok. Budapest: Universitas Kiadó, 2007.

BARTÓK 2021 BARTÓK István. »...nem lesz nehéz a retorikusok előírásaival indokolni...« Laskai Csókás Péter az imádságról. *Irodalomtörténeti Közlemények* 125 (2021)/6.: 721–742.

BAYER 2018–2021 BAYER, Ulrike. *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts* (VD16) Baye-

rische Landesbibliothek, 2018–2021. https://gateway-bayern.de/TouchPoint_touchpoint/start.do

BEBERMEYER 1961 BEBERMEYER, Gustav. „Frischlin, Nicodemus In *Neue Deutsche Biographie* 5, herausgegeben von der historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 620–621. Berlin: Duncker&Humboldt, 1961.

BENE 2012 BENE Sándor. „Rimay vindicatus (Rimay János Justus Lipsiushez írott leveléről)”. In *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban. Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerkesztette KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 139–188. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012.

BINDER 1976 *Utazások a régi Európában.* Szerkesztette BINDER Pál, Bukarest: Kriterion, 1976.

BITSKEY 2005 BITSKEY István. „História és politika (Leonhardus Uncius verseskötete a magyar történelemről)”. előadás A politika műfajai a régi magyar irodalomban, Gyula, 2005. 25–28.

BITSKEY 2006 BITSKEY István. „A nemzetsors toposzai a kora újkori magyar irodalomban”. In BITSKEY István. *Mars és Pallas között. Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban.* 37–61. Csokonai Könyvtár. Bibliotheca Studiorum Litterarium 37. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006.

BOBORY 2018 BOBORY Dóra. *Batthyány Boldizsár titkos tudománya. Al-kímia, botanika és könyvgyűjtés a tizenhatodik századi Magyarországon.* Mikrotörténelem 7. Budapest: L'Harmattan, 2018.

BOCATIUS 1990 BOCATIUS, Ioannes. *Opera quae exstant omnia. Poetica.* Szerkesztette CSONKA Ferenc. Köt. 1. Bibliotheca Scriptorum

Medii Recentisque Aevorum. Series Nova XII. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990.

BOLBERITZ 2005 BOLBERITZ Pál. „Nicolaus Cusanus recepciója Laskai Csókás Monedulatus Péter »De homine« című művében”. In „*Akik az igazságra oktattak sokakat...*”: A 65 éves Rózsa Huba köszöntése, szerkesztette FODOR György és TARJÁNYI Béla, 25–43. Budapest: Szent István Társulat, 2005.

BÖHMER 1914 BÖHMER, Heinrich. *Luthers Romfahrt*. Leipzig: Werner Scholl, 1914.

BRECHT 2000 BRECHT, Martin. „Luther und die Türken”. In *Europa und die Türken in der Renaissance*, herausgegeben von Bodo GUTHMÜLLER und Wilhelm KÜHLMANN, 9–27. Frühe Neuzeit 54. Tübingen: Niemayer, 2000.

BRUNNER-HAMM-HERWEG-KERTH-LÖSER-RETTELBACH 2002

Dulce bellum expertis. Bilder des Krieges in der deutschen Literatur des 15. und 16. Jahrhunderts, herausgegeben von Horst BRUNNER, Joachim HAMM, Mathias HERWEG, Sonja KERTH, Freimut LÖSER und Johannes RETTELBACH. *Imagines Medii Aevii. Interdisziplinäre Beiträge zur Mittelalterforschung* 11. Wiesbaden: Reichart, 2002.

BUNYITAY 1890/1891 BUNYITAY Vince. „Kerecsényi László békésmegyei főispán – gyulai várkormányzó – és alsó-magyarországi főkapitánynak 1561. febr. 7-én Gyulára való bevonulására írt üdvözlő vers Szikszay Fabricius Demetertől”. *A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténeti Társulat Évkönyve* XV, 1 (1890–1891): 110–111.

CAREY 2016–2022 CAREY, Daniel. *The Art of Travel 1500–1800*, <https://artoftravel.nuigalway.ie/>, NUI Galway 2016–2022.

- CONRADY 1955** CONRADY, Karl Otto von. „Die Erforschung der neu-lateinischen Literatur. Probleme und Aufgaben”. *Euphorion* 49 (1955): 413–455.
- CONRADY 1962** CONRADY, Karl Otto von. *Lateinische Dichtungstradition und deutsche Lyrik des 17. Jahrhunderts*. Bonn: Bouvier, 1962.
- CSEPREGI 2014a** CSEPREGI Zoltán. *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*. Humanizmus és Reformáció 34. Budapest: Balassi Kiadó, 2014.
- CSEPREGI 2014b** CSEPREGI Zoltán. *Evangelikus lelkészek Magyarországon (ELEM). Proszopográfiai rész. I. A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610). A–L. Köt. I/1*. Budapest: MEDiT, 2014.
- CSEPREGI 2016** CSEPREGI Zoltán. *Evangelikus lelkészek Magyarországon (ELEM). Proszopográfiai rész. I. A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610). S–Z. Köt. I/3*. Budapest: MEDiT, 2016.
- CSOKONAI VITÉZ 2002** CSOKONAI VITÉZ Mihály. „Előbeszéd (Alkalmatosságra írt versek, Nagyvárad, 1806.)”. In CSOKONAI VITÉZ Mihály. *Tanulmányok*. Sajtó alá rendezte BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, 107–110. Budapest: Akadémiai Kiadó 2002. [lásd még: MTA–DE KLASSZIKUS MAGYAR IRODALMI TEXTOLÓGIAI KUTATÓCSOPORT. *Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei. Elektronikus kritikai kiadás 2016–2021*. hozzáférés: 2021. 05. 13. doi: 10.5484/Csokonai_Vitez_Mihaly_osszes_muvei, http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_tan_10_k]
- DANKANITS 1990** DANKANITS Ádám. „Laskai Csókás Péter könyvei”. In *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár*, szerkesztette MONOK István és PETNEKI Áron, 2.:33–35. Szeged: JATE Központi Könyvtára, 1990.
- DÁVIDHÁZI 2017** DÁVIDHÁZI Péter. „»A magyarok istenére esküszünk«. *A Nemzeti dal* történelmi beszédaktusa és a toborzó vers poétikája”.

In DÁVIDHÁZI Péter, „Vagy jóni fog”. *Bibliai minták nemzetisítésése a magyar költészetben*, 163–226. Budapest: Ráció Kiadó, 2017.

DE SIGETHO 1987 *De Sigetho Hungariae propugnaculo: Zrínyi-album: Wittenberg, 1587.* Szerkesztette SZABÓ András, Hasonmás kiadás. Bibliotheca Hungarica Antiqua 15. Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet-Akadémiai Kiadó, 1987.

DEBRECZENI 2014 DEBRECZENI Attila. „Kazinczy, az alkalmi költő”. In *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoporthatások*, szerkesztette BÍRÓ Annamária és BOKA László, 97–104. Budapest–Nagyvárad: Reciti-Partium, 2014.

DÖRNYEI-SZÁLKAI 1990 DÖRNYEI Sándor és SZÁLKAI Irma, szerk. *Régi Magyar Könyvtár III. kötet: magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Pótlások, kiegészítések, javítások.* Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1990.

ECKERMAN 1989 ECKERMAN, Johann Peter. *Beszélgések Goethével*, ford. GYÖRFFY Miklós, jegyz. SZONDI Béla. Budapest: Európa Kiadó, 1989.

ELLINGER 1929 ELLINGER, Georg. *Geschichte der neulateinischen Literatur Deutschlands in 16. Jahrhundert.* Köt. I–II. Berlin: De Gruyter, 1929.

ERASMUS 2016 ERASMUS, Desiderius. „Adages: 1 Herculei labores / The labours of Hercules – 100 Animo aegrotanti medicus est oratio / To a sick spirit speech is a physician”. In ERASMUS, Desiderius. *Adages Ilvii1 to Illiii100: Ilvii1 to Illiii100*, trans. R.A. B. Mynors. 167–224. *Collected Works of Erasmus* 34. Toronto: University of Toronto Press, 2016.

ERDÉLYI 1857 ERDÉLYI János. „A hazai bölcsészet történelméhez”. *Sárospataki Füzetek* 1, 1 (1857): 60–63.

- FOERSTEMANN 1894** FOERSTEMANN, Carolus Eduardus, szerk. *Album Academiae Vitebergensis ab A. CH. MDII usque ad A. MDCII*. Köt. 2. Halle: Maximilian Niemeyer, 1894.
- FUCHS 1994** FUCHS, Juliane. *Himmel Fess und Glückes Schutz. Studien zur Bremen Hochzeitsgedichten des 17. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main–Berlin–Bern: Lang, 1994.
- FUCHS 2008** FUCHS, Thorsten. *Philipp Melanchthon als neulateinischer Dichter in der Zeit der Reformation*. NeoLatina 14. Tübingen: Narr, 2008.
- GAERTNER 1936** GAERTNER, Adelheid. *Die englische Epithalamienliteratur im siebzehnten Jahrhundert und ihre Vorbilder*. Coburg, 1936.
- GARRISON 1992** GARRISON, James. *Pietas from Vergil to Dryden*. University Park, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1992.
- GMELIN 1932** GMELIN, Hermann. „Das Prinzip der Imitatio in den romanischen Literaturen der Renaissance“, *Romanische Forschungen* 46 (1932): 83–360.
- GÖLLNER 1986** GÖLLNER, Carl. *Turcica. Die europäischen Türckendrucke des XVI. Jahrhunderts*, 1–3. Valentin Koerner Verlag, 1986.
- GÖMÖRI 1993** GÖMÖRI György. „Újfalvi Imre verse egy wittenbergi kiadványban“. *Magyar Könyvszemle* 109, 3. (1993): 330–332.
- GÖMÖRI 2006** GÖMÖRI György. „Thúri György ünneplése 1600-ban és későbbi kiadványai“. *Magyar Könyvszemle* 122, 4. (2006): 478–483.
- GRASSER 1994** GRÄSSER, Ingeborg. *Die Epicedien-Dichtung des Helius Eobanus Hessus: lyrische Totenklage zur Zeit des Humanismus und der Reformation*. Bochumer Schriften zur deutschen Literatur. Frankfurt am Main: Lang, 1994.

- GRIMM 1897** GRIMM, JACOB UND GRIMM WILHELM, hg. *Das Deutsche Wörterbuch*. Band IV. I, 2., Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1897.
- GRIMM 1959** GRIMM, Heinrich. „Dresser, Matthäus”. In *Neue Deutsche Biographie* 4, herausgegeben von der historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 112. Berlin: Duncker&Humboldt, 1959.
- GYULAI 2017** GYULAI Éva. „Anser et Aquarius: Bocatius hexastichonja Mágyocsy Ferenchez és Alaghy Ferenchez”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 121, 4 (2017): 511–531.
- H. HUBERT 1990** H. HUBERT, Gabriella. „Az éneklés Laskai Csókás Péter teológiai rendszerében”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 94., 2. (1990): 218–223.
- H. HUBERT 1993** H. HUBERT, Gabriella. „Laskai Csókás Péter peregrináció-elmélete 1581-ből”. In *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, szerkesztette BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László és NYERGES Judit, 1.:549–556. Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft., 1993.
- HARSTING 1995** HARSTING, Pernille. „Latin valedictory poems of the 16th century. Tradition and topicality of a classical genre”. In *A history of Nordic Neo-latin literature*, edited by Minna SKAFTE JENSEN, 203–218. Odense: Odense University Press, 1995.
- HÁSZ-FEHÉR 2000** HÁSZ-FEHÉR Katalin. *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében (Fáy András irodalomtörténeti helye)*. Csokonai Könyvtár. Bibliotheca Studiorum Librorum 21. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000.
- HAYE 2019** HAYE, Thomas. „Lorenz Gryll (d. 1560): a Traveller in the Service of Medical Training”. In *Artes Apodemicae and early Mo-*

dern Travel Culture, 1550–1700., edited by Karl A. E. ENENKEL and Jan DE JONG, 75–91. *Interdisciplinary Studies in Early Modern Culture* 64. Leiden: Brill, 2019.

HELTAI 2008 HELTAI János. *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*. Res Libraria 2. Budapest: Universitas Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2008.

HEREPEI 1972 HEREPEI János. „Petrus Monedulatus Lascovius de Barovia magyar neve”. *Magyar Könyvszemle* 88, 1–2. (1972): 120–126.

HESS 1979 HESS, Günther. „Deutsche Literaturgeschichte und neulateinische Literatur. Aspekte einer gestörten Rezeption”. In *Acta Conventus Neo-Latini Amstelodamensis. Proceedings of the Second International Congress of Neo-Latin Studies, Amsterdam, 19–24, 1973.*, edited by P. TUYNMAN, C. G. KUIPER und Edmund KESSLER. 493–539. *Humanistische Bibliothek* 26. München: Wilhelm Fink, 1979.

HOFFMANN–KELEMEN 2019 HOFFMANN Béla és KELEMEN János. „XXVI. ének”. In Dante Alighieri. *Komédia I. Pokol. Kommentár*, szerkesztette KELEMEN János. 374–393. Budapest: Eötvös Kiadó, 2019.

HOLLER 2001 HOLLER László. „»Feljegyzések az erdélyi magyar történelemről«. Baranyai Decsi János történeti művének keletkezési idejéről és kéziratairól. Halálának 400. évfordulójára”. *Magyar Könyvszemle* 117., 3. (2001): 273–300.

HOMÉROSZ 1983 HOMÉROSZ. *Odüsszeia*. Fordította DEVECSERI Gábor. Olcsó Könyvtár. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó: 1983.

HOMÉROSZ 1985 HOMÉROSZ. *Iliász*. Fordította DEVECSERI Gábor, A világ-irodalom klasszikusai. Új sorozat. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1985.

- HORÁNYI 1776** HORÁNYI Elek. *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*. Köt. 2. Bécs: Anton Loew, 1776.
- HORATIUS 1989** Horatius összes művei, fordította BEDE Anna. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989.
- HORN 2009** HORN Ildikó. *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*. Budapest: Balassi Kiadó-Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2009.
- IJSEWIJN-SACRÉ 1998** IJSEWIJN, Jozef and SACRÉ, Dirk, eds. *Companion to Neo-Latin Studies. Literary, Linguistic, Philological and Editorial Questions*. Vol. 2. Leuven: Leuven University Press, 1998.
- IMRE 1995** IMRE Mihály. „Magyarország Panasza.” *A Querela Hungariae toposz a XVI-XVII. század irodalmában*, Csokonai Könyvtár. Bibliotheca Studiorum Litterarum 5. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995.
- IMRE 2003** IMRE Mihály. „Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig”. In *Retorikák a reformáció korából*, szerkesztette IMRE Mihály, 3., 399–452. Csokonai könyvtár. Források. Régi Kortársaink 5. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003.
- IMRE 2011** IMRE Mihály. „Matthäus Dresser magyaroknak szóló ismeretlen könyvajánlása 1587-ből”. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 30 (2011): 198–206.
- IMRE 2012a** IMRE Mihály. „A török-magyar háborúk témája a 16–17. századi nyugat-európai retorikai irodalomban”. In IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, 45–67. Nemzet, egyház, művelődés 7. Sárospatak: Hernád Kiadó, 2012.

- IMRE 2012b** IMRE Mihály. „Melanchthon paeonjai és magyarjai – adalékok a magyar protestantizmus történelmi identitásának kialakulásához”. In IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, 119–173. Nemzet, egyház, művelődés 7. Sárospatak: Hernád Kiadó, 2012.
- JAEGER 2006** JAEGER, Friedrich, hg. *Enzyklopädie der Neuzeit*. Köt. 4. Stuttgart: J. B. Metzler Verlag, 2006.
- JÄGER 1913** JÄGER, Felix. *Das antike Propemptikon und das 17. Gedicht von Paulinus von Nola*. Rosenheim: Niedermayr, 1913.
- JAKÓ 1971** JAKÓ Zsigmond. „Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma”. *Irodalomtörténeti Dolgozatok* 71., 1. (1971): 59–72.
- JUHÁSZ 2021** JUHÁSZ Szandra. „A héber nyelvű carmina gratulatoria kulturális sajátosságai”, In *Közvetítők és közvetítés. Kulturális transzfer a hosszú reformáció kontextusában*, szerkesztette KOVÁCS Janka, MÓRÉ Tünde, RÉDEY KERESZTÉNY János, RÉDEY KERESZTÉNY Júlia, VIRÁG Csilla, VRABÉLY Márk. 93–118. ReKonf 12. Budapest: Reciti Kiadó, 2021.
- KECSKEMÉTI 2007** KECSKEMÉTI Gábor. „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”. *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*. Irodalomtudomány és Kritika. Tanulmányok. Budapest: Universitas Kiadó, 2007.
- KENNY 1991** KENNY, Neil. „Curiosité and Philosophical Poetry in French Renaissance”. *Renaissance Studies* 5., 3. (1991): 263–277.
- KERÉNYI 1977** KERÉNYI Károly, *Görög mitológia. Történetek az istenekről és emberekről*, 1. Budapest: Gondolat Kiadó, 1977.
- KEVEHÁZI 1986** KEVEHÁZI Katalin. *Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig. (Adalékok Melanchthon*

magyarországi recepciójának első évszázadához). Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József Nominatae 10. Szeged: n.a., 1986.

KIRWAN 2009 KIRWAN, Richard. *Empowerment and Representation at the University in Early Modern Germany: Helmstedt and Würzburg: 1576–1634*. Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung 46. Wiesbaden: Harrasowitz, 2009.

KISS 2017 KISS Farkas Gábor. „A katolikus peregrináció lehetőségei és következményei a 16. század közepén (1530–1580)”. *Gerundium. Egyetemtörténeti Közlemények* 8., 1. (2017): 51–70.

KLANICZAY 1985a KLANICZAY Tibor. „Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korban”. In KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadékai*. 9–31. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985.

KLANICZAY 1985b KLANICZAY Tibor. „Értelmiség egyetem nélküli országban”. In KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadékai*, 77–85. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985.

KLANICZAY 1985c KLANICZAY Tibor. „A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században”. In KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadékai*. 41–58. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985.

KLEIN 1873 KLEIN, Johann Samuel, hg., *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen gemeinen des Königreichs Ungarn*. Köt. 3. Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria Historica 4. Pest: Hornyánszky Victor, 1873.

KNAPP 2014 KNAPP Éva. „Volucris rota, vertitur anni. Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakverseinek poetikátörténeti hátteréhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118., 1. (2014): 3–30.

- KONCZ 1891** KONCZ József. „A wittenbergi akadémián a XVI. században tanult magyar ifjak latin versei mint forrásművek és pótlékok a *Magyar Athenashoz*”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1., 3. (1891): 246–260.
- KONCZ 1896** KONCZ József. *A marosvásárhelyi evang. Reform. Kollégium története*. Marosvásárhely: Imreh Sándor, 1896.
- KOVÁCS – MONOK 1990** KOVÁCS Sándor Iván és MONOK István, szerk. *Magyar utazási irodalom: 15–18. század*. Magyar Remekírók. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990.
- KOVÁCS 1988** KOVÁCS Sándor Iván. „A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében”. In KOVÁCS Sándor Iván, *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Két tanulmány*, 94–200. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988.
- KRUMMACHER 2013** KRUMMACHER, Hans-Henrik. „Das barocke Epi-
cedium”. In Hans-Henrik KRUMMACHER, *Lyra. Studien zur Theorie und Geschichte der Lyrik vom 16. Jahrhundert bis zum 19. Jahrhundert*. 215–273. Berlin: De Gruyter, 2013.
- LUTHER 1995** LUTHER Márton, „Előszó Tóbiás könyvéhez (1534)”. In LUTHER Márton, *Előszók a Szentírás könyveihez*, fordította SZITA Szilvia, 114–116. Magyar Luther Könyvek 2. h.n.: Magyarországi Luther Szövetség, 1995.
- MACZAK 1995** MACZAK, Antoni. *Travel in Early Modern Europe*. Cambridge: Polity Press, 1995.
- MÁTRAI 1961** MÁTRAI László, szerk. *Régi magyar filozófusok XV–XVII. század*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1961.
- McKEON 1936** McKEON, Richard. „Literary criticism and the conception of imitation in antiquity”, *Modern Philology* 34, 1 (1936): 1–35.

- MELICH 1912** MELICH János. „Előszó”. In *Calepinus latin-magyar szótára 1585-ből*, szerkesztette MELICH János, III-XIII. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1912.
- MÉSZÁROS 1981** MÉSZÁROS István. *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*. Humanizmus és Reformáció 11. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.
- MÍKÓ 1991** MÍKÓ Árpád. „Divinus Hercules és Attila secundus. Mátyás király műpártolásának humanista aspektusai”. *Ars Hungarica* 19, 2. (1991): 149–156.
- MÍKÓ 2000** MÍKÓ Árpád. „Imago historiae”. In *Történelem – kép. Szemlények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria*, szerkesztette MÍKÓ Árpád és SINKÓ Katalin. 34–47., Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2000.
- MILEWSKA-WAZBINSKA 2000** MILEWSKA-WAZBINSKA, Barbara. „The Turks in the Renaissance Latin Poetry of Poland”, in *Europa ind die Türken in der Renaissance*, herausgegeben von Bodo GUTHMÜLLER und Wilhelm KÜHLMANN, 437–442. Frühe Neuzeit 54. Tübingen: Niemayer, 2000.
- MÓRÉ 2009** MÓRÉ Tünde. „Fertilitas és sterilitas a wittenbergi peregrináció költészetében”. In *Speculum. Tanulmányok a hetvenéves Havas László tiszteletére*, szerkesztette TAKÁCS Levente. 71–84. Debrecen: Debreceni Egyetem Klasszika Filológia és Művészettörténet Tanszék, 2009.
- MÓRÉ 2010** MÓRÉ Tünde. „A törökök Baranyai Decsi János *Commentariorum de Rebus Ungaricis ac Transylvanicis* című művében”. In *Epika: fiatal kutatók konferenciája: tanulmánykötet*. Szerkesztette DOBOZY Nóra, KISS Béla, LOVAS Borbála és SZILÁGYI Emőke Ri-

ta, 37–47. Budapest: ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tan-
szék, 2010.

MÓRÉ 2015 MÓRÉ Tünde. „Utazás és kegyesség Laskai Csókás Pé-
ter *Speculum exilii* (1581) című művében”. *Erdélyi Múzeum* 77, 3.
(2015): 10–19.

MÓRÉ 2016 MÓRÉ Tünde. „A wittenbergi peregrinus diákok búcsúzza-
tása Szikszai Fabricius Balázshoz és Mágocsy Andráshoz 1562-
ből”. In *In via eruditionis. Tanulmányok a hetvenéves Imre Mihály*
tiszteletére. Szerkesztette BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Ta-
más, LUFFY Katalin és SZÁRAZ Orsolya, 50–59. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016.

NAGY 2019a NAGY Andor. „A digitalizált alkalmi írások kutatásának
lehetőségei informatikai eszközökkel”. In *Hagyományos források,
új megközelítések. A digitalizáció kínálta lehetőségek a történeti ku-
tatásokban*, szerkesztette BALLABÁS Dániel, 69–103. Eger: Líceum
Kiadó, 2019.

NAGY 2019b NAGY Andor. „Érvényesülési stratégiák a brassói szász
tisztviselők körében. Kapcsolatháló-elemzés és családrekonstruk-
ció az alkalmi nyomtatványok segítségével (1650–1750)”. Eger, 2019.

OLÁH 2018 OLÁH Róbert. „Adalékok Miskolci Csulyak István albumá-
nak értékeléséhez”. In Nicolaus REUSNER és MISKOLCI CSULYAK
István, *Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma*, 34–55. Deb-
recen–Sárospatak: Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kol-
légiumi Nagykönyvtár–Hernád Kiadó, 2018.

ÖZE 1991 ÖZE Sándor. „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet” – Egy bib-
liai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi iroda-
lom alapján. A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Ki-
adványai 2. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1991.

- ŐZE 2004** ŐZE Sándor. „Apokaliptika és nemzettudat a XVI. században Magyarországon”. In *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerkesztette BITSKEY István és OLÁH Szabolcs, 112–122. Csokonai Könyvtár. Bibliotheca Studiorum Litterarum 30. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004.
- ŐZE 2006** ŐZE Sándor. *A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*. METEM Könyvek 54. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Munkaközösség, 2006.
- PÁNCZÉL 1989** PÁNCZÉL Barnabás, „Szikszai Fabricius Demeter gyulai iskolamester latin nyelvű versei Vég-Gyuláról”, *Békési Élet* (1989/4): 478–488.
- PAPY 2019** PAPY, Jan. „Justus Lipsius on Travelling to Italy: From a Humanist Letter-Essay to an Oration and a Political Guidebook”. In *Artes Apodemicae and Early Modern Travel Culture, 1550–1700.*, edited by Karl A. E. ENENKEL and Jan DE JONG, 92–114. Interdisciplinary Studies in Early Modern Culture 64. Leiden: Brill, 2019.
- PIGMAN 1978** PIGMAN, George W. „The Metaphorics of imitatio and aemulatio”, *Humanities Working Paper* 18 (1978): 1–49.
- POLLEICHTNER 2005** POLLEICHTNER, Wolfgang. „The Bee Simile. How Vergil emulated Apollonius in his use of homeric poetry”, *Göttinger Forum für Altertumswissenschaft* 8 (2005): 115–160.
- POSTA 2013** POSTA Anna. „Az 1565-ös kolozsvári Bonfini kiadás latin nyelvű kísérő versciklusa”. In *Juvenilia V. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*, szerkesztette KÁLAI Sándor, 262–275. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013.
- POSTA 2019a** POSTA Anna. *Sacra poesis. A késő humanista (1514–1619) neolatin bibliai költészet hazai és nemzetközi kontextusban* (Debreceni Egyetem, BTK, 2019).

- POSTA 2019b** POSTA Anna. „Újfalvi Imre neolatin alkalmi költeményei”. In *Újfalvi Imre pere és műveltsége. Tanulmányok és szövegközlések*, szerkesztette OLÁH Róbert, 111–124. A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2019.
- REDSLOB 1878** REDSLOB, Gustav Moritz. „Franz, Wolfgang”. In *Allgemeine Deutsche Biographie* 7, herausgegeben von der historische Commission bei der Königl. Akademie der Wissenschaften, 319–320. Leipzig: Duncker&Humboldt, 1878.
- RÉVÉSZ 1937** RÉVÉSZ Imre. „Félegyházi Tamás és a debreceni iskola válsága 1570–1571-ben: újabb adalékok Debrecen János Zsigmond-korabeli lelki válságához”. *Századok* 71., 7–8. (1937): 273–303.
- RITOÓKNÉ SZALAY 2012a** RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes. „Albani Csirke György, Melanchton magyar tanítványa”. In RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Kutak: tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, 289–296. Humanizmus és Reformáció 33. Budapest: Balassi Kiadó, 2012.
- RITOÓKNÉ SZALAY 2012b** RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes. „Balsaráti Vitus János magyar orvosdoktor a 16. században”. In RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Kutak: tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, 260–289. Humanizmus és Reformáció 33. Budapest: Balassi Kiadó, 2012.
- ROCKENBERGER 2013** ROCKENBERGER, Annika. „Gelegenheitsdichtung in der Frühen Neuzeit. Resultate-Probleme-Perspektiven”. *Zeitschrift für Germanistik. Neue Folge* XXIII., 3. (2013): 642–654.
- ROSÍKOVÁ 2019** ROSÍKOVÁ, Kateřina. „Jakub Popovický z Popovic a Další Studenti z Českých Zemí na Univerzitě ve Wittenberku”. *Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích*, 2019.

- ROVIRA 1979** ROVIRA, Juan Alcina. „La poesie neo-latine en Espagne au XVIe siècle”. In *Acta Conventus Neo-Latini Amstelodamensis: proceedings of the second International Congress of Neo-Latin Studies, Amsterdam, 19–24 August 1973*. eds. TUYNMAN, KEPLER, KESSLER, 10–25.
- RYBA 1975** RYBA, Bohumil. „De libro amicorum Adami Lehneri a Kauba, imaginibus Ieronymi Mannackeri chalcographi ornato”. In *Classica atque mediaevalia Jaroslao Ludvíkovský octogenario oblata*, edidit Jozef ČEŠKA, 257–263. Prága: Universita J.E. Purkyně, 1975.
- SAUER 1953** SAUER, Bruno. „Petrus Albinus”. In *Neue Deutsche Biographie 1*, herausgegeben von der historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 151. Berlin: Duncker&Humboldt, 1953.
- SCHENKEVALD-VAN DER DUSSEN 1980** SCHENKEVALD-VAN DER DUSSEN, Maria. „Hochzeitsdichtung und christlicher Glaube”. In *Akten des VI. Internationalen Germanisten-Kongresses. Basel. 1980. IV.*, herausgegeben von Heinz RUPP und Hans-Gert ROLOFF, 31–37. Jahrbuch für Internationale Germanistik. Kongressberichte 8. Bern-Frankfurt am Main-Las Vegas: Lang, 1980.
- SEBESTYÉN 2004** SEBESTYÉN Attila. „»Költészeti iparos-üzem«: kolégiumi irodalom – alkalmi költészet – halotti búcsúztató vers.” *Studia Litteraria* 42. (2004): 40–62.
- SEBESTYÉN-SPIELMANN 2001** SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály, szerk., *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum Bibliothecae Teleki-Bolyai: novum forum siculorum*. Târgu Mureş: Biblioteca Judeţeană Mureş, 2001.
- SEGEBRECHT 1977** SEGEBRECHT, Wulf. *Das Gelegenheitsgedicht. Ein Beitrag zur Geschichte und Poetik der deutschen Lyrik*. Stuttgart: Metzler, 1977.

- SEGEBRECHT-FROST-KNOLL 1977** SEGEBRECHT, Wulf, FROST, Dorette und KNOLL, Gerhard, hg., *Gelegenheitsdichtung. Referate der Arbeitsgruppe 6 auf dem Kongress des Internationalen Arbeitskreises für Deutsche Barockliteratur Wolfenbüttel, 23. 8. – 31. 8. 1976*. Veröffentlichungen der Abteilung Gesellschaftswissenschaften und der Spezialabteilung 11. Bremen, 1977.
- SEIDEL 2019** SEIDEL, Robert. „Debating the Use of Academic Travel: Early Modern Disputations *De arte peregrinandi*”. In *Artes Apodemicae and Early Modern Travel Culture, 1550–1700.*, edited by Karl A. E. ENENKEL és Jan DE JONG, 114–147. Interdisciplinary Studies in Early Modern Culture 64. Leiden: Brill, 2019.
- SPRINGER 1955** SPRINGER, Elisabeth. „Studien zur humanistischen Epicediendichtung”. Wien, 1955.
- STACKELBERG 1956** STACKELBERG, Jürgen V. „Das Bienengleichnis: ein Beitrag zur Geschichte der literarischen Imitatio”, *Romanische Forschungen* 68 (1956): 271–293.
- STAGL 1983** STAGL, Justin, hg. *Apodemiken. Eine rasonnierte Bibliographie der reisetheoretischen Literatur des 16., 17., und 18. Jahrhunderts. Quellen und Abhandlungen zur Geschichte der Staatsbeschreibend und Statistik 2*. Paderborn–München–Wien–Zürich: Ferdinand Schöningh, 1983.
- STAGL 1990** STAGL, Justin. „The Methodising of Travel in the 16th Century”. *History and Anthropology* 4., 2 (1990): 303–338. <https://doi.org/10.1080/02757206.1990.9960802>.
- STAGL 2002** STAGL, Justin. *Eine Geschichte der Neugier. Die Kunst der Reisens 1550–1800*. Wien: Böhlau Verlag, 2002.
- STOCKHORST 2005** STOCKHORST, Stefanie. „Feldforschung vor der Erfindung der Autonomieästhetik? Zur relativen Autonomie

barocker Gelegenheitsdichtung". In *Text und Feld. Bourdieu in der literaturwissenschaftlichen Praxis*, herausgegeben von Markus JOCH, Norbert Christian WOLF, 55-71. Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur 108. Tübingen: De Gruyter, 2005.

STOCKHORST 2010 STOCKHORST, Stefanie. „Fehlende Vorschriften. Zur Normierung der Kasualpoesie in der barocken Reformpoetik und ihrer Verschränkung mit traditionellen Regelkorpora,” *Chloe* 43 (2010): 97-127.

SZABÓ A. 1987a SZABÓ András. „Kísérő tanulmány”. In *De Sigetho Hungariae propugnaculo: Zrínyi-album: Wittenberg, 1587*, szerkesztette SZABÓ András, Hasonmás kiadás. Bibliotheca Hungarica Antiqua 15. Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet-Akadémiai Kiadó, 1987.

SZABÓ A. 1987b SZABÓ András. „Mágocsy Gáspár és András udvara”. In *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerkesztette R. VÁRKONYI Ágnes, 263-278. Budapest: Gondolat Kiadó, 1987.

SZABÓ A. 1989 SZABÓ András. *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*. Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 22. Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1989.

SZABÓ A. 1990 SZABÓ András. „A magyar késő humanizmus történetéhez (Matthäus Dresser és magyar barátai; Ambrosius Lam Sebestyén levele Máriássy Zsigmondhoz; A csegekátai Kátay család genealógiája a 16-17. században, Kátay Ferencről a család kihalásáig-Monai János levele Ecsedi Báthory Istvánhoz”. In *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szerkesztette GALAVICS Géza, HERNER János és KESERŐ Bálint, 214-232, 257-259. Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10. Szeged, 1990.

SZABÓ A. 1999 SZABÓ András. „Briefe und Korrespondenz im Späthumanismus. Drei Beispiele aus Ungarn: Matthias Thoraconymus,

Sebastian Ambrosius Lahm und Mihály Forgách”. In *Republic of Letters, Humanism, Humanities. Selected Papers of the Workshop Held at the Collegium Budapest in Cooperation with NIAS between November 25 and 28, 1999*. Edited by Marcell SEBŐK, 183–197. Collegium Budapest Workshop Series 15. Budapest: Collegium Budapest, 1999.

SZABÓ A. 2004 SZABÓ András. *A későhumanizmus irodalma Sárospatakon*. Nemzet, egyház, művelődés 1. Debrecen: Hernád Kiadó, 2004.

SZABÓ A. 2013 SZABÓ András. „Coetus – natio – respublica – politia – societas – congregatio – collegium – gens (1555–1613). A wittenbergi magyar diákegyesület az újabb kutatások fényében”. In SZABÓ András, *Szepességtől Biharig. Protestantizmus, irodalom és művelődés Magyarországon a 16–18. században*, 29–35. Monographiae Comaromienses 8. Komárom: Selye János Egyetem Tanárképző Kara, 2013.

SZABÓ A. 2015 SZABÓ András. „Magyarországi diákok a 16. századi strasbourgi főiskolán”. In *Stephanus noster. Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*. Szerkesztette JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita és ZÁSZKALICZKY Márton, 105–114. Budapest: Reciti Kiadó, 2015.

SZABÓ A. 2017 SZABÓ András. *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*. Humanizmus és Reformáció 37. Budapest: Balassi Kiadó, 2017.

SZABÓ A. 2019 SZABÓ András. „Újfalvi Imre és a wittenbergi magyar coetus.” In *Újfalvi Imre pere és műveltsége. Tanulmányok és szövegekölélések*. Szerkesztette OLÁH Róbert, 105–111. A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2019.

SZABÓ A. 2021 SZABÓ, András. „A wittenbergi magyar coetus tagjainak disputációi”. In *A dialógus formái a magyar régiségben*. Szer-

kesztette FARMATI Anna, GÁBOR Csilla, 369–378. Egyetemi Füzetek 45. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 2021.

SZABÓ G. 1941 SZABÓ Géza. *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*. Bibliothek des Protestantismus im mittleren Donaauraum 2. Halle (Saale): Akademischer Verlag, 1941.

SZABÓ–HELLEBRANT 1896 SZABÓ Károly és HELLEBRANT Árpád. *Régi magyar könyvtár. Magyar szerzőktől külföldön 1480–1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Köt. 3/1. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1896.

SZÉKELY 2019a SZÉKELY Gábor. „A protestáns humanizmus nőképe Kecskeméti Agricola János és Szegedi Lőrinc Szakmári Orsolya nagymihályi lelkészné halálára írt gyászversében”. In *A nők jelenléte és szerepe a magyar protestáns szellemiségben*. Szerkesztette DIENES Dénes, KEGYES Erika és VERES Ildikó, 133–156. Sárospatak: Hernád Kiadó, 2019.

SZÉKELY 2019b SZÉKELY Gábor. „Kecskeméti Agricola János eklogája Titus Amicinushoz. Egy elfeledett humanista költő kapcsolatrendszere és egy antik műfaj aktualizálása”. In *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*. Szerkesztette BÉKÉS Enikő, KASZA Péter, KISS Farkas Gábor, LÁZÁR István és MOLNÁR Dávid, 131–151. Convivia Neolatina Hungarica 3. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019.

SZILÁGYI 2022 SZILÁGYI Emőke Rita. „Pestis, lutheri hit és egyéb ragályos kórok: betegségek és gyógy módok a 16. század második felében a Magyar Királyságban”. In *Betegség és gyógyulás a kora újkori irodalomban*. Szerkesztette DRASKÓCZY Eszter és ETLINGER Mihály. Budapest: Reciti Kiadó, 2022. Megjelenés alatt.

SZILY 1913 SZILY Kálmán. „Helyreigazító adatok Calepinus Magyar-Latin szótárához”. *Magyar Nyelv* 9. sz. 5 (1913): 229–233.

SZIRÁK 2016 SZIRÁK Péter. „Tanulás és esemény. A régi magyar utazók példája”. In SZIRÁK Péter, *Ki említ megérkezést? A régi és a két világháború közötti magyar irodalmi útirajzról*. 17–29. Ráció-Tudomány 22. Budapest: Ráció Kiadó, 2016.

TAR 2013 TAR Ibolya, „Horatius Vergilius-propemptikonja”, *Antik Tanulmányok* 57 (2013): 99–109.

TARDY 1965 TARDY Lajos. „Baranyai Decsi János *Hodoeporiconja* (1587)”. *Filológiai Közöny* XI., 1–2. (1965): 359–371.

TARNAI 1984 TARNAI Andor. „Lateinische Lyrik in Ungarn im 16–17. Jahrhunderten”. *Acta Litteraria* 26, 1 (1984): 233–242.

TARNAI 1986 TARNAI Andor. „A consultatio Magyarországon: A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 90, 6. (1986): 637–656.

TARNAI 1987 TARNAI Andor. „Deutschland als Zentrum der internationalen lateinischen Dichtung im Späthumanismus”. In *Das Ende der Renaissance: Europäische Kultur um 1600*, herausgegeben von August BUCK und Tibor KLANICZAY, 155–164. Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung 6. Wiesbaden: Harrasowitz, 1987.

TARNAI 1990 TARNAI Andor. „A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 94, 4 (1990): 444–469.

TONK-SZABÓ 1993 TONK Sándor és SZABÓ Miklós. „Erdélyiek egyetemjárása a középkor és a kora újkor folyamán”. In *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, szerkesztette BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László és NYERGES Judit, I.:491–501. Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft., 1993.

- TÓTH 2001** TÓTH István. „Decsi Csímor János, a humanista költő”. *Erdélyi Múzeum* 63., 3–4. (2001): 32–35.
- TÓTH 2019** TÓTH Zsombor. „Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800)”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 719–739.
- TRAUSCH 1870** TRAUSCH, Josef. *Schriftsteller-Lexikon ober biographisch-literarische Denk-Blätter der siebenbürger Deutschen*. Köt. 2. Brassó: Johann Gött & Sohn Heinrich, 1870.
- TUFTE 1970** TUFTE, Virginia. *The Poetry of Marriage. The Epithalamium in Europe and its Development in England*. University of Southern California Studies in Comparative Literature 2. Los Angeles: Tinnon-Brown, 1970.
- TÚRÓCZI-TROSTLER 1961** TÚRÓCZI-TROSTLER József. „A magyar irodalom európaizálódása” In TÚRÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok II.*, 5–63. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961.
- TÜSKÉS 1997** TÜSKÉS Gábor. *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János)*. *Historia Litteraria* 3. Budapest: Universitas Kiadó, 1997.
- V. KOVÁCS 1962** V. KOVÁCS Sándor. „Ábrahámfi Miklós verse egy ismeretlen Hungaricumban”. *Magyar Könyvszemle* 78., 1. (1962): 55–57.
- VADERNA 2017** VADERNA Gábor. *A költészet születése. A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*. Budapest: Universitas Kiadó, 2017.
- VERESS 1915** VERESS Endre. *A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*. Budapest, 1915.

- VERGILIUS 1984** Vergilius összegyűjtött művei, fordította LAKATOS István. A világirodalom klasszikusai. Európa Könyvkiadó, 1984.
- VIIDING 2002** VIIDING, Kristi. *Die Dichtung neulateinischer Propemptika an der Academia Gustaviana (Dorpatensis) in den Jahren 1632–1635.* Dissertationes Studiorum Graecorum et Latinorum Universitatis Tartuensis 1. Tartu: Tartu University Press, 2002.
- VIIDING 2007** VIIDING, Kristi. „Farewell Poems of Italian Humanists in *Delitiae CC. Poetarum Italorum*”, *Studi Umanistici Piceni* 27. (2007): 313–324.
- WARNEKE 1995** WARNEKE, Sara. *Images of the Educational Traveller in Early Modern England.* Brill's Studies in Intellectual History 58. New York–London: Brill–Leiden, 1995.
- WEIMAR 1997** WEIMAR, Klaus, herausgegeben von. *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft.* Köt. A–G. Berlin: De Gruyter, 1997.
- WELS 2010** WELS, Volkhard. „Einleitung. Gelegenheitsdichtung – Probleme und Perspektiven ihrer Erforschung,” *Chloe* 43 (2010): 9–31.
- WIEGAND 1984** WIEGAND, Hermann. *Hodoeporica. Studien zur neulateinischen Reisedichtung des deutschen Kulturraums im 16. Jahrhundert.* Baden-Baden: Koerner, 1984.
- ZACHER 1976** ZACHER, Christian K. *Curiosity and Pilgrimage. The Literature of Discovery in Fourteenth-Century England.* Baltimore–London: John Hopkins University Press, 1976.
- ZOVÁNYI 1977** ZOVÁNYI Jenő. *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon.* Szerkesztette LADÁNYI Sándor. 3. Budapest: A Magyarországi Református Egyházi Zsinat Irodájának Sajtóosztálya, 1977.

NÉVMUTATÓ

- Ábrahámffi Miklós 203–206, 258,
 263, 276, 278, 279, 311
 Ács Pál 202, 288
 Adams, J.W.L. 10, 288
 Aeschylus (Aiszkhülosz) 85
 Alaghy Ferenc 295
 Alaghy Judit 173, 217, 256
 Albani Csirke György 214, 215,
 216, 236, 263, 304
 Albinus, Petrus 223, 225, 246, 305
 Alighieri, Dante 296
 Almási Gábor 115, 288
 Alvinczi Péter 202, 210, 212, 227,
 259, 260
 Ambrosius Lam, Sebastian 307,
 308
 Ambrosius, Sebastian 45, 88, 208,
 209, 257, 263, 266
 Amicinus, Titus 237, 307
 Andreas Baro a Puchaim, Georgius
 149
 Andreas, Ulricus 149
 Anonymus 120, 263
 Apitius, M. Bernhardus 149
 Apponyi Sándor 18, 288
 Arisztotelész 60, 90, 149, 288
 Ascham, Roger 27
 Asztalos Miklós 49, 288
 Attila (hun uralkodó) 70, 120, 301
 Aubert, Peter 277
 Augustinus 41, 42, 113, 288
 Ausonius, Decimus Magnus 160
 Bajáki Rita 127, 288
 Balassa Menyhért 204
 Balázs László 34, 35, 36, 37, 48, 289
 Balázs Mihály 69, 193, 264
 Balduin, Friedrich 202, 260
 Ballabás Dániel 302
 Balsaráti Vitus János 49, 71, 129,
 145, 214, 222, 223, 224, 225, 242,
 265, 266, 271, 283, 304
 Bán Imre 83, 101, 289
 Bánffy Farkas 67, 70, 71, 72, 264
 Bánffy Ferenc 50, 55, 67, 68, 71, 72,
 77, 217, 256, 264
 Bányai Réka 68, 289
 Baranyai Decsi János 20, 50, 67, 68,
 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78,
 152, 192, 193, 216, 217, 251, 252, 253,
 254, 264, 265, 289, 296, 301, 310
 Baranyai Pál 281
 Barna Gábor 67, 289
 Bartha Tibor 289

- Bartholomaeides, Joannes 35, 152, 154, 158, 203, 204, 265
- Bartók István 22, 33, 83, 289, 308
- Báthori István, ecsedi 70, 147
- Báthory István (erdélyi fejedelem, lengyel király) 71, 75, 307
- Báthory Zsigmond (erdélyi fejedelem) 68
- Baticius, Nicolaus 151, 152, 246, 247
- Batizi András 118, 281
- Batizi Benedek 115, 116, 117, 238, 265
- Batthyány Boldizsár 71, 290
- Bayer, Ulrike 18, 235, 289
- Bebermeyer, Gustav 194, 290
- Bede Anna 297
- Békés Enikő 309
- Békési Imre 295, 310
- Belida, Johannes 95, 96, 265
- Bene Sándor 53, 290
- Beregdi Anna 140
- Beregdi György 140
- Beregszászi Albus Pál 112, 243, 244
- Beregszászi János 140, 141, 142, 241
- Beregszászi Lőrinc Péter (Beregszászi Péter) 71, 140, 141, 142, 223, 224, 225, 241, 242, 265
- Berger, Johannes 153, 247
- Berzeviczy Márton 118
- Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 31
- Beyer, Hartmut 235
- Bèze, Theodor de 216
- Biai Gáspár 281
- Binder Pál 68, 290
- Bindseil, Henricus Ernestus 277
- Bíró Annamária 293
- Bitskey István 115, 142, 143, 174, 290, 302, 303
- Blotius, Hugo 25
- Bobory Dóra 71, 290
- Bocatius, Johann 203, 290, 295
- Bod Péter 33, 34, 69, 151, 266
- Boka László 293
- Bolberitz Pál 35, 291
- Bonfini, Antonio 107, 129, 131, 186, 303
- Borbély András 217, 249
- Borbély Szilárd 292
- Böhmer, Heinrich 27, 291
- Brecht, Martin 185, 291
- Bretschneider, Karl Gottlieb 277
- Brunner, Horst 185, 291
- Buck, August 310
- Budai Márton 67
- Budai Tonsoris János 168
- Bullinger, Heinrich 51, 266
- Bunyitay Vince 108, 109, 291
- Buzás Gergely 107
- Buzinkai Mihály 297
- Caesar, Caius Iulius 61, 83, 107, 113, 282
- Calepinus, Ambrosius 35, 44, 45, 88, 266, 301, 310
- Carey, Daniel 26, 291
- Catullus, Caius Valerius 95
- Celtis, Conrad 88, 266
- Češka, Jozef 305
- Cicero, Marcus Tullius 52, 57, 61, 158, 159
- Claudius, Rutilius 30

- Clynaeus Danus, David Johannes 202, 257
- Clypeatoris, Joannes 106, 236, 275
- Conrady, Karl Otto von 9, 10, 292
- Corvinus, Laurentius 88, 266
- Cramerus Leuchoviensis, Caspar 205
- Crato, Johannes 129, 140, 141, 143, 209, 236, 238, 239, 240–242, 249, 252, 265, 266, 271, 275, 278, 280, 283–286
- Crato, Zacharias 254–257, 269, 272, 274, 280
- Crupinius, Andreas 146
- Cusanus, Nicolaus 291
- Cythraeus, David 68
- Cythraeus, Nathan 30, 266
- Csabai Mátyás 101
- Csaholyi János 155, 161–163, 169, 226, 248, 250, 267
- Csanádi János 54, 158, 167, 168, 178, 182, 194, 196, 218–220, 226, 246, 248–251, 267
- Csáti Demeter 281
- Csengeri Pál 137
- Csepregi Zoltán 32, 146, 153, 203, 204, 206, 292
- Csibrádi Mihály 50, 158, 167, 168, 184, 218, 220, 226, 248, 249, 251, 252, 254, 268
- Csikei István 281
- Csokonai Vitéz Mihály 79, 80, 292
- Csonka Ferenc 290
- Dankanits Ádám 35, 292
- Dánóczi Literáti János 153, 154, 167, 226, 246, 246, 283, 286
- Darab Ágnes 22
- Dareios, I. (perzsa uralkodó) 105
- Daróci Orbán 239, 285
- Dávidházi Péter 80, 292, 293
- De Jong, Jan 296, 303, 306
- Deberhegyi Fabricius Gáspár 121, 240
- Debreceni Borégető Miklós 50, 51, 52, 269
- Debreceni Joó János 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 241, 242
- Debreceni Komári Boldizsár 210, 211
- Debreceni M. Mihály 51, 111, 113, 244, 245
- Debreceni Nagy Ferenc 75, 169, 170, 251, 269
- Debreceni Németh Ferenc 52, 254
- Debreceni Soós János 157, 254, 269
- Debreceni Sós Péter 258
- Debreceni Tankó Miklós 197, 198, 218, 221, 248, 250, 251, 269
- Debreceni Tarack János 226, 250
- Debreczeni Attila 79, 292, 293
- Decanus Bistricius, Johann 147, 242
- Decsi Gáspár 129
- Deidrich, Georg 31, 217, 270
- Dereski János (Derecskei János) 71, 77
- Dévai (Bíró) Mátyás 32, 281
- Devecseri Gábor 28, 296

- Décsi András 126, 281
 Dienes Dénes 309
 Dobai András 281
 Dobó István 101
 Dobozy Nóra 301
 Dörnyei Sándor 15, 18, 293
 Dracula (III. Vlad, havasalföldi uralkodó) 73
 Dresser, Matthäus 14, 111, 112, 114, 171–174, 209, 231, 245, 255, 270, 295, 297, 307
 Dryden, John 294
 Dudith, Andreas 288
- Echter von Mespelbrunn, Julius 81
 Eck, Johann 51, 270
 Eck, Valentin 121, 240, 284
 Eckermann, Johann Peter 80, 293
 Egoiphus, Ioannes 27
 Egri András 121, 240
 Egri C. Miklós 162
 Egri Gergely 252
 Einsidel, Heinricus Abraham 149
 Eisengreinus, Martinus 274, 286
 Ellinger, Georg 9, 293
 Endrődi Zsigmond 121, 240
 Enenkel, Karl A. E. 296, 303, 306
 Erasmus, Desiderius 68, 114, 152, 293
 Erdélyi János 35, 293
 Essig, Stephan 217, 261
 Esterházy Pál 299
 Eszéki Sándor 119
 Eszéki Mihály 238
- Eszlári F. Demeter 182, 192, 193, 251, 253, 271
 Eudoxosz 28
 Euonymus, Antonius 227
 Fabricius, Georg 30, 86, 216
 Farkas András 175, 281
 Farkas Evelin 22
 Farmati Anna 309
 Fáy András 295
 Fáy János 201
 Fazakas Gergely Tamás 302
 Fegyverneki Izsák 22, 112, 146, 149, 150, 180, 244, 272
 Fekete Imre 281
 Félegyházi István 180–182, 199, 225, 226, 249, 250, 272
 Félegyházi Tamás 71, 157, 225, 239, 250, 304
 Felinus, Adam 128, 160, 161, 254, 272
 Filiczki János 203, 210
 Fischer, Peter 276
 Fodor György 291
 Fodor Péter 102, 111
 Foerstemann, Carolus Eduardus 100, 143, 153, 160, 205, 206, 294
 Forgách Ferenc 151
 Forgách Imre 50, 151, 168,
 Forgách Mihály 20, 49–67, 77, 165, 172, 174, 175, 255, 272–274, 308
 Főríz Gergely 22
 Franz, Wolfgang 156, 157, 231, 254, 259
 Frischlin, Nicodemus 14, 187, 194, 195, 196, 231, 251, 273, 290
 Frosch Iunior, Christopher 266

- Frost, Dorette 10, 306
 Fuchs, Juliane 11, 294
 Fuchs, Thorsten 11, 294

 Gábor Csilla 309
 Gaertner, Adelheid 11, 294
 Gagelman, Joachim 143
 Galavics Géza 307
 Gomerius, Hanard 93, 274
 Garrison, James D. 113, 294
 Gerlach, Melchior 112, 254, 255, 268
 Gesztelyi Hermina 22
 Giovio, Paolo 107, 120
 Gmelin, Hermann 180, 294
 Godelman, M. Johann Georgius 149
 Goethe, Johann Wolfgang 80, 293
 Gottsched, Johann Christoph 80
 Göllner, Carl 185, 294
 Gömöri György 202, 210, 294
 Gönci Bartha Pál 217, 259
 Gönci Fabricius György 239
 Gönci István 112,
 Gräßer, Ingeborg 11
 Grataroli, Guglielmo 25, 26
 Grimm, Heinrich 171, 295
 Gronenberg, Simon 50, 111, 112, 162, 163, 165, 211, 243–246, 248, 249, 253, 255, 257, 259–261, 264, 267, 270–274, 279, 281, 284, 286
 Gryll, Lorenz 295
 Grynaeus, Johann Jakob 14, 68, 231, 307
 Gualter, Bernard 275
 Guthmüller, Bodo 291, 301

 Gyalui Torda Zsigmond 215
 Györrfy Miklós 293
 Gyulai Búzás Mátyás 154, 161, 188, 246, 250
 Gyulai Éva 112, 114, 295
 Gyulai János 156, 245

 Hamm, Joachim 185, 291
 Hanák Béla 146
 Hargittay Emil 279
 Harsting, Pernille 88, 295
 Hász-Fehér Katalin 80, 295
 Hausus, Melchior 207, 257, 274
 Haye, Thomas 26, 295
 Hejcei Baltha Bálint 239
 Hellebrant Árpád 15, 18, 235, 309
 Helner, Georg 146, 147, 148, 242, 270, 287
 Helner, Stephanus 147
 Helt, Georg (Georgius) 52
 Heltai Gáspár 8, 129, 186
 Heltai János 11, 12, 16, 79, 91, 296
 Henricpetrus, Sebastianus 266
 Henrik, III. Valois (francia uralkodó) 191
 Henrik, IV. Navarrai (francia uralkodó) 191, 192
 Herepei János 34, 296
 Herner János 307
 Hérodotosz 105
 Herweg, Mathias 185, 291
 Hess, Günther 10, 296
 Hesus, Helius Eobanus 294
 Hirschler, Georg 142, 143
 Hoffman, Nicolaus 279

- Hoffmann Béla 29
Holler László 69, 296
Homérosz (Homéros) 165, 179, 296
Homonnai Drugeth Bálint 210
Horányi Elek 34, 69, 297
Horatius, Quintus Flaccus 30, 83, 86, 88, 90, 149, 179, 180, 196, 297, 310
Horn Ildikó 31, 297
Hornyánszky Victor 299
Horstius, Gregor 209, 210, 262
Horváth Gáspár 101, 115–118, 238
Horváth István Károly 43
Hrochtosky Ábrahám Izsák (Hrchochtotius, Jacobus Abrahamus) 203
H. Hubert Gabriella 33, 36, 37, 38, 295
Hunnius, Aegidius 203
Hunyadi (I.) Mátyás (magyar uralkodó) 70
Hunyadi János 70
Husztai Máté 101, 104–106, 236, 274, 275
- Ijsewijn, Jozef 12, 297
Ilosvai Benedek 239
Imre Mihály 15, 22, 36, 49, 83, 174, 175, 185, 187, 297, 298, 302
Imreh Sándor 300
Intaphernes 105
Intybus, Martin 127, 152, 153, 247, 275
Iobinus, Bernhardus 285
Istvánfi Pál 281
Iunius, Melchior 216
Iuvenalis, Decimus Iunius 149
Jaeger, Friedrich 11, 298
Jagenteuffel, M. Andreas 149
Jäger, Felix 12, 298
- Jakó Zsigmond 207, 298
Jankovics József 295, 308, 310
Jankovits László 308
Joch, Markus 307
Jodocus, Andreas 197, 198, 251
Juhász Szandra 18, 298
- Kakas György 99
Kákonyi Péter 52, 281
Kálai Sándor 303
Kálmáncsehi Pál 162
Kaposi Ráti György 111–114, 245
Károli Gáspár 41, 51, 113, 125, 180, 189
Károlyi K. Albert 204, 205
Károlyi Péter 71, 77, 131, 137, 140, 238, 258
Kassai Császár György 50, 146, 223, 242
Kassai Zsigmond Dávid 17, 22, 31, 70, 71, 146, 149
Kasza Péter 309
Kátay Ferenc 307
Kazai János 71, 77
Kazinczy Ferenc 79, 293
Kecskeméti Agricola János 101, 118, 217, 218, 237, 238, 239, 275, 309
Kecskeméti Benedek 237
Kecskeméti C. János 210, 262
Kecskeméti Gábor 14, 22, 50, 179, 194, 279, 290, 298
Kegel, Stephanus 207, 257, 263, 274, 282, 287
Kegyes Erika 309
Kelemen János 29, 281, 296
Kendi Sándor 68, 201

- Kenny, Neil 43–45, 298
 Kepler 288, 305
 Kerecsényi László 100, 109, 291
 Kerényi Károly 22, 177, 189, 298
 Keresztély, I. (szász választófejedelem) 8, 201
 Kerth, Sonja 185, 291
 Keserű Bálint 307
 Kessler, Edmund 288, 296, 305
 Keveházi Katalin 13, 50, 298
 Kinizsi Pál 70
 Kirwan, Richard 81, 82, 122, 169, 299
 Kiss Béla 301
 Kiss Farkas Gábor 82, 299, 309
 Klaniczay Tibor 19, 54, 79, 299, 307, 310
 Klein, Johann Samuel 153, 299
 Kloß, Iacobus 264
 Klubnick Hainiciensis, Tobias 146
 Knapp Éva 95, 299
 Knobloch, Tobias 209
 Knoll, Gerhard 10, 306
 Kolozsvári Serarius György 129, 241
 Koncz József 36, 54, 69, 70, 151, 198, 199, 300
 Kopácsi Ferenc 35, 128, 129, 131, 137, 240
 Kornis Gáspár 73
 Kornis György 67
 Kósa László 295, 310
 Kovács Janka 298
 Kovács Sándor Iván 23, 25, 26, 31, 54, 56, 61, 69, 265, 273, 300
 Kovacsóczy Farkas 68, 73, 201
 Krakkai Demeter 50, 52, 54, 127, 211, 251, 276
 Krummacher, Hans-Henrik 10, 300
 Kruschpíer, Stephanus (Kruschpíer Warbowiensis Pannonius, Stephanus) 205, 206, 258
 Kuiper, C. G. 296
 Kulcsár Péter 56, 265, 273, 284
 Kunisch, Adam 203
 Kühlmann, Wilhelm 291, 301
 Ladányi Sándor 312
 Lakatos András 209
 Lakatos István 312
 Landsberg, Martin 266
 Lang, Georg 207, 257, 294, 305
 Lannoy, Philippe de 29
 Laskai Csókás Péter 20, 33–47, 62, 276, 289, 291, 292, 295, 302
 Lázár István 309
 Lehner, Adam 205, 206, 258, 276, 305
 Lippói Pastoris Jeremiás 202, 204, 205, 258
 Lipsius, Justus 29, 48, 53, 54, 56, 57, 61, 65, 231, 273, 276, 290, 303
 Listius László 299
 Liszkai B. Demeter 177, 191, 192, 251, 253, 254, 255, 276
 Loew, Anton 297
 Lovas Borbála 301
 Löser, Freimut 185, 291
 Luffy Katalin 302
 Luther, Martin 7, 27, 32, 36, 51, 91, 92, 114, 125, 150, 158, 173, 177, 185, 198, 270, 287, 291, 300
 Lycius Hlinecenus, Joannes 205, 258

- Maczak, Antoni 31, 300
- Mágocsy András 15, 100, 101, 102, 103, 104, 107, 111, 112, 113, 114, 118, 173, 174, 217, 236, 244, 245, 302, 307
- Mágocsy Ferenc 114, 210, 295
- Mágocsy Gáspár 100, 111, 173, 307
- Maius, Heinrich 207, 255
- Mannacker, Hieronymus 305
- Máriássy Zsigmond 50, 54, 65, 128, 178, 207, 251, 277, 307
- Martini, Jacob 209
- Martyr Vermilius, Petrus 36, 45, 277
- Massay Eulália 100
- Massay Imre 100, 109
- Mátrai László 35, 300
- McKeon, Richard 180, 300
- Meisner, Wolfgang 263, 276, 278, 279
- Melanchthon, Philipp 7, 9, 13, 27, 29, 32, 49, 57, 68, 70, 89, 122, 150, 158, 173, 177, 185, 187, 188, 198, 214–216, 225, 227, 232, 236, 294, 297, 298
- Melich János 45, 301
- Mélius Juhász Péter 32, 71, 77, 225
- Menandros rétor 86, 87, 88, 171, 175
- Mensator, Daniel 151, 247
- Menz, Balthasar 167, 197, 202, 207, 210, 246, 249–252, 254, 259–262, 277
- Menzel, Philipp 93
- Menzel, Simson 243
- Messerschmidt Neosoliensis, Ioannes 205, 206, 258
- Mészáros István 9, 301
- Mikó Árpád 107, 120, 301
- Miletinski Straznicenus, Ioannes 206, 258, 278
- Milewska-Wazbinska, Barbara 187, 301
- Miltitz, Ernestus Wilhelmus 149
- Miskolci Csulyak István 207, 209, 257, 298, 302
- Miskolci Csulyak János 121, 240
- Miskolci Gombos Boldizsár 259
- Miskolci P. Boldizsár 219, 221, 226, 246, 248, 278
- Miskolci Puah Pál 128, 129, 131, 137, 278
- Mohi Mihály 121, 240, 284
- Molnár Dávid 309
- Monai János 307
- Monok István 25, 69, 193, 264, 265, 273, 292, 300
- Monostori Miklós 128, 129, 130, 240, 278
- Móré András István 22
- Móré Tünde 33, 103, 122, 193, 289, 298, 301, 302
- Mycillus, Jacob 30
- Mylius, M. Abrahamus 149, 257
- Nadányi János 25
- Nadányi Mihály 25
- Nádasdi Demeter 227, 259, 278
- Nádasdy Ferenc 71, 195
- Nádasi János 16, 311
- Nádudvari Mihály 112, 243
- Nagy Andor 9, 12, 15
- Nagy Sándor (makedón uralkodó) 61, 70, 120
- Nagybányai Pellionis István 204, 258, 259, 302
- Némethi M. János 168

- Nola, Paulius von 298
 Nyerges Judit 295, 310
 Nyíró József 276
- Oláh Róbert 109, 207, 302, 304, 308
 Oláh Szabolcs 303
 Opitz, Martin 10
 Orosz Beáta 292
 Ország Ilona 49
 Óvári Sidó Mihály 204, 205, 258, 279
 Ovidius, Publius Naso 30, 83, 86, 90, 149, 159
- Őze Sándor 190, 302, 303
- Paksi Cormaeus Mihály 71
 Paksi Mihály 149
 Pánczél Barnabás 108, 303
 Pannonius, Janus 31, 137, 158, 205, 210
 Pannonius, Johannes Julius 112
 Pápai Páriz Ferenc 44, 89, 279
 Papy, Jan 30, 66, 303
 Pareus, Johann Philipp 210, 211, 212, 279
 Pataki Monos Tamás 131, 132, 134, 135, 136, 241, 279
 Pázmány Péter 91
 Péchy Ferenc 281
 Péchy Zsigmond 50, 52, 53, 54, 128, 163, 170, 251, 252, 254, 279, 280
 Pém Eszter 22
 Perényi Gábor 49, 50, 100
 Perényi János 99
 Perlitius Quedlenburgiensis, Andreas 242
- Persius, Aulus Flaccus 149
 Petneházi Gábor 4, 22
 Petneki Áron 292
 Phokylides, milétoszi 52
 Photios 74
 Pigman, George W. 180, 303
 Pilcius, Gregorius 205, 206, 258
 Pirnát Antal 282
 Piscator, Philippus Ludovicus 83, 101
 Plachecius Mesericens, Ioannes 206
 Plantinus, Christopher 272
 Platón 28, 149, 158, 179
 Polleichtner, Wolfgang 179, 303
 Pompeius, Cnaeus Magnus 61, 85
 Pontanus, Jacobus 87, 107, 108, 280
 Popovicky, Jakub 304
 Posta Anna 131, 202, 203, 303, 304
 Praetorius, Bernhard 96, 280
 Propertius, Sextus 30, 88
 Pszeudo-Dionüsziosz Areopagitész (Pseudo-Dionysios Areopagita) 102
 Pyrckmair, Hilarius 25, 26, 281
- R. Várkonyi Ágnes 307
 Radán Balázs 281
 Radéczi Mátyás 75
 Rákóczi Zsigmond 114, 172, 173, 174, 210, 217
 Ramus, Petrus 25
 Rebart, Thomas 282
 Rédey Keresztény János 298
 Rédey Keresztény Júlia 298
 Redslob, Gustav Moritz 156, 304
 Rettelbach, Johannes 185, 291

- Reusner, Nicolaus 30, 70, 216, 281, 302
 Révész Imre 34, 202, 304
 Rhodios, Apóllonios 179
 Rimay János 290
 Ritoókné Szalay Ágnes 215, 222, 304
 Ritzenhayn, Donatus 282
 Rockenberger, Annika 10, 11, 304
 Roloff, Hans-Gert 305
 Rosíková, Kateřinaplach 205, 304
 Rovira, Juan Alcina 10, 305
 Rózsa Huba 291
 Rubigallus, Paulus 31, 70
 Rupp, Heinz 305
 Ryba, Bohumil 205, 305

 Sabinus, Georg 30
 Sacré, Dirk 12, 297
 Sajószentpéteri Bálint 121, 240
 Salánki András 271, 275
 Sambucus, Johannes 91, 114, 288
 Sárközi Bálint 50, 52, 75
 Sárosi Molnár András (Sárosi András) 77, 149, 244, 272
 Sartorius, David 280, 281
 Sartorius János 231
 Sartorius, Jeremias A. 151, 152, 153, 246, 247
 Sauer, Bruno 223, 305
 Scaliger, Julius Caesar 83–87, 89, 101, 102, 107, 108, 113, 175, 213, 282
 Schede Melissus, Paul 96, 97, 210, 282
 Schenkeveld-van der Dussen, Maria 11
 Schleich, Clemens 111, 147, 242, 248, 250–253, 265–268, 269–271, 273, 276–278, 280, 283, 286, 287
 Schmideli, Georg 203, 204
 Schöne, Antonius 111, 242, 243, 265, 266, 271, 283
 Schwenck, Laurentius 275, 280, 284, 285
 Sebestyén Attila 18, 79, 305
 Sebestyén-Spielmann Mihály 18, 305
 Sebők Marcell 308
 Secerius, Johannes 102
 Secundus, Janus 95
 Segebrecht, Wulf 10, 305, 306
 Seidel, Robert 26, 306
 Seitz, Petrus 131, 238, 241, 265, 279
 Seneca, Lucius Annaeus 46, 180
 Servacainus 148
 Siberus, Adam 282
 Siderius János (Szikszai Siderius János) 112, 157, 209, 211, 218, 220, 222, 226, 248
 Siderus, M. Simon 149
 Sidonius Apollinaris 88
 Simon Endre 288
 Sinai Miklós 109, 201
 Sinkó Katalin 301
 Skafte Jensen, Minna 295
 Sluconius, Martinus 152, 246
 Smirzicz Iaroslau 208, 257, 282
 Sombori Sándor 67
 Sommer, Johann 147, 151, 210, 282
 Springer, Elisabeth 11, 306
 Stackelberg, Jürgen V. 180, 306
 Stagl, Justin 25, 26, 38, 54, 76, 306

- Statius, Publius Papinius 86, 88
 Steinmann, Tobias 280
 Stemler Ágnes 67, 289
 Stendalius, Arnoldus 94, 95, 282
 Stigel, Johann 93, 94, 282
 Stockhorst, Stefanie 11, 306, 307
 Sturm, Johann 216, 264, 270
 Sturm, Martin 246, 247
 Suevus, Caspar 210, 262
 Sulyok Ferenc 224
 Sári Sára 217, 261
 Syffko Leöwiensis, Matthias 205
 Sylvester János 289

 Szabó András 8, 13, 14, 17, 22, 35, 49–
 53, 66–68, 77, 99–102, 106, 112, 113,
 115, 119, 128, 131, 137, 140, 145, 149–
 151, 154–157, 163, 165, 167, 168, 170,
 171, 174, 177, 178, 181, 190, 192, 201,
 202, 204, 207, 209, 210, 214, 217, 218,
 222, 223, 225–227, 232, 293, 307, 308
 Szabó Géza 13, 48, 50, 66, 72, 75, 100,
 162, 309
 Szabó Károly 15, 18, 235, 309
 Szabó Miklós 24, 288, 310
 Szakmári Orsolya 217, 219, 239, 271,
 275, 309
 Szálkai Irma 15, 18, 293
 Szamosközi R. Sándor 156, 157, 183,
 184, 186–189, 219, 221, 222, 226,
 248, 250–252, 154, 268, 269, 272,
 273, 276, 283, 285
 Szántai Festő Lukács 239, 285
 Szántai Pál 77
 Száraz Orsolya 302

 Széchényi György 25
 Szederkényi György 121, 240
 Szegedi Kis István 32
 Szegedi Lőrinc 217, 239, 309
 Szegedi Mátyás 223, 224, 283
 Szegedi Pál 150
 Székely Balázs 126, 281,
 Székely Gábor 175, 218, 309
 Szenci Molnár Albert 44, 88, 89,
 283
 Szentandrás István 209
 Szentmihályi Boldizsár 239
 Szepesi György 102, 111, 146
 Szepesi Korotz György 114
 Szepesi Lentulus János 75
 Szepesi Wendégghi Balázs 190, 210,
 218, 220, 226, 246, 248, 258, 283
 Szeremlyéni Mihály 281
 Szikszai Ambrus 119, 121, 122, 123,
 124, 128, 240, 284
 Szikszai Fabricius Balázs 20, 49, 50,
 68, 71, 99, 100, 101, 102, 103, 104,
 105, 118, 129, 131, 137, 141, 146, 149,
 186, 202, 214, 223, 225, 231, 236,
 284, 302, 303
 Szikszai Fabricius Demeter 20, 99,
 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107,
 108, 109, 110, 111, 114, 119, 120, 236,
 238, 284, 285
 Szikszai Fabricius Vazul 284
 Szikszai Hellopoeus Bálint 71, 236,
 Szikszai Kónya István 156, 226,
 227, 259
 Szikszai Oláh János 128, 240
 Szikszai Siderius János 112

- Szilády Áron 281, 282
 Szilágyi Emőke Rita 91, 301, 308, 309
 Szilágyi Imre 239
 Szily Kálmán 45, 310
 Szinnyei József 34
 Szirák Péter 23, 310
 Szigeti Sartoris Mihály 207, 210, 262
 Szkhárosi Horvát András 281
 Szondi Béla 293
- Takács Levente 22, 301
 Tar Benedek 281
 Tar Ibolya 86, 264, 310
 Tardy Lajos 68, 69, 76, 265, 310
 Tarjányi Béla 291
 Tarnai Andor 12, 310
 Tarnóci András 223, 242
 Tasi Réka 289, 290
 Tasnádi Mihály 75, 251, 255
 Taubmann, Friedrich 202, 257, 260, 261
 Textoris Modrensis, Joannes 205, 206, 258
 Theokritos 175
 Thímár Attila 279
 Thoracynomus Mátyás (Thoraconymus, Matthias) 71, 150
 Thordai Benedek 281
 Thököly (I.) Miklós 207, 257
 Thúri Czákó Jakab 119, 120, 121, 128, 239, 240, 284, 285
 Thúri György 70, 114, 202, 203, 210, 211, 217, 227, 258, 259, 260, 261, 294
 Thúri Márton 253, 255
- Tibullus, Albius 95
 Toldy Ferenc 69
 Tolnai Artopaeus István 158, 253
 Tolnai Fabricius János 218
 Tolnai Fabricius Tamás 112, 243, 248
 Tolnai Ferenc 75, 252
 Tolnai Garai János 75, 171, 172, 173, 174, 252, 255
 Tolnai István 250
 Tolnai L. Vince 156
 Tolnai Sartorius János 163, 164, 183, 249, 252
 Tonk Sándor 24, 310
 Tordai Névtelen 281
 Toronyi László 25
 Tóth István 68, 265, 311
 Tóth Orsolya 22,
 Tóth Zsombor 17, 22, 311
 Traianus (római uralkodó) 104
 Transylvanus, Jacobus Lucius 237, 238, 285
 Trattner, Thomas 265
 Trausch, Josef 146, 147, 311
 Tufte, Virginia 11, 311
 Turler, Hieronymus 25, 26, 31, 285,
 Turóczi-Trostler József 194, 311
 Tuynman, P. 288, 296, 305
 Tüskés Gábor 16, 311
- Udvarhelyi Barta Tamás 207, 209, 210, 262
 Udvarhelyi Szilágyi Imre 239
 Újfalvi Imre 202, 257, 288, 294, 304, 308
 Ulricus, Andreas 149

- Uncius, Leonhard 142, 143, 290
 Ungvári Fabricius János 190, 254, 285

 V. Kovács Sándor 203, 311
 Vaderna Gábor 80, 311
 Valkai Kelemen 281
 Váradi Tonsor István 207, 210
 Váraljai Simon 157, 158, 253, 285
 Varga András 69, 193, 264
 Vári Alatus János 217, 256
 Városi István 288
 Varsányi Gorsa Mihály 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 242, 286
 Varsányi János 153, 154, 155, 156, 161, 162, 164, 165, 181, 199, 246, 248, 249, 286
 Veit, Jacobaeus 92, 286
 Velius, Caspar Ursinus 31
 Veres Ildikó 309
 Veress Endre 118, 311
 Vergilius, Publius Maro 83, 86, 90, 102, 134, 149, 175, 177, 179, 310, 312
 Verók Attila 12
 Veszprémy László 120, 263
 Vetési János 129, 131, 132, 133, 135, 136, 137, 241, 279
 Viiding, Kristi 13, 88, 89, 312
 Vincent, Antoine 282

 Virág Csilla 298
 Vizsolyi Hunyor János 210, 262
 Voigt Vilmos 67, 289
 Vossius, Gerardus Joannes 87, 286
 Vrabély Márk 298

 Warneke, Sara 27, 312
 Wechel, Joannes 276
 Weimar, Klaus 11, 312
 Weissenhorn, Alexander 270
 Welack, Matthäus 246, 247, 254, 268, 269, 272, 273, 275, 276, 285
 Wels, Volkhard 10, 11, 312
 Wiegand, Hermann 30, 312
 Wolf, Norbert Christian 307
 Wolffius, M. Cyriacus 149

 Zacher, Christian K. 24, 312
 Zalwein Novisoliensis, Abraham 205
 Zászkaliczky Márton 308
 Zeznerus, Joannes 210, 262
 Zombori H. Péter 227, 259
 Zoványi Jenő 34, 35, 147, 312
 Zrínyi György 71
 Zrínyi Miklós 70, 299
 Zvolsky, Jan 102
 Zwinger, Theodor 25, 31, 52, 196, 286, 287

A sorozatban megjelent kötetek

1. PÉTER László: *Espersit János. Ismeretlen adatok Juhász Gyula és József Attila életéhez*, 1955.
2. VARGA Imre: *Szádeczky: Miscellania. Egy XVIII. századi versgyűjtemény ismertetése*, 1955.
3. FORGÁCS László: *Bajza és Belinszkij*, 1955.
4. FENYŐ István: *Az Aurora. Egy irodalmi zsebkönyv életrajza*, 1955.
5. PUKÁNSZKYNÉ Kádár Jolán: *A drámaíró Csokonai*, 1956.
6. HEGEDŰS Nándor: *Ady Endre Nagyváradon*, 1956.
7. KOMLÓS Aladár: *Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében*, 1956.
8. FEJŐS Imre: *Vörösmarty arca*, 1956.
9. TRÓCSÁNYI Zsolt: *A nagyenyedi kollégium történetéhez*, 1957.
10. ECKHARDT Sándor: *Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből*, 1957.
11. GERGELY Pál: *Arany János és az Akadémia*, 1957.
12. BARÁNSZKY-JÓB László: *Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye*, 1957.
13. BUSA Margit: *A Thököly-kódex és kuruc kori versei*, 1958.
14. WALDAPFEL József: *Gorkij és Madách*, 1958.
15. SCHEIBER Sándor, ZSOLDOS Jenő: *Vajda János levelei Milkó Izidorhoz*, 1958.
16. SÜKÖSD Mihály: *Tudós Weszprémi István. Arckép a magyar felvilágosodás előtörténetéből*, 1958.
17. VÖRÖS Károly: *Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez*, 1958.
18. GÁLDI László: *Szenczi Molnár Albert zsoldárverse*, 1958.
19. MEZEI Márta: *Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*, 1958.
20. FEKETE Sándor: *Petőfi, a segédszerkesztő. A költő ismeretlen írásaival*, 1958.

21. REJTŐ István: *Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon*, 1958.
22. NAGY Péter: *Szabó Dezső indulása*, 1958.
23. FÓNAGY Iván: *A költői nyelv hangtanából*, 1959.
24. POGÁNY Péter: *Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823). I. Vásári ponyvairatok (A nyomda történetével és kutatási módszertanulmánnyal)*, 1959.
25. Jan MIŠIANIK, ECKHARDT Sándor, KLANICZAY Tibor: *Balassi Bálint Szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*, 1959.
26. HEGEDÜS Nándor: *Ady elnyeri a főváros szépirodalmi díját*, 1959.
27. REJTŐ István: *Mikszáth Kálmán, a rimaszombati diák*, 1959.
28. FENYŐ István: *Reformkori irodalmunk az egykorú orosz sajtó tükrében*, 1959.
29. RADÓ György: *Majakovszkijról*, 1960.
30. ZIMÁNDI István: *Péterfy Jenő és baráti köre*, 1960.
31. SÁFRÁN Györgyi: *Arany János és Rozvány Erzsébet*, 1960.
32. CSANDA Sándor: *A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar–szlovák kapcsolatai*, 1961.
33. MEZŐSI Károly: *Petőfi családja a Kiskunságban. Kiskunfélegyházi életük*, 1961.
34. GERÉB László: *A munkásügy irodalmunkban 1832–1907. Tanulmányok*, 1961.
35. CSUKÁS István: *Ady Endre a szlovák irodalomban*, 1961.
36. MERÉNYI Oszkár: *Ismeretlen és kiadatlan Kölcsey-dokumentumok*, 1961.
37. KISS Ferenc: *A beérkezés küszöbén. Babits, Juhász és Kosztolányi ifjúkori barátsága*, 1962.
38. ZRINSZKY László: *A Magyar Tanácsköztársaság emléke költészetünkben 1919–1945*, 1962.
39. CSAPLÁROS István: *Kraszewski és Magyarország*, 1963.
40. VARGA József: *Ady útja az „Új versek” felé*, 1963.
41. LENGYEL Géza: *Magyar újságmágnások*, 1963.
42. BARANYI Imre: *A fiatal Madách gondolatvilága*, 1963.
43. TAMÁS Attila: *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig*, 1964.
44. GREZSA Ferenc: *Juhász Gyula egyetemi évei 1902–1906*, 1964.

45. MARKOVITS Györgyi: *Üldözött költészet. Kitiltott, elkobzott, perbe fogott kötetek, versek a Horthy-korszakban*, 1964.
46. KOMLÓS Aladár: *A szimbolizmus és a magyar líra*, 1965.
47. KUNSZERY Gyula: *A magyar szonett kezdetei*, 1965.
48. T. ERDÉLYI Ilona: *Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor*, 1965.
49. PÉCZELY László: *Tartalom és versforma*, 1965.
50. SZIKLAY László: *Az ifjú Hviezdoslav*, 1965.
51. POSZLER György: *Szerb Antal pályakezdése*, 1965.
52. CSAPLÁR Ferenc: *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*, 1967.
53. KÁNTOR Lajos: *Száz éves harc „Az ember tragédiájá”-ért*, 1966.
54. SZIGETI József: *A Balassi-Comoedia és szerzője*, 1967.
55. NIZSALOVSKY Endre, LUKÁCSY Sándor: *Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz*, 1967.
56. CSATÁRI Dániel: *A Vásárhelyi Találkozó*, 1967.
57. SZABOLCSI Miklós: *A verselemzés kérdéseihez. József Attila: Eszmélet*, 1968.
58. RÓNAY László: *Az Ezüstkör nemzedéke*, 1967.
59. VARGA Imre: *Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből*, 1967.
60. VARANNAI Aurél: *John Bowring és a magyar irodalom*, 1967.
61. POMOGÁTS Béla: *Kuncz Aladár*, 1968.
62. SCHWEITZER Pál: *Ember az embertelenségben. A háborús évek Ady-verseinek szimbolikus motívum-csoportjai*, 1969.
63. HORVÁTH János: *Vörösmarty drámái*, 1969.
64. FEKETE Sándor: *Petőfi, a vándorszínész*, 1969.
65. BALOGH László: *Asztalos István*, 1969.
66. D. BIRNBAUM Marianna: *Elek Artúr pályája*, 1969.
67. BARLA Gyula, Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt, 1970.
68. TAMÁS Anna: *Az Életképek. 1846–1848*, 1970.
69. T. ERDÉLYI Ilona: *Irodalom és közönség a reformkorban. Regélő Pesti Divatlap*, 1970.
70. H. LUKÁCS Borbála: *Szellemtörténet és irodalomtudomány. Vázlatok a Minerva köréből*, 1971.
71. NÉMETH G. Béla: *Tragikum és történetfelfogás. A századvégi tragikum-vita*, 1971.

72. BÁN Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, 1971.
73. PÓR Péter: *Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában. Justh Zsigmond és Czóbel Minka népiessége*, 1971.
74. KÖHÁTI Zsolt: *Sárközi György*, 1971.
75. KATONA Béla: *Krúdy Gyula pályakezdése*, 1971.
76. BÉNYEI Miklós: *Eötvös József olvasmányai*, 1972.
77. FEKETE Sándor: *Petőfi romantikájának forrásai*, 1972.
78. AGÁRDI Péter: *Rendiség és esztétikum. Gyöngyösi István költői világképe*, 1972.
79. MÁLYUSZ Elemér: *Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon*, 1973.
80. HOPP Lajos: *A Rákóczi-emigráció Lengyelországban*, 1973.
81. DERSI Tamás: *A századvég katolikus sajtója*, 1973.
82. MARTINKÓ András: *Költő, mű és környezet. Kérdőjelek a Petőfi-irodalomban*, 1973.
83. PÉTER Katalin: *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. A Sierralmas panasz keletkezéstörténete*, 1973.
84. SIVIRSKY Antal: *Magyarország a 19. századi holland irodalom tükrében*, 1973.
85. TÖRÖK Gábor: *Lírai igefüggvények stilisztikája*, 1974.
86. PÓR Anna: *Balog István és a 19. század elejének népies színjátéka*, 1974.
87. SZALAI Imre: *A Vajda János Társaság*, 1975.
88. BÁN Imre: *A Karthausi Névtelen műveltsége*, 1976.
89. CZIGÁNY Lóránt: *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában 1830–1914*, 1976.
90. S. SÁRDI Margit: *Petrőczy Kata Szidónia költészete*, 1976.
91. SIPOS Lajos: *Babits Mihály és a forradalmak kora*, 1976.
92. KOLLIN Ferenc: *A Prager Könyvkiadó története*, 1977.
93. SZUROMI Lajos: *József Attila: Eszmélet*, 1977.
94. NEMES István: *Radnóti Miklós költői nyelve*, 1979.
95. AMEDEO DI FRANCESCO: *A pásztorjáték szerepe Balassi Bálint költői fejlődésében*, 1979.
96. SZILÁGYI János: *A Népszava irodalompolitikája 1919 és 1929 között*, 1979.

97. OROSZ László: *A magyar verstani eszmélkedés kezdetei*, 1980.
98. BÉCSY Tamás: *A drámaelmélet és dramaturgia Csokonai művében*, 1980.
99. LICHTMANN Tamás: *Pap Károly*, 1979.
100. R. TAKÁCS Olga (szerk.): *Mégis győztes, mégis új és magyar. Tanulmányok a Nyugat megjelenésének hetvenedik évfordulójára*, 1980.
101. GERSKOVICS, Alekszandr: *Petőfi és a színház*, 1980.
102. NAGY SZ. Péter: *Az idilltől az abszurdig. Gelléri Andor Endre pályaképe*, 1981.
103. KELEMEN Péter: *Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában*, 1981.
104. BÓNIS György: *Révay Péter*, 1981.
105. RUBIN Péter: *Francia barátunk, Auguste de Gerando (1819–1849)*, 1982.
106. KULIN Ferenc: *Hódíthatatlan szellem. Dózsa György és a parasztháború reformkori értékeléséről*, 1982.
107. POMOGÁTS Béla: *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*, 1983.
108. HOPP Lajos: *A lengyel irodalom befogadása Magyarországon 1780–1840*, 1983.
109. LACZKÓ András: *Ecset és toll. Rippl-Rónai József és az irodalom*, 1983.
110. PÉTERFFY Ida: *Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt*, 1985.
111. MARKOVITS Györgyi: *A magyar írók harca a cenzúra ellen (1919–1944)*, 1985.
112. MAY István: *A magyar heroikus regény története*, 1985.
113. DEME Zoltán: *Verseghy könyvtára*, 1985.
114. ANGYALOSI Gergely: *A lélek lehetőségei. Líra és szubjektumelmélet összefüggései a század eleji Magyarországon*, 1986.
115. BARTA János: *A pálya ívei. Kemény Zsigmond két regényéről*, 1985.
116. KOROMPAY H. János: *Műfordítás és líraszemlélet. Egy fél század magyar Baudelaire-értelmezései*, 1988.
117. MARTINKÓ András: *Az Ómagyar Mária-síralom hazai és európai körben*, 1988.
118. GÖMÖRI György: *Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században*, 1989.
119. NEMESKÉRI Erika: *Cholnoky László*, 1989.
120. KEMÉNY Katalin: *Az ember, aki ismerte saját neveit. Szélgjegyzetek Hamvas Béla Karneváljához*, 1990.

121. SANTARCANGELI, Paolo: *Magyarok Itáliában. Tanulmányok és előadások*, 1990.
122. KÚTFALVI Oszkár: *Újságpaloták*, 1991.
123. NÉMETH G. Béla: *Péterfy Jenő*, 1991.
124. GYENIS Vilmos: *Hermányi Dienes József (1699–1763)*, 1991.
125. HIMA Gabriella: *Kosztolányi és az orosz regény*, 1992.
126. SZÉLES Klára: *Henszlmann Imre művészetelmélete és kritikai gyakorlata*, 1992.
127. DERÉKY Pál: *A vasbetontorony költői. Magyar avantgárd költészet a XX. század második és harmadik évtizedében*, 1992.
128. KABDEBÓ Lóránt: »A magyar költészet az én nyelvemen beszél«. A kései Nyugat-líra összegződése Szabó Lőrinc költészetében, 1992.
129. KILIÁN István: *A minorita színjáték a XVIII. században*, 1992.
130. KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*, 1993.
131. NAGY Imre: *Nemzet és egyéniség. Drámai irodalmunk az 1810-es években: a hazafiság drámái*, 1993.
132. PINTÉR Márta Zsuzsanna: *A ferences iskolai színjátszás a XVIII. században*, 1993.
133. TAXNER-TÓTH Ernő: *Rend, kételyek, nyugtalanság. A Csongor és Tünde kérdései*, 1993.
134. BOTKA Ferenc: *Déry Tibor és Berlin. A Szemtől szembe és forrásvidéke*, 1994.
135. KRISTÓ Gyula: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*, 1994.
136. MEZEI Márta: *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, 1994.
137. KLANICZAY Tibor, KLANICZAY Gábor: *Szent Margit legendái és stigmái*, 1994.
138. VARGA Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig*, 1995.
139. SZILI József: *Arany hogy istenül. Az Arany-líra posztmodernsége*, 1996.
140. P. MÜLLER Péter: *Drámaforma és nyilvánosság. A magyar dráma alakulása Örkény Istvántól Nádas Péterig*, 1997.
141. S. VARGA Pál: *Két világ közt választhatni. Világkép és többszólamúság Az ember tragédiájában*, 1997.
142. BAJZA Kálmán: *Az Athenaeum-per. Az első magyar sajtóper története*, 1997.

143. BERKES Tamás: *Sárkány Oszkár. Egy „apollonista” tudós derékba tört élete*, 1998.
144. SZABÓ G. Zoltán: *A kézirattól a kiadásig. Kölcsey Ferenc verseinek szövegahagyománya*, 1999.
145. CSORBA Sándor: *Bessenyei György világa*, 2000.
146. HARTVIG Gabriella: *Laurence Sterne Magyarországon (1790–1860)*, 2000.
147. VARGA Imre, PINTÉR Márta Zsuzsanna: *Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a 17–18. században*, 2000.
148. BENE Sándor: *Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát históriájáról*, 2000.
149. SZILÁGYI Márton: *Liszniai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*, 2001.
150. LUKÁCSY Sándor: *Petőfi eszmerokonai*, 2001.
151. TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva: *Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században. Tanulmányok*, 2002.
152. MELCZER Tibor: *„Ha minden összetört...” Radnóti Miklós költészete utolsó versei tükrében*, 2003.
153. JÁSZBERÉNYI József: *„A Sz: SOPHIA’ Templomában látom én felszentelve NAGYSÁDAT”. A felvilágosodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség*, 2003.
154. NAGY Levente: *Zrínyi és Erdély. A költő Zrínyi Miklós irodalmi és politikai kapcsolatai Erdéllyel*, 2003.
155. KELEMEN Zoltán: *Történelmi emlékezet és mitikus történet Krúdy Gyula műveiben*, 2005.
156. DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna: *„Jöszte poétának”. Egy ismeretlen Csokonai-versgyűjtemény*, 2005.
157. BAGI Dániel: *Gallus Anonymus és Magyarország. A Geszta magyar adatai, forrásai, mintái, valamint a szerző történet szemlélete a latin Kelet-Közép-Európa 12. század eleji latin nyelvű történetírásának tükrében*, 2005.
158. FÜZFA Balázs: *„...Sem azé, aki fut...” Ottlik Géza Iskola a határon című regénye a hagyomány, a prózapoeitika, a hipertextualitás és a recepció tükrében*, 2006.
159. CSIBRA Zsuzsanna: *Tenyérnyi selymen végtelen tér. Kínai költők magyar fordításokban*, 2006.

160. TASNÁDI Attila: *Bölöni György, a kritikus*, 2006.
161. LATZKOVITS Miklós: *A drámaírás gyakorlata a 16–17. századi Magyarországon*, 2007.
162. KNAPP Éva: „Judit képit én viseltem”. *Kora újkori színház- és drámatörténeti tanulmányok*, 2007.
163. VÖLGYESI Orsolya: *Egy siker kudarca. Kuthy Lajos pályafutása*, 2007.
164. HEGEDÜS Béla: *Prodromus. Kalmár György (1726–?) világáról*, 2008.
165. CSÖRSZ Rumen István: *Szöveg szöveg hátán. A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, 2009.
166. BALOGH F. András: *Német–magyar irodalmi együttélések a Kárpát-medencében*, 2009.
167. BARTHA Katalin Ágnes: *Shakespeare Erdélyben. XIX. századi magyar nyelvű recepció*, 2010.
168. HAJDU Péter: *Tudás és elbeszélés. A Mikszáth-kispróza rejtelmek*, 2010.
169. WÉBER Antal: *Magyarország 1514-ben és 1848-ban. Történelmi regény vagy regényes történelem*, 2011.
170. SZÉNÁSI Zoltán: *A szavak sokféleségétől a Szó egységéig. Tanulmányok a 20. századi magyar katolikus irodalom témaköréből*, 2011.
171. N. MANDL Erika: *Színház a magyar sajtóban a két világháború között. A sajtóforrások szerepe az összehasonlító színháztörténeti kutatásokban, különös tekintettel a Napkelet és a Magyar Szemle színházi rovatára*, 2012.
172. DÁVID Gábor Csaba: „Célunk tökéletesedésünk”. *A nemzetnevelő Wes-selényi Miklós*, 2013.
173. RÓZSA Mária: *Pesti német nyelvű lapok a kultúraközvetítés szolgálatában a reformkorban és az 1850-es években*, 2013.
174. GERE Zsolt: *Szebb idők. Vörösmarty epikus korszakának rétegei*, 2013.
175. BALOGH Piroska: *Teória és medialitás. A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, 2015.
176. GÁBORI KOVÁCS József: *A centralista Pesti Hírlap politikai stratégiái. 1844–1847*, 2016.
177. SZILÁGYI Márton: *Forrásérték és poétika. Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója*, 2017.
178. TÓTH Zsombor: *A kora újkori könyv antropológiája. Kézírtas irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, 2017.

179. Czintos Emese: *Példától az olvasmányig. A (szép)história a 16. század magyar irodalmában*, 2017.
180. Wirágh András: *Fantasztikum és medialitás. Kisértetek és írásnyomok a magyar prózában Nagy Ignáctól Szerb Antalig*, 2018.
181. Balázs-Hajdu Péter: *Zsengék, töredékek, kétes hitelűek. A Madách–Rimay-kódexek Szerelmes énekek című füzetének versanyaga*, 2019.
182. Molnár Péter: *Garázda Péter sorsdöntő évei*, 2019.
183. Tüskés Anna: „en-nemzetem külhoni híre-sorsa”. *Fejezetek a 20. századi francia–magyar irodalmi kapcsolatok történetéből*, 2020.
184. Bódi Katalin: *Látásgyakorlatok. Kontextusok Kazinczy Ferenc képzőművészeti tárgyú írásaihoz*, 2021.

A 16. század második felében a Wittenbergi Egyetem szellemisége jelentős hatással volt a magyarországi politikai, egyházi és kulturális-oktatási folyamatokra. A korábbi kutatások a Wittenbergben tanuló magyar diákok névsorának összeállításától kezdve Philipp Melanchthon szellemi hatásának feltérképezésén keresztül iskolatörténeti és egyháztörténeti vizsgálatokig terjedtek ki. Ismert továbbá, hogy a magyar diákok Wittenbergben élénk publikációs tevékenységet folytattak, nagyrészt aprónyomtatványokat jelentettek meg.

Jelen monográfia ezekre a latin nyelvű kiadványokra irányítja a figyelmet. A vizsgálódások a szövegalkotási technikákra helyezik a hangsúlyt. Mely típust részesítették előnyben a diákok és miért? Mit jelentett a gyakorlatban az antik előzmények imitációjára épülő szövegalkotási módszertan, valamint milyen jellegzetes témák, toposzok foglalkoztatták a magyarországi szerzőket ebben az időszakban? Hogyan változtak ezek az évtizedek folyamán? A szövegeket a kötet az utazási gyakorlat kontextusában helyezi el, így adva képet arról az időszakról, amelynek végére a latin alkalmi költészet már nem csak az egyetemjáráshoz kapcsolódó tevékenységgé vált.